

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ОЗАДОВСЬКИЙ ІЛЛЯ ЛЕОНІДОВИЧ

УДК 346.91

**ДИСЕРТАЦІЯ
ПРИНЦИП ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ В ГОСПОДАРСЬКОМУ
СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ**

Спеціальність 081 – право

Галузь знань 08 – право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **І. Л. Озадовський**

Науковий керівник – Резнікова Вікторія Вікторівна,
доктор юридичних наук, професор

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Озадовський І.Л. Принцип правової визначеності в господарському судочинстві України. - Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». - Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2026.

Дисертацію присвячено з'ясуванню в господарському судочинстві України особливостей реалізації принципу правової визначеності та формуванню рекомендацій, спрямованих на усунення проблем, пов'язаних із його дією.

У першому розділі дисертації досліджується правова визначеність як принцип права, її взаємозв'язок із принципом верховенства права, а також її вимоги в господарському судочинстві України. Встановлено, що правова визначеність є елементом принципу верховенства права, відповідно до якого правотворчість і правозастосування мають здійснюватися стабільно, послідовно і прогнозовано. Обґрунтовано, що такий взаємозв'язок обох принципів ґрунтується на тому, що без принципу правової визначеності ключова функція принципу верховенства права не може бути реалізована, а його зміст і функціональне призначення повністю охоплюють принцип правової визначеності.

Підтверджено, що структура принципу правової визначеності складається з дворівневої системи вимог: ціннісних та змістовних елементів. Уточнено перелік і зміст перших. Визначено, що стабільність передбачає відсутність постійних і частих змін у сфері правового регулювання та виключає можливість втручання в набуті права за відсутності для цього вагомих підстав, прогнозованість вимагає зрозумілості та точності правових норм, а також передбачуваності процесу нормотворення та результатів правозастосування для раціонального спостерігача, а послідовність передбачає узгодженість і закономірність у нормотворенні та правозастосуванні. До вимог принципу правової визначеності в господарському судочинстві України, об'єднаних навколо зазначених ціннісних елементів,

включено: загальні вимоги до прийняття законодавства та його змісту; обмеженість дискреційних повноважень; дотримання процесуальних строків; остаточність та обов'язковість судового рішення; недопустимість змін до гіршого; забезпечення єдності, стабільності та доступності судової практики; захист процесуальних легітимних очікувань особи. Уперше розмежовано принципи правової визначеності і диспозитивності, встановлено, що останній, залишаючись ієрархічно незалежним від принципу правової визначеності, є функціонально інтегрованим у його структуру як змістовний елемент.

Досліджено як концепцію захисту легітимних очікувань розглядають міжнародні інвестиційні арбітражі, Європейський суд з прав людини, Венеційська комісія. Уперше надано визначення поняттю процесуальних легітимних очікувань як раціонально виправданих сподівань особи, які ґрунтуються на законодавстві, усталеній практиці Верховного Суду або поведінці суду, з яким особа перебуває в процесуальних відносинах або до якого має намір звернутися, стосуються певних юридичних наслідків її процесуальної поведінки та підлягають судовому захисту.

З'ясовано, що вимога недопустимості змін до гіршого в господарському судочинстві проявляється, зокрема, як процесуальний принцип «non reformatio in peius», який, як буде уточнено в другому розділі, полягає в тому, що особа, яка оскаржує судові рішення, не може потрапити в гірше становище, порівняно із тим, що така особа досягнула в попередній інстанції, у результаті своєї ж скарги. Обґрунтовано, що принцип «non reformatio in peius» є вимогою принципу правової визначеності та одночасно гарантією конституційного права на оскарження судових рішень і ґрунтується безпосередньо на положеннях Конституції України.

У другому розділі дисертації досліджуються особливості реалізації вимог принципу правової визначеності в господарському судочинстві України. Досліджені випадки недотримання заборони зворотної дії актів господарського процесуального та пов'язаного законодавства, зокрема у сфері державної реєстрації юридичних осіб. Проаналізовано дотримання законодавцем вимог юридичної техніки, виявлені різноманітні неточності, колізії, які, зокрема,

стосуються судових витрат, забезпечення позову. Встановлено низьку якість норм Кодексу України з процедур банкрутства, включаючи ті, що регулюють притягнення до солідарної і субсидіарної відповідальності. Класифіковано способи і засоби вирішення судами проблем, пов'язаних із низькою якістю закону.

Проаналізовано та порівняно зарубіжний та національний досвід із забезпечення єдності та стабільності судової практики. Як приклад, розглянуто як формулювання норм Господарського процесуального кодексу України сприяють формуванню більш послідовної судової практики щодо арбітрабельності спорів. Проаналізовані причини систематичного тривалого невиконання судових рішень в Україні, встановлено, що однією із них є мораторії, що перешкоджають їх примусовому виконанню. Визначено такі мораторії як встановлені законодавством або з визначених ним підстав правозастосовчим органом тимчасові обмеження у вчиненні заходів примусового виконання окремих судових рішень, як правило, ухвалених щодо певних категорій боржників або стягувачів, з метою захисту інтересів держави, суспільства або окремих суб'єктів прав. Встановлено ознаки такого мораторію. Обґрунтовано, що мораторій, який перешкоджає примусовому виконанню рішень судів, є неконституційним за відсутності легітимної мети або забезпечення належного співвідношення між нею та встановленими обмеженнями. Визначено, що належне співвідношення передбачає дотримання мораторієм критеріїв: крайньої необхідності; визначеності та обмеженості строку; гнучкості; недискримінації; доступності компенсації. Встановлено, що наразі неможливе виконання судових рішень про стягнення, у разі блокування, активів підсанкційних осіб на користь добросовісних кредиторів, запропоновані шляхи вирішення цього.

З'ясовано, що Конституція України забороняє продовжувати застосовувати до правовідносин, що завершилися до ухвалення рішення Конституційного Суду України, норму права, визнаної ним неконституційною. Обґрунтовано, що Конституція України перешкоджає перегляду остаточних судових рішень у зв'язку з встановленням рішенням Конституційного Суду України неконституційності норм права, застосованих судом при вирішенні справи, за винятком випадків, коли із заявою про перегляд остаточного судового рішення звертаються автори

належним чином поданих конституційних скарг, за якими не було відмовлено у відкритті провадження, а також учасники справи, у якій в остаточному судовому рішенні було застосовано неконституційну норму права, за умови, що строк на подання конституційної скарги ще не сплив.

Класифіковано дискреційні повноваження суду на умовно-дискреційні, що обмежують вибір суддів їх власним уявленням про єдино правильне рішення, та істинно-дискреційні, що дозволяють вільно обирати серед кількох рівноцінно допустимих варіантів. Встановлено, що пошук суддею правильного рішення під час реалізації умовно-дискреційних повноважень має здійснюватися у формі чотириланкового алгоритму: встановлення чітких меж повноважень, з'ясування їх мети, можливих варіантів рішень та обрання найбільш збалансованого із них. Обґрунтовано, що для реалізації істинно-дискреційних повноважень суд має використовувати трискладовий тест, що полягає у перевірці того, чи діяв суд у відповідності з недискреційними положеннями закону, чи переслідував при цьому законну мету своїх повноважень та чи забезпечив розумний баланс інтересів.

Запропоновані законодавчі зміни для усунення невизначеності в правовому регулюванні строків на оскарження судових рішень, а також права на отримання інформації. З'ясовано, що під час нового розгляду справи принцип «*non reformatio in peius*» не обмежує суд у праві надання власної правової оцінки обставинам справи, однак заборона на погіршення становища скаржника, з деякими винятками, зберігає силу. Обґрунтовано, що виправлення з ініціативи суду лінгвістичних неточностей у формулюванні предмета позову не виходить за межі повноважень, якщо не призводять до зміни змісту позовних вимог і обраного способу захисту.

Ключові слова: принцип правової визначеності; пропорційність та принцип пропорційності; легітимні очікування; юридична техніка та юридична термінологія; процесуальна аналогія; господарське судочинство; спір; захист прав; спосіб захисту; забезпечення позову; суди апеляційної та касаційної інстанцій; неплатоспроможність та банкрутство; солідарна та субсидіарна відповідальність; арбітраж; відшкодування та розподіл судових витрат.

ABSTRACT

Ozadovskyi I. L. The principle of legal certainty in economic litigation in Ukraine. Qualifying scientific work on manuscript rights. The dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in Law, specialty 081 - Law. - Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, 2026.

The dissertation is devoted to clarifying the specific features of the implementation of the principle of legal certainty in economic litigation in Ukraine and to developing recommendations aimed at eliminating problems associated with its operation.

The first chapter examines legal certainty as a principle of law, its interrelation with the principle of the rule of law, and its requirements in economic litigation in Ukraine. It is established that legal certainty is an element of the rule of law, according to which law-making and law enforcement must be carried out in a stable, consistent, and predictable manner. It is substantiated that such interrelation between the two principles is based on the fact that, without the principle of legal certainty, the key function of the rule of law cannot be realized, while its content and functional purpose fully encompass the principle of legal certainty.

It is confirmed that the structure of the principle of legal certainty consists of a two-level system of requirements: value-based and substantive elements. The list and content of the former have been clarified. It is determined that stability implies the absence of constant and frequent changes in the sphere of legal regulation and excludes the possibility of interference with acquired rights in the absence of substantial grounds for doing so, predictability requires clarity and precision of legal norms, as well as foreseeability of the norm-making process and the outcomes of law enforcement for a rational observer, and consistency implies coherence and regularity in law-making and law enforcement. The requirements of the principle of legal certainty in economic litigation in Ukraine, grouped around these value-based elements, include general requirements for the adoption of legislation and its content; limitation of discretionary powers; compliance with procedural time limits; finality and binding force of judicial decisions; prohibition of changes for the worse; ensuring the unity, stability, and

accessibility of case law; and protection of a person's procedural legitimate expectations. For the first time, the principles of legal certainty and the principle of party disposition are distinguished, and it is established that the latter, while remaining hierarchically independent from the principle of legal certainty, is functionally integrated into its structure as a substantive element.

The dissertation examines how the concept of protection of legitimate expectations is understood by international investment arbitration, the European Court of Human Rights, and the Venice Commission. For the first time, the concept of procedural legitimate expectations is defined as a person's rationally justified expectations based on legislation, established case law of the Supreme Court, or the conduct of a court with which the person is in procedural relations or to which the person intends to apply, relating to certain legal consequences of that person's procedural conduct and subject to judicial protection.

It is clarified that the prohibition of changes for the worse in economic litigation manifests itself, in particular, as the procedural principle of non reformatio in peius, which, as will be clarified in the second chapter, means that a person challenging a judicial decision may not end up in a worse position than the one achieved in the previous instance as a result of that person's own appeal. It is substantiated that the principle of non reformatio in peius is a requirement of the principle of legal certainty and, at the same time, a guarantee of the constitutional right to appeal judicial decisions, and it is based directly on the provisions of the Constitution of Ukraine.

The second chapter examines the features of implementing the requirements of the principle of legal certainty in economic litigation in Ukraine. Cases of non-compliance with the prohibition on the retroactive effect of acts of economic procedural and related legislation are studied, in particular in the sphere of state registration of legal entities. Compliance by the legislature with the requirements of legislative drafting technique is analyzed, and various inaccuracies and conflicts are identified, including those concerning court costs and interim measures. The low quality of the provisions of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures, including those governing joint and several

and subsidiary liability, is established. Methods and means used by courts to resolve problems associated with poor-quality legislation are classified.

Foreign and domestic experience in ensuring the unity and stability of case law is analyzed and compared. As an example, it is considered how the wording of the provisions of the Commercial Procedural Code of Ukraine contributes to the formation of more consistent case law concerning the arbitrability of disputes. The reasons for the systematic long-term non-enforcement of judicial decisions in Ukraine are analyzed, and it is established that one of them is moratoria that hinder their compulsory enforcement. Such moratoria are defined as temporary restrictions, established by legislation or, on grounds specified by it, by a law-enforcement authority, on the taking of measures of compulsory enforcement of certain judicial decisions, usually adopted in respect of certain categories of debtors or claimants, for the purpose of protecting the interests of the state, society, or individual legal subjects. The features of such a moratorium are identified. It is substantiated that a moratorium preventing the compulsory enforcement of court decisions is unconstitutional in the absence of a legitimate aim or of an appropriate balance between that aim and the restrictions imposed. It is determined that an appropriate balance presupposes compliance with the following criteria by the moratorium: strict necessity; determinacy and limited duration; flexibility; non-discrimination; and availability of compensation. It is established that at present it is impossible to enforce judicial decisions on recovery, in cases where the assets of sanctioned persons are blocked, in favor of good-faith creditors, and ways to solve this problem are proposed.

It is clarified that the Constitution of Ukraine prohibits the continued application to legal relations that had ended before the adoption of a decision of the Constitutional Court of Ukraine of a legal norm declared unconstitutional by that Court. It is substantiated that the Constitution of Ukraine prevents the review of final judicial decisions on the grounds that the Constitutional Court of Ukraine has found unconstitutional the legal norms applied by the court in resolving the case, except in cases where the authors of duly filed constitutional complaints, for which the opening of proceedings was not refused, apply for review of the final judicial decision, as well as the

participants in the case in which an unconstitutional legal norm was applied in the final judicial decision, provided that the time limit for filing a constitutional complaint has not yet expired.

The discretionary powers of the court are classified into conditionally discretionary powers, which limit judges' choice by their own understanding of the only correct decision, and genuinely discretionary powers, which allow a free choice among several equally admissible options. It is established that the judge's search for the correct decision in the exercise of conditionally discretionary powers should be carried out in the form of a four-step algorithm: establishing the clear limits of the power, clarifying its purpose, identifying possible options, and selecting the most balanced one. It is substantiated that, in exercising genuinely discretionary powers, the court should use a three-pronged test, consisting in verifying whether the court acted in accordance with the non-discretionary provisions of the law, whether it pursued the lawful purpose of its powers, and whether it ensured a reasonable balance of interests.

Legislative amendments are proposed to eliminate uncertainty in the legal regulation of time limits for appealing judicial decisions, as well as the right to receive information. It is clarified that during a new hearing of a case, the principle of non reformatio in peius does not limit the court's right to provide its own legal assessment of the factual circumstances of the case; however, the prohibition on worsening the appellant's position, subject to certain exceptions, remains in force. It is substantiated that the court's correction, on its own initiative, of linguistic inaccuracies in the formulation of the subject matter of a claim does not exceed its powers, provided that it does not lead to a change in the content of the claims or the chosen judicial remedy.

Keywords: principle of legal certainty; proportionality and the principle of proportionality; legitimate expectations; legislative drafting technique and legal terminology; procedural analogy; economic litigation; dispute; protection of rights; judicial remedy; interim measures; appellate and cassation courts; insolvency and bankruptcy; joint and several and subsidiary liability; arbitration; compensation and allocation of court costs.

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Озадовський І. Л. Принцип “non reformatio in peius” в господарському судочинстві України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2025. № 1. С. 50–59. URL: <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-1-9> (дата звернення: 12.06.2025).
2. Озадовський І. Л. Упорядкування здійснення господарськими судами дискреційних повноважень. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, серія «Юридичні науки»*. 2025. № 2. С. 64–72. URL: <https://doi.org/10.32782/tnu-2707-0581/2025.2/09> (дата звернення: 15.09.2025).
3. Озадовський І. Л. Зміст та межі дії принципу «non reformatio in peius» у господарському судочинстві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 6. С. 103–106. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/21> (дата звернення: 15.09.2025).
4. Озадовський І. Л. Виникнення легітимних очікувань в господарсько-процесуальних правовідносинах. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2025. № 3. С. 16–19. URL: <https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2025.3> (дата звернення: 15.09.2025).
5. Озадовський І. Л. Критерії правомірності мораторіїв на примусове виконання рішень господарських судів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 7. С. 99–103. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/21> (дата звернення: 15.09.2025).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації та які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Озадовський І. Рішення Конституційного Суду України як виключна обставина для перегляду судового рішення. *Scientific Collection «InterConf»*, м. Доха, 26–28 верес. 2023 р. 2023. С. 143–148.

URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/4428> (дата звернення: 12.06.2025).

2. Озадовський І. Л. Щодо виду судових рішень, у яких може бути сформовано висновок Верховного Суду щодо застосування норм права. Міжнародна наукова конференція на тему: актуальні дослідження правової та історичної науки (випуск 53), м. Київ, 18–19 верес. 2023 р. URL: https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=3663 (дата звернення: 12.06.2025).

3. Озадовський І. Л. Вимога щодо надання достатнього часу на зміни в системі правовідносин з огляду на нововведені правила в контексті господарського судочинства України. Актуальні дослідження правової та історичної науки. Випуск 74 : Матеріали міжнар. наук. інтернет-конф., м. Тернопіль, Ополе, 10–11 лип. 2025 р. / ред. О. М. Яременко. Тернопіль, 2025. С. 73–75. URL: https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=4220 (дата звернення: 15.09.2025).

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	13
ВСТУП	14
1. ПРАВОВА ВИЗНАЧЕНІСТЬ ЯК ПРИНЦИП ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ	24
1.1. Правова визначеність як принцип права та її взаємозв'язок із принципом верховенства права	24
1.2. Вимоги принципу правової визначеності в господарському судочинстві України	38
Висновки до розділу I	73
2. ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ В ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ	75
2.1. Вимоги до прийняття та змісту актів законодавства	75
2.2. Єдність, стабільність і доступність судової практики. Остаточність та виконуваність судових рішень	103
2.3. Дискреційні повноваження суду: порядок здійснення та контролю за результатами	156
2.4. Дотримання процесуальних строків як вимога принципу правової визначеності	169
2.5. Недопустимість змін до гіршого, а також принцип диспозитивності як функціональний елемент принципу правової визначеності. Роль суду у визначенні способу захисту прав позивача	173
Висновки до розділу II	184
ВИСНОВКИ	186
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	194
ДОДАТОК	231

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АМКУ – Антимонопольний комітет України

ВС – Верховний Суд

ВП ВС – Велика Палата Верховного Суду

ВРУ – Верховна Рада України

ГПК – Господарський процесуальний кодекс України

ЄКПЛ / Конвенція – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини)

ЄС – Європейський Союз

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЗУ – Закон України

Казначейство – Державна казначейська служба України

КАС ВС – Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду

КАСУ – Кодекс адміністративного судочинства України

КГС ВС – Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду

ККС ВС – Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду

КМУ – Кабінет Міністрів України

КСУ – Конституційний Суд України

КУзПБ – Кодекс України з процедур банкрутства

КЦС ВС – Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду

ОП – об'єднана палата

США – Сполучені Штати Америки

ТОВ – товариство з обмеженою відповідальністю

ТДВ – товариство з додатковою відповідальністю

ЦК – Цивільний кодекс України

ЦПК – Цивільний процесуальний кодекс України

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. В останнє десятиліття забезпечення дії верховенства права набуло для України нових значень: відтепер це не лише принцип національного права [1], а й обов'язкова вимога ЄС для подальшої європейської інтеграції нашої держави [2; 3, с. 19]. Одним з елементів верховенства права ЄС визначає правову визначеність [4].

У національній науці принцип правової визначеності ще не є достатньо дослідженим, однак в останнє десятиліття з'явилося декілька фундаментальних праць з цього питання. Мова насамперед йде про монографію Панкратової В.О. «Принцип правової визначеності: загальнотеоретична характеристика» (2016), дисертацію Матвеевої Ю.І. «Принцип правової визначеності як складова верховенства права» (2019) та монографію Остапенко Г.З. «Принцип правової визначеності: теоретико-прикладні засади» (2023).

Разом із тим зазначені праці мають загальнотеоретичний характер, а тому не дають відповіді на питання про особливості дії принципу правової визначеності в господарському судочинстві України, що є темою цієї роботи. Комплексного дослідження зазначеного питання в Україні досі здійснено не було. Так, у 2019 році Кройтор В.А. опублікував тези на тему «Принцип правової визначеності у господарському судочинстві», у яких надав обмежену характеристику зазначеному явищу [5]. Також у 2023 році був опублікований навчальний посібник для здобувачів вищої освіти «Судочинство в господарських судах» за авторством Рожнова О.В., у якому принципу правової визначеності в господарському судочинстві було присвячено близько однієї сторінки [6]. Таким чином, зазначена тема залишається майже недослідженою.

Разом із тим в процесуальному аспекті окремі елементи принципу правової визначеності або дотичні до неї питання досліджувалися, окрім згаданих вище науковців, зокрема, Андроновим І.В., Білостоцьким О.В., Білянською Н.В., Білоусовим Ю., Блажівською Н., Бортнік О.Г., Брателем О.Г., Гаріївською М.Б.,

Єзеровим А.А., Кібенко О.Р., Кратом В.І., Пільковим К.М., Приймаком А.М., Пушняком О.В., Рабіновичем С., Шумилом М.

Принцип правової визначеності в господарському судочинстві України заслуговує ретельного та комплексного дослідження, враховуючи те, що необхідність забезпечення панування верховенства права наразі перебуває в особливій увазі ЄС, про що зазначалося вище. Більше того, ЄС безпосередньо слідкує і за зусиллями українського судочинства щодо забезпечення правової визначеності, наприклад, відстежуючи питання забезпечення єдності судової практики [3, с. 27].

Господарська юрисдикція є надзвичайно важливою для України, оскільки в ній вирішуються переважно бізнес-орієнтовані спори, а враховуючи необхідність післявоєнного відновлення економіки та залучення інвестицій, увага до господарських судів та господарського судочинства буде лише збільшуватися.

Своєю чергою правова визначеність як принцип формує сприятливе середовище, породжує надійність та спонукає суб'єктів ринку до реалізації економічної та підприємницької ініціативи [7, с. 215].

Відповідно, лише здійснивши комплексне дослідження того, як принцип правової визначеності проявляється в господарському судочинстві України, можливо зрозуміти закономірності застосування зазначеного принципу або його окремих елементів господарськими судами, виявити при цьому проблемні моменти та запропонувати способи їх вирішення, а також окреслити шляхи для подальших досліджень.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано на кафедрі економічного права та економічного судочинства Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка у межах бюджетної науково-дослідницької теми «Удосконалення нормативно-правового забезпечення сталого правосуддя у світлі євроінтеграційних прагнень України» (0124U003063) на 2020-2024 роки». Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 5 від 01.11.2022).

Метою дослідження є з'ясування в господарському судочинстві України особливостей реалізації принципу правової визначеності та формування рекомендацій, спрямованих на усунення проблем, пов'язаних із його дією.

Для досягнення мети дослідження було поставлено такі **завдання**:

- 1) встановити зміст та структуру принципу правової визначеності, його взаємозв'язок із принципом верховенства права;
- 2) визначити коло вимог, які принцип правової визначеності висуває до господарського судочинства України;
- 3) встановити в господарському судочинстві України особливості та стан реалізації вимог принципу правової визначеності до прийняття та змісту актів законодавства;
- 4) дослідивши вимоги принципу правової визначеності до судових рішень та судової практики, встановити особливості реалізації таких вимог в господарському судочинстві України;
- 5) з'ясувати порядок здійснення та контролю за результатами дискреційних повноважень господарських судів;
- 6) визначити особливості дотримання процесуальних строків як вимоги принципу правової визначеності в господарському судочинстві України;
- 7) з'ясувати роль суду у визначенні способу захисту прав позивача, встановити особливості реалізації в господарському судочинстві України недопустимості змін до гіршого та принципу диспозитивності як функціонального елементу принципу правової визначеності;
- 8) виявити проблеми з виконанням вимог принципу правової визначеності в господарському судочинстві України та обґрунтувати шляхи вирішення, зокрема, сформулювати пропозиції щодо вдосконалення законодавства і правозастосовної практики.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації принципу правової визначеності в господарському судочинстві України.

Предметом дослідження є особливості реалізації принципу правової визначеності в господарському судочинстві України.

У ході написання цієї дисертації використовувалися різні **методи дослідження**. *Індуктивний метод* використовувався при дослідженні змісту ціннісних елементів принципу правової визначеності шляхом переходу від його загального розуміння до того, як кожен із ціннісних елементів сприяє досягненню правової визначеності та який зміст вони мають (підрозділ 1.1.). *Дедуктивним методом* досліджувався зміст явища принципу правової визначеності шляхом переходу від визначення загальних властивостей принципу, його ціннісних елементів до конкретних вимог, які з них випливають (підрозділ 1.2.). Зазначені методи були обрані для дослідження окреслених питань через те, що правова визначеність як принцип права має інтегральний характер і складається з цілої системи елементів, а відтак окремі частини впливають на ціле і навпаки.

Історичним методом досліджувався розвиток деяких правових явищ у процесі їх становлення та розвитку, зокрема доктрини *prospective overruling* у США (підрозділ 2.2.), зміни в нормативному правовому регулюванні забезпечення позову (підрозділ 2.2.), відносин у сфері банкрутства тощо (підрозділ 2.1). Оскільки досліджувані процеси в минулому тривали значний період часу, використання саме історичного методу було доцільним. *Порівняльно-правовим методом* досліджувався досвід інших країн щодо забезпечення виконання вимог щодо єдності та стабільності судової практики з метою порівняння його з досвідом національним (підрозділ 2.2). Оскільки правова наука, попри відмінності в різних країнах світу, має глобальний характер, а правова визначеність є світовим надбанням, то, відповідно, звернення до порівняльно-правового методу може допомогти як ідентифікувати певні проблеми, так і знайти шляхи їх вирішення. Частота відступів касаційних судів від попередніх правових позицій, кількість та частота змін до актів господарського законодавства досліджувалися статистичним

методом (підрозділ 2.2.), оскільки для розуміння масштабів описаних явищ, з-поміж іншого, потрібно здійснити статистичну обробку даних. *Формально-логічний метод* застосовувався для з'ясування змісту усіх аналізованих норм господарського процесуального права, виходячи з того, що право, як соціальний феномен, визначають формально обґрунтованою, логічно структурованою і чітко фіксованою системою правил, яка побудована за принципом підпорядкованості та несуперечності норм [8, с. 136], а тому зміст норм права, за можливості, слід тлумачити таким чином, щоб його зазначені властивості справджувалися.

У процесі дослідження використано також інші загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання.

Наукова новизна одержаних результатів. Наукова новизна роботи полягає в тому, що вона є комплексним дослідженням особливостей реалізації принципу правової визначеності в господарському судочинстві України.

Наукову новизну одержаних результатів конкретизовано у теоретичних положеннях і висновках, найважливіші з яких викладені нижче:

Уперше:

1) розмежовано принципи правової визначеності і диспозитивності, зокрема: встановлено, що останній (залишаючись в господарському судочинстві України ієрархічно незалежним від принципу правової визначеності) є функціонально інтегрований у його структуру як змістовний елемент;

2) процесуальні легітимні очікування визначено як раціонально виправдані сподівання особи, які ґрунтуються на законодавстві, усталеній практиці ВС або поведінці суду, з яким особа перебуває в процесуальних відносинах або до якого має намір звернутися, стосуються певних юридичних наслідків її процесуальної поведінки та підлягають судовому захисту;

3) визначено межі дії процесуального принципу «non reformatio in peius» під час нового розгляду справи: суд не обмежений у праві надання власної правової оцінки обставинам справи, однак заборона на погіршення становища скаржника,

зокрема шляхом зміни викладу встановлених фактів та обставин справи, повністю зберігає свою силу, за винятком випадку, коли під час нового розгляду учасники справи посилаються на обставини, прирівняні законом до нововиявлених чи виключених;

4) дискреційні повноваження суду за ступенем свободи розсуду класифіковано на: умовно-дискреційні (обмежують вибір суддів їх власним уявленням про єдино правильне рішення) та істинно-дискреційні (дозволяють суддям вільно обирати серед кількох рівноцінно допустимих варіантів рішень).

Удосконалено:

1) структуру принципу верховенства права, а саме встановлено, що приналежність до неї окремих елементів – принципів права другого порядку – визначається за двома критеріями: (1) забезпеченням функцій принципу верховенства права за рахунок аналізованого принципу; (2) відсутністю у цього принципу самостійного регулятивного або ціннісного навантаження, яке б повністю не охоплювалося змістом і функціями принципу верховенства права;

2) структуру принципу правової визначеності шляхом розмежування змісту його ціннісних елементів: стабільності, прогнозованості та послідовності. З'ясовано, що стабільність передбачає відсутність постійних і частих змін у сфері правового регулювання, зокрема в законодавстві та правозастосовній практиці, та виключає можливість втручання в набуті права за відсутності для цього вагомих підстав. Встановлено, що прогнозованість вимагає зрозумілості та точності правових норм, а також передбачуваності процесу нормотворення та результатів правозастосування для раціонального спостерігача. Доведено, що послідовність передбачає узгодженість і закономірність у нормотворенні та правозастосуванні;

3) поняття принципу правової визначеності шляхом визначення його як елемента принципу верховенства права та по відношенню до нього принципу права другого порядку, відповідно до якого правотворчість і правозастосування мають здійснюватися на засадах стабільності, послідовності та прогнозованості;

4) визначення поняття мораторію на примусове виконання судових рішень – це встановлені законодавством або з визначених ним підстав правозастосовчим органом тимчасові обмеження у вчиненні заходів примусового виконання окремих судових рішень, як правило, ухвалених щодо певних категорій боржників або стягувачів, з метою захисту інтересів держави, суспільства або окремих суб'єктів прав;

5) ознаки мораторію на примусове виконання судових рішень, які дають змогу відрізнити його від інших правових ускладнень, що можуть виникнути в процесі виконання судових рішень. Встановлено, що такими ознаками є: (1) мета встановлення обмежень, яка полягає у захисті інтересів держави, суспільства або окремих суб'єктів прав і виходить за межі забезпечення належного перебігу виконавчого провадження; (2) строк дії встановлених обмежень, який є відносно довготривалим і перевищує час, необхідний для вчинення (ухвалення) певних процедурних дій (рішень); (3) ступінь індивідуалізації запроваджених обмежень, що є низьким і виявляється у їх встановленні законодавством або з визначених ним підстав правозастосовчим органом та, як правило, поширенні на заздалегідь визначені категорії боржників або стягувачів.

6) критерії перевірки мораторію на виконання судових рішень на предмет конституційності шляхом формулювання двоскладового тесту: введений законом мораторій на будь-якому етапі дії є неконституційним, якщо не має легітимної мети або не забезпечує належного співвідношення між встановленими обмеженнями та легітимною метою. Визначено, що належне співвідношення передбачає дотримання мораторієм критеріїв: крайньої необхідності; визначеності та обмеженості строку; гнучкості; недискримінації; доступності компенсації (у разі встановлення мораторію на користь держави);

7) поняття принципу «non reformatio in peius» (недопустимості повороту до гіршого) шляхом уточнення його змісту та суб'єкта правового захисту: особа, яка оскаржує судові рішення, не може потрапити в гірше становище, порівняно із тим, що така особа досягнула в попередній інстанції, у результаті своєї ж скарги;

8) правове обґрунтування в господарському судочинстві України принципу «non reformatio in peius» як такого, що ґрунтується на положеннях ч. 1 ст. 8 Конституції України у її взаємозв'язку з п. 8 ч. 2 ст. 129 та ст. 55 Конституції України, виступає вимогою принципу правової визначеності та гарантією конституційного права на оскарження судових рішень.

Набули подальшого розвитку:

1) класифікація способів та засобів вирішення господарськими судами проблем, пов'язаних із низькою якістю закону, шляхом поділу на автономні, тобто такі, що можуть бути застосовані господарськими судами самостійно, та інституційні, які передбачають звернення до органів влади за межами судової системи України загальної юрисдикції;

2) підхід до здійснення судами дискреційних повноважень через диференціацію порядку їх реалізації. Для умовно-дискреційних повноважень напрацьовано чотириланковий алгоритм для пошуку судом єдино правильного рішення, який передбачає: (1) встановлення чітких меж повноважень; (2) з'ясування їх мети; (3) пошук можливих варіантів рішень; (4) обрання найбільш збалансованого із них. Для істинно-дискреційних повноважень передбачено перевірку вільно обраного суддею рішення на предмет правомірності за допомогою трискладового тесту: (1) чи діяв суд у відповідності з недискреційними положеннями закону; (2) чи переслідував суд законну мету своїх повноважень; (3) чи забезпечив суд розумний баланс інтересів;

3) доктринальна концепція тлумачення ч. 3 ст. 8 та ч. 2 ст. 152 Конституції України. Встановлено, що їх приписи: (1) не передбачають застосування судами норм права, визнаних КСУ неконституційними, до правовідносин, що завершилися до ухвалення КСУ такого рішення; (2) перешкоджають перегляду остаточних судових рішень у зв'язку з встановленням рішенням КСУ неконституційності норм права, застосованих судом при вирішенні справи, за винятком випадків, коли із заявою про перегляд остаточного судового рішення звертаються автори належним чином поданих конституційних скарг щодо таких норм права, за якими КСУ не

постановив ухвалу про відмову у відкритті конституційного провадження, а також учасники справи, у якій в остаточному судовому рішенні було застосовано неконституційну норму права, за умови, що строк на подання конституційної скарги ще не сплив.

Практичне значення отриманих результатів полягає у теоретичних висновках і пропозиціях, що можуть бути використані для вдосконалення правового регулювання порядку здійснення судами господарського судочинства, а також відповідної правозастосовчої практики. Результати дослідження також можуть бути використані у навчальному процесі закладів вищої освіти, що забезпечують викладання навчальних дисциплін «Господарське судочинство», «Економічне судочинство», «Господарське процесуальне право», «Правове регулювання процедур банкрутства» тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею, у якій висвітлені власні ідеї і розробки автора, що дозволили вирішити поставлені завдання. Робота містить теоретичні та методичні положення і висновки, сформульовані дисертантом особисто. Використані в дисертації ідеї, положення чи гіпотези інших авторів мають відповідні посилання і використані лише для підкріплення ідей здобувача.

Апробація матеріалів дисертації. Результати, отримані під час дослідження, представлені на міжнародних науково-практичних конференціях, серед яких: «Progressive Science and Achievements» (*«Прогресивна наука та досягнення»*) (м. Доха, 26–28 вересня 2023 року); «Актуальні дослідження правової та історичної науки (випуск 53)» (м. Київ, 18–19 вересня 2023 року); «Актуальні дослідження правової та історичної науки. Випуск 74» (м. Тернопіль, Опале, 10–11 липня 2025 року).

Публікації. Основні наукові результати дисертації були висвітлені у п'яти статтях у наукових виданнях, включених на дату опублікування до переліку наукових фахових видань України. Також за результатами участі в наукових

конференціях було опубліковано троє тез, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають її наукові результати.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації (українською та англійською мовами), переліку умовних позначень, вступу, двох розділів, які охоплюють 7 підрозділів, висновків до кожного розділу роботи й загальних висновків до дисертації та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 232 сторінки, з них основного тексту – 180 сторінок. Список використаних джерел містить 399 позицій, що містяться на 37 сторінках. На 2 сторінках розміщений додаток до дисертації, яким є список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації.

1. ПРАВОВА ВИЗНАЧЕНІСТЬ ЯК ПРИНЦИП ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ

1.1. Правова визначеність як принцип права та її взаємозв'язок із принципом верховенства права

Ефективне використання інтелекту та знань людини для досягнення її цілей вимагає, щоб вона була здатна передбачити деякі умови свого оточення та дотримуватися плану дій. Більшість людських цілей можна досягти лише ланцюгом пов'язаних дій, прийнятих як узгоджене ціле та заснованих на припущенні, що факти будуть такими, якими вони очікуються. Саме тому, що ми можемо передбачити події або, принаймні, знати ймовірності, ми можемо досягти чого завгодно [9, с. 200]. Наведені слова Фрідріха Гаєка пояснюють прагнення людини до визначеності у своєму житті.

Невіддільною частиною життя людини є право, яке, як регулятор суспільних відносин, визначає обсяг належної, забороненої або дозволеної поведінки [10, с. 89]. З урахуванням викладеного цілком природним є те, що прагнення людства до визначеності знайшло відображення і в юриспруденції, підтвердженням чого є відомий термін правової визначеності.

Разом із тим у юридичній літературі поняттю правової визначеності надається різний зміст, зокрема тому, що розуміння і тлумачення правової визначеності залежить від типу праворозуміння [11, с. 21]. Так, пояснюючи позитивний підхід до розуміння права як сукупності формально-визначених норм, прийнятих або санкціонованих державою, Панкратова В.О. указує на формальну визначеність норм права, яка проявляється (1) в способах їх формулювання, що полягає в зовнішньому оформленні й закріпленні змісту норми права в нормативно-правових актах, (2) у формальній визначності змісту норм права, що характеризується повнотою, чіткістю, точністю, ясністю, однозначністю та послідовністю. Своєю чергою концепція природного права надає правовій визначеності іншого змісту, відповідно до якого остання розглядається як

невід'ємне природне право кожної особи на визначеність правових норм [12, с. 26-29].

Остапенко Г.З. звертає увагу на використання терміну правової визначеності як: (1) словосполучення буденної української мови, яке означає визначеність чогось правом, передбаченість у праві, наприклад, наявність у нормативному акті прямої вказівки на щось; (2) характеристики або властивості права, через яку забезпечується юридична безпека; (3) галузевого, міжгалузевого або загальнотеоретичного принципу, що в останньому випадку є вимогою принципу верховенства права [13, с. 16-17].

Таким чином, правова визначеність сприймається науковцями, зокрема як: (1) характеристика норм права; (2) природне право на відповідність норм права певним характеристикам; (3) лінгвістична конструкція; (4) характеристика (властивість) права; (5) принцип права.

Багато науковців визначають правову визначеність як комплексне поняття. Такої думки, наприклад, дотримується Л. Чеханюк [14, с. 90] та Дмитрієва М.М. [11, с. 17]. На нашу думку, підхід до правової визначеності як комплексного явища є цілком обґрунтованим, оскільки багатогранність правової визначеності є не лише результатом різних інтерпретацій цього терміну, а наслідком того, що він має декілька значень. Так, правова визначеність як властивість права і правової системи, тісно пов'язана з природним правом особи на визначеність об'єктивного права. І навпаки, невизнання природного права на правову визначеність загрожує тим, що у випадку неякісного законодавства постраждали особи залишаться без належного захисту. Водночас зведення правової визначеності лише до суб'єктивного права особи є концептуально неповним, оскільки залишається незрозумілим, який результат має бути досягнутий у разі реалізації такого права.

Однак на підтримку заслуговують не всі підходи до тлумачення правової визначеності. Зокрема, викликає сумнів її зведення до визначеності правових норм, адже правова визначеність стосується загалом захисту певної стабільності, прогнозованості та послідовності у правовідносинах, чого не можливо досягнути

лише шляхом формальної визначеності правових норм, оскільки не тільки вони є засобами правового регулювання. До останніх, зокрема, належать акти індивідуальної дії. Загалом формальна визначеність норм права сама по собі не гарантує їх належної реалізації на практиці. З урахуванням викладеного видається логічним, що Венеційська комісія вважає повагу до остаточного рішення суду складовою принципу правової визначеності [15, с. 30].

Як зазначалося вище, правова визначеність у юриспруденції фігурує також як принцип права. Разом із тим деякі учені вважають, що правова визначеність – це абстрактне поняття, яке повністю розчиняється в інших правових конституційних принципах демократичних держав – рівності та законності [13, с. 29]. Однак така позиція, на нашу думку, є хибною.

Під принципами права зазвичай розуміють відправні ідеї, основні засади, що визначають зміст і спрямованість правового регулювання [16, с. 66]. Інакше кажучи, принципи права вказують на те, яким право є і яким воно має бути. Принципи права є уособленням загальнолюдських суспільних цінностей (людської гідності, особистої автономії, солідарності, довіри тощо) і визначають зміст системи права та її структурних елементів, а також напрями їхнього подальшого розвитку. При цьому принципи права мають найбільш загальний, абстрактний характер, а норми права формуються під їх впливом і не повинні їм суперечити [16, с. 71].

Правова визначеність відповідає усім ознакам принципу права. Так, можливість прогнозування юридично значимих наслідків ґрунтується на довірі до того, що правові норми будуть створюватися і застосовуватися у передбачуваний, послідовний спосіб. Отже, в основі принципу правової визначеності лежить ідея довіри – ключова загальнолюдська цінність.

Такі міркування прямо чи опосередковано підтримуються правниками. Наприклад, С. Рабінович зауважує, що призначення принципу правової визначеності у сфері відносин між людиною і публічною владою – забезпечити так звану юридичну безпеку особи, підтримати стабільність правовідносин між

людиною й державою, гарантувати певність її юридичного становища, передбачуваність правових наслідків своєї поведінки, охорону та захист правомірних очікувань і, зрештою, її довіру до держави [17, с. 46]. Федеральний конституційний суд Німеччини пов'язує принцип захисту легітимних очікувань, що традиційно вважається однією з складових принципу правової визначеності [15, с. 30], із необхідністю захисту довіри громадян до надійності правової системи [18].

При цьому загальновизнаним є те, що правова визначеність визначає зміст системи права та її структурних елементів. Так, Венеційська комісія, ЄСПЛ, КСУ, ВП ВС, КСУ визнають, що правова визначеність є важливим елементом принципу верховенства права [15, с. 29; 19; 20; 21].

Як наслідок, вплив правової визначеності на подальший розвиток права активно проявляється як під час правозастосування, так і під час нормотворення. Наприклад, ЄСПЛ вважає, що принцип правової визначеності імпліцитно, тобто приховано, міститься в усіх статтях Конвенції [22]. З огляду на те що Суд зазвичай тлумачить Конвенцію широко і динамічно, немає підстав сумніватися, що таке тлумачення не лише фіксує початковий зміст норм, а й сприяє подальшому розвитку права. Своєю чергою національний законодавець прагне посилити вплив правової визначеності на нормотворення. Так, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 3 ЗУ «Про правотворчу діяльність» остання здійснюється відповідно до принципів верховенства права, що включає, зокрема принцип юридичної визначеності [23]. При цьому норми національного права не повинні суперечити загальновизнаним ідеям правової визначеності. Для прикладу, КСУ у рішенні № 2-р/2017 від 20.12.2017 визнав деякі положення ЗУ «Про вищу освіту» неконституційними через невідповідність вимозі правової визначеності [24].

Зрештою правова визначеність, ґрунтуючись навколо таких категорій як стабільність, послідовність, прогнозованість [13, с. 145-154], залишається поняттям загальним та досить абстрактним.

Таким чином, наявні усі підстави для того, щоб визначити правову визначеність як принцип права.

Наступне питання, що вимагає дослідження, це характер принципу правової визначеності: чи має він загальноправове значення, чи належить до (між)галузевих принципів.

Оскільки в процесуальному контексті принцип правової визначеності має свою специфіку, зокрема до його дотримання ставляться інші вимоги, ніж це відбувається при нормотворенні, це часом слугувало підставою для визначення його як процесуального [13, с. 24]. Ця специфіка проявляється, зокрема, у вимогах до судових рішень. Так, Приймак А.М. стверджує, що принцип правової визначеності передбачає групу вимог до визначеності судових рішень: неможливість скасування остаточного судового рішення, яке набрало чинності, забезпечення виконання судових рішень та однозначність (послідовність) правозастосування [25, с. 55]. Венеційська комісія з-поміж іншого до вимог принципу правової визначеності відносить доступність судових рішень, адже судові рішення можуть встановлювати, уточнювати та роз'яснювати право [26, с. 15]. Зазначені вимоги характерні саме для процесуального права.

Остапенко Г.З. зазначає, що жодний випадок посилення на принцип правової визначеності не стосується виключно процесуальних порушень і не обмежується ними, такі порушення завжди ведуть до порушень прав людини, а відтак інших правових принципів [13, с. 25].

З наведеним слід погодитися із деяким застереженням. Не усі порушення принципу правової визначеності в процесуальному вимірі можуть вплинути на матеріально-правові відносини. Так, деякі порушення норм процесуального права не можуть самі по собі вплинути на вирішення спору по суті, тобто на результат правозастосовчої діяльності суду, що створює, змінює, припиняє або стабілізує існуючі поза межами суду правовідносини сторін. З цим вочевидь погоджується законодавець, визначивши в ч. 2 ст. 277 ГПК, що порушення норм процесуального права може бути підставою для скасування або зміни рішення, якщо це порушення призвело до неправильного вирішення справи [27].

Таким чином, застосування норм процесуального права в розрізі з принципом правової визначеності може не призвести до реально негативних наслідків у матеріально-правовому полі. Однак наведене не спростовує висновок того, що принцип правової визначеності є загальноправовим.

По-перше, такі порушення норм процесуального права, закріпившись у судовій практиці, можуть стати орієнтиром для інших судів та суддів та призвести в іншій справі до неправильно вирішеного спору. По-друге, значна частина порушень норм процесуального права більш очевидно впливають на результат спору по суті, тобто на фактичний стан речей.

Так, дотримання строків оскарження судового рішення є однією із гарантій додержання у суспільних відносинах принципу правової визначеності. Ці строки обмежують час, протягом якого такі правовідносини можуть вважатися спірними та після завершення таких строків, якщо ніхто не звернувся зі скаргою до суду вищої інстанції, відносини стають стабільними [28]. Припустимо, рішення суду буде оскаржене через значний час після його ухвалення, і суд за відсутності поважних причин та з порушенням вимог ГПК відкриє за такою скаргою провадження. Така поведінка суду знову призведе до того, що матеріальні правовідносини між сторонами справи набудуть спірного характеру: наприклад, цивільні права знову виявляться оспорюваними. Більше того, суд може інакше вирішити спір, таким чином порушивши усі очікування сторони, яка виграла його раніше. Подібний ефект матиме і ситуація з відкриттям провадження за нововиявленими обставинами на підставі не нових обставин, а доказів.

По-третє, більшість загальних вимог принципу правової визначеності висуваються і до процесуального права. Наприклад, вимоги щодо до змісту нормативно-правових актів стосуються ГПК так само, як і будь-яких інших нормативно-правових актів.

У контексті наведеного слід погодитися із щодо того, що зміст та сфера реалізації принципу правової визначеності не обмежуються однією чи навіть декількома галузями права та мають комплексний характер [11, с. 17]. Таким

чином, не існує процесуального чи відповідно господарського процесуального правового принципу правової визначеності, оскільки останній має загальноправовий характер. Відповідно, в аспекті господарського судочинства України слід вести мову про реалізацію згаданого принципу.

Висновок про загальноправовий характер принципу правової визначеності підводить до питання про його взаємозв'язок із принципом верховенства права.

Оскільки принцип верховенства права є інтегральним принципом права [29], його реалізація здійснюється за допомогою так званих принципів другого порядку (законність, заборона свавілля у виконавчій владі; незалежна та неупереджена судова система тощо) [30, с. 106]. На нашу думку, приналежність до структури верховенства права певного правового принципу як принципу другого порядку слід оцінювати за двома критеріями: (1) чи здійснюється забезпечення функцій принципу верховенства права за рахунок аналізованого принципу; (2) чи має цей принцип суттєве регулятивне або ціннісне навантаження, яке не охоплюється повністю змістом і функціональним призначенням принципу верховенства права. Перший критерій дає змогу встановити, чи дійсно між обома принципами є функціональні взаємозв'язки, тоді як другий дасть змогу відмежувати принципові вимоги верховенства права від самостійних принципів, які, сприяючи досягнення стану верховенства права, виконують також інші функції та завдання.

Зміст і структура принципу верховенства права залишається предметом численних дискусій. Організація Об'єднаних Націй розглядає верховенство права як принцип управління, відповідно до якого всі особи, установи та суб'єкти, публічні й приватні, включно з державою, підзвітні законам, що є публічно оголошеними, однаково застосовуються та незалежно тлумачаться, і які відповідають міжнародним стандартам і нормам у сфері прав людини [31]. Виконавчий орган ЄС, Європейська комісія, зауважує, що згідно з верховенством права всі органи державної влади завжди діють у межах обмежень, встановлених законом, відповідно до цінностей демократії та основоположних прав, а також під контролем незалежних та безсторонніх судів [32]. Разом із тим наведені визначення

не мають формального характеру і є скоріше інформативними, такими, що допомагають потенційному читачу без юридичної освіти зрозуміти усю цінність концепції верховенства права. С. П. Головатий зауважує, що будь-які спроби дати «формальне визначення» поняттю верховенства права є апріорі марними, а останнє слід розуміти як «термін, придатний для передавання в узагальненому вигляді поєднання ідеалів і досягнутого на практиці юридичного досвіду стосовно принципів, інститутів, механізмів і процедур, які є істотно важливими для захисту особи від свавільної влади держави і які надають особі можливість володіти людською гідністю» [33, с. 165]. Водночас слід зауважити, що спільним для вищевикладених поглядів на верховенство права є те, що воно, як концепція, стосується захисту прав особи, що мають основоположне значення, від вчинення або допущення порушень державою.

Очевидним є те, що такий захист прав людини був би неможливим, якби, наприклад, держава мала можливість «змінювати правила гри» на ходу, допускаючи ретроспективне застосування законів, які встановлюють кримінальну відповідальність або іншим чином негативно позначається на правах і законних інтересах, що забороняє принцип правової визначеності [15, с. 29-30]. Таким чином, оскільки без принципу правової визначеності принцип верховенства права не мав би змоги забезпечити надійний захист прав, що мають основоположне значення, приходимо до висновку, що забезпечення функцій принципу верховенства права здійснюється за рахунок принципу правової визначеності.

Щодо другого критерію, то його перевірка вимагає аналізу змісту принципу правової визначеності. Разом із тим аналіз наукових джерел, міжнародних, європейських і національних правових актів і документів свідчить про відсутність загальновизнаної дефініції «правова визначеність» і вичерпного переліку її складників (критеріїв) [11, с. 17], з урахування чого поки що пропонуємо зупинитися на думці Венеційської комісії, сформованої на основі спільного досвіду багатьох демократичних країн.

Венеційська комісія вважає, що принцип правової визначеності передбачає, що: (1) держава повинна робити текст нормативного акта легко доступним; (2) держава зобов'язана додержувати приписів запроваджених нормативних актів та застосовувати їх передбачувано й послідовно; (3) мають бути наявні процедури, що унеможливають зловживання дискреційними повноваженнями органами влади та посадовими особами; (4) юридичні норми мають бути зрозумілими й точними, а їхньою метою повинно було забезпечення передбачуваності ситуацій та правовідносин; (5) зворотна сила норм немає бути притаманною кримінальному праву, а також – тією мірою, якою це негативно позначається на правах і законних інтересах, – цивільному та адміністративному праві; (6) принцип *res judicata* має додержуватися; (7) парламентові не дозволено попірати засадничі права шляхом ухвалення незрозуміло виписаних нормативних актів; (8) держава загалом повинна додержувати взятих на себе зобов'язань щодо людей або виконувати їм обіцяне; (9) суди, особливо найвищі, мають запроваджувати механізми на уникнення неузгодженості й забезпечення послідовності своєї практики [15, с. 29-30].

Аналіз вищевикладених вимог принципу правової визначеності свідчить, що усі вони спрямовані на охорону та захист прав осіб від порушень, прямо допущених державою або таких, що стали можливими внаслідок її неналежного урядування. Таким чином, принцип правової визначеності охоплюється повністю змістом і функціональним призначенням принципу верховенства права, а отже, є таким, що входить до його структури як обов'язковий елемент. Варто зауважити, що саме така позиція є панівною в сучасній правничій науці. З урахуванням викладеного слід погодитися з Я. Шиманеком (Jarosław Szymanek) про те, що принцип правової визначеності по відношенню до принципу верховенства права є принципом другого порядку [30, с. 106].

Разом із тим перерахування Венеційською комісією базових вимог принципу правової визначеності не має виключати подальших досліджень його змісту, оскільки це, по-перше, стримувало б розвиток права, а по-друге, Венеційська комісія акцентує увагу, як правило, саме на тих речах, які є консенсусними для

юриспруденції європейських країн. До того ж правова система кожної країни Європи має свої особливості.

КСУ у своїх рішеннях до складових правової визначеності, зокрема, відносив: (1) обмеженість дискреційних повноважень [34]; (2) чіткість, зрозумілість, однозначність норм права [20]; (3) остаточність судового рішення (*res judicata*) [35]; (4) правомірні (законні, легітимні) очікування, що полягають у праві особи у своїх діях розраховувати на: (а) розумну та передбачувану стабільність законодавства; (б) можливість передбачати наслідки застосування норм права і реалізації набутих на підставі чинного законодавства прав; (в) виконання державою взятих на себе зобов'язань та обіцянок [20; 36; 37].

У вітчизняній науковій літературі до вимог правової визначеності також відносять вимоги щодо: обов'язковості оприлюднення нормативно-правових актів; несуперечливості законодавства; чіткого розподілу повноважень між гілками державної влади; спеціально-дозвільного типу правового регулювання діяльності органів державної влади [25, с. 54]; винятково законодавчого закріплення повноважень органів виконавчої влади [38, с. 2]; забезпечення виконання судових рішень [25, с. 55]; можливості ознайомлення з актами правозастосування [12, с. 109]; недопустимості змін до гіршого; заборони зворотної дії актів у часі, крім випадків, коли у результаті такої дії поліпшується правове становище особи; законних очікувань того, що призначена особі міра покарання за вчинене правопорушення не буде збільшена (посилена) при розгляді справи судами вищих інстанцій [39, с. 24-26, 146]; встановлення необхідного для пристосування до зміненого нормативного регулювання часу [40, с. 188–189]. Верховний Суд з принципом правової визначеності також пов'язував інститут позовної давності, оскільки той запобігає виникненню стану невизначеності у правових відносинах [41].

Слід зазначити, що хоча низка зазначених вимог отримала широке визнання в національній доктрині як складові принципу правової визначеності, інші ж

згадуються у відповідному контексті рідко, що свідчить про відсутність доктринального консенсусу щодо їх включення до змісту цього принципу.

З урахуванням наведеного видається слушним підхід Остапенко Г.З., яка сконцентрувалася на тому, що об'єднує вимоги принципу правової визначеності.

Так, учена визначає зміст принципу правової визначеності у вигляді дворівневої системи його елементів, які поділені на дві групи. До першої групи науковець відносить стабільність, прогнозованість, передбачуваність та послідовність, які є ціннісними елементами принципу правової визначеності, що відображають його мету, навколо яких об'єднуються змістовні елементи [13, ст. 144, 417-418], під якими можливо розуміти конкретні вимоги по типу тих, що були перелічені вище.

Під **стабільністю** Остапенко Г.З. розуміє незмінність основних правових цінностей, ідей та принципів права, які набуті під час еволюційного розвитку і не можуть бути замінені тимчасовими, суб'єктивними та політично вмотивованими законодавчими актами. Незалежно від обставин, які спонукають законодавство до зміни, людина, її права і визнані правом цінності мають бути незмінно захищені. При цьому науковець вважає, що стабільність виступає серйозним викликом для України, як проблемний момент вказує, зокрема, на реформу державної системи охорони інтелектуальної власності, що тривала понад 5 років [13, с. 148-149].

Однак такий приклад не зовсім узгоджується з тим, як Остапенко Г.З. розкриває поняття стабільності, оскільки в зазначеному прикладі акцент зроблено на занадто довгій тривалості змін, що вочевидь породжує невпевненість у тому, як будуть регулюватися суспільні відносини, а не на зміні основних цінностей, ідей чи принципів права.

З урахуванням викладеного під стабільністю пропонується розуміти ціннісний елемент принципу правової визначеності, що передбачає відсутність постійних і частих змін у сфері правового регулювання, зокрема в законодавстві та правозастосовній практиці, та виключає можливість втручання в набуті права за відсутності для цього вагомих підстав.

Як про окремий елемент, учена також пише про **«прогнозованість або передбачуваність»**. Прогнозованість, на переконання Остапенко Г.З., має стосуватися як змісту нормативно-правових актів, так і можливих результатів судового розгляду, якщо виникне спір. При цьому при тлумаченні норм права слід не просто складати пазл із законодавчих положень і приписів, а занурюватися в глибину правової матерії, встановлюючи, з якою метою правові норми були розроблені і чи досягнуті цілі правового регулювання у відносинах, з приводу яких виник спір. Автор вважає, що за допомогою такого підходу не можливо прийти до різних чи суперечливих висновків [13, с. 145-148].

Однак із таким підходом ученої погодитися складно, оскільки запропоноване розуміння прогнозованості має надто суб'єктивний характер. Намір законодавця не може бути основним орієнтиром при тлумаченні правової норми, адже метою тлумачення закону, як влучно вважав А. Скаліа, є реалізація значення законодавчого тексту, а не наміру, що стоїть за текстом [42].

Серед українських правників відсутній консенсус щодо використання того, чи іншого методу тлумачення права. Для прикладу, у справі № 909/298/21 думки суддів ВП ВС розділилися: більшість при тлумаченні норми права вирішила врахувати зміст закону, яким така норма була внесена до ЦК [43], однак суддя Кібенко О.Р. з цим не погодилася, посилаючись на те, що ВП ВС мала опиратися на метод «чесного читання закону», відповідно до якого суд, здійснюючи тлумачення норми, не повинний тлумачити норму не у повній відповідності до її змісту, вбачати в ній щось інше або взагалі заперечувати необхідність застосування такої норми права; звернення лише до цільового чи історичного способу тлумачення було помилковим [44].

Суперечки між суддями щодо способів тлумачення права не є чимось новим. Так, у США з 1970 років ВС поступово дрейфує від покладання до цілком необмеженої опори на позатекстові міркування, такі як мета закону та історія законодавства, до тлумачення, в основному, змісту законодавчого тексту [42].

Недоліки цільового тлумачення особливо помітні при тлумаченні норм, що визначають склад кримінального правопорушення. Очевидно, що в такому випадку слід керуватися максимально точним тлумаченням змісту норми права, а не покладатися на намір законодавців.

Таким чином, питання тлумачення норм права є дискусійним, а домінування тих чи інших методів тлумачення – мінливим. Звернення до мети прийняття норм не варто розглядати як універсальний або винятковий метод, здатний гарантувати прогнозованість у праві.

При цьому варто також зауважити, що було б помилкою зводити передбачуваність права виключно до його застосування, оминаючи етап нормотворення, який також є надзвичайно важливим. Для прикладу, ЄСПЛ у рішенні у справі «Зеленчук і Цицюра проти України» (заяви № 846/16 та № 1075/16) визнав процес прийняття аналізованого законодавства «непередбачуваним», оскільки парламент протягом 17 років постійно ухвалював нові закони, якими продовжував строк дії та змінював умови мораторію на продаж землі, що обмежувало заявників у праві розпоряджатися власним майном [45].

Отже, для того, щоб право було прогнозованим, його норми мають бути зрозумілими та достатньо точними, інакше спрогнозувати наслідки їх застосування на практиці буде неможливо. При цьому процес нормотворення у сферах, що стосуються прав людини, повинен бути передбачуваним, для чого адресати змін у правовому полі повинні розуміти їх причини, мету, а також шляхи досягнення. Своєю чергою у сфері правозастосування прогнозованість забезпечується, зокрема, через обов'язок держави мотивувати свої рішення, що сприяє формуванню сталої практики і дає змогу передбачити результат вирішення аналогічних справ.

З урахуванням викладеного під прогнозованістю пропонується розуміти ціннісний елемент принципу правової визначеності, що вимагає зрозумілості та точності правових норм, а також передбачуваності процесу нормотворення та результатів правозастосування для раціонального спостерігача.

Свою чергою **послідовність** вчена вважає елементом правової визначеності, що стосується як нормотворення, так і правозастосування, проте вимагається від того, хто виступає носієм влади. В основі послідовності, на думку Остапенко Г.З., лежить відсутність суперечностей, сталість і об'єктивність. Зрештою правник, посилаючись на думку Буряковської К.О., визначає послідовність як дотримання ustalenoї правозастосовної практики або як послідовність слідування певному політичному курсу [13, с. 153-154].

Однак слідування політичному курсу не можна ототожнювати із забезпеченням послідовності у нормотворенні. Так, політичний курс, іншими словами, є напрямом здійснення політики. Саме поняття «політика» є багатозначним: воно може означати як курс дій держави (англ. «policy»), так і сферу взаємодії різних соціальних груп та індивідів, коли вони реалізують свої інтереси (англ. «politics») [46, с. 6]. Відповідно, термін «політичний курс» може вказувати або на ідеологічну позицію політичної сили, або на стратегічний напрям діяльності держави. У першому випадку політичний курс не обов'язково впливає на нормотворення, зважаючи на обмежений політичний вплив відповідного суб'єкта. У другому – навіть за наявності такого впливу реалізація політичного курсу не завжди потребує нормативного оформлення: зміна, наприклад, зовнішньополітичного вектора часто здійснюється без внесення змін до законодавства.

З урахуванням викладеного під послідовністю пропонуємо розуміти ціннісний елемент принципу правової визначеності, що передбачає узгодженість і закономірність у нормотворенні та правозастосуванні.

Остапенко Г.З. визначає правову визначеність як складову верховенства права, що забезпечує стабільність, прогнозованість, послідовність і передбачуваність у праві, забезпечує ефективну реалізацію права, що дає змогу суб'єктам правовідносин визначати правомірність своєї поведінки та містить обмеження стосовно втручання суб'єктів владних повноважень у життя громадян [13, с. 221].

На нашу думку, таке визначення, попри перевагу у вигляді акценту на змістовних елементах, перевантажено також іншими ознаками, які не є специфічними для принципу правової визначеності. Так, не лише цей принцип дозволяє визначити правомірність поведінки людей, норми права в будь-якому випадку встановлюють межу дозволеного або забороненого. Аналогічно обмеження втручання держави у життя осіб властиве й іншим принципам, зокрема принципу верховенства права. При цьому не є повністю зрозумілим і одночасне посилення на прогнозованість і передбачуваність, що фактично є одним і тим же.

З урахуванням викладеного вважаємо, що принцип правової визначеності – це елемент принципу верховенства права та по відношенню до нього принцип права другого порядку, відповідно до якого правотворчість і правозастосування мають здійснюватися на засадах стабільності, послідовності та прогнозованості.

1.2. Вимоги принципу правової визначеності в господарському судочинстві України

У вітчизняній правничій науці досліджень про те, як принцип правової визначеності проявляється в господарському судочинстві, небагато. Однією з можливих причин цього є те, що зазначений принцип не включено до закріпленого в ст. 2 ГПК переліку засад (принципів) господарського судочинства [27]. Попри це, окремі науковці все ж зверталися до відповідної проблематики.

Так, В. А. Кройтор дійшов висновку, що принцип правової визначеності у господарському судочинстві полягає в доступності нормативних актів, їх несуперечливості, відсутності прогалин, обов'язковому оприлюдненні нормативних актів, єдності у застосуванні закону, правилі *res judicata* (вимога остаточності судових рішень), вимозі беззворотної реалізації судових рішень. Крім того, наводячи позиції С. Шевчука та А. Приймака, дослідник підкреслив, що принцип визначеності норми права висуває до процесу правотворчості вимоги несуперечливості і стабільності правових норм, а також охоплює непорушність і

нескасовуваність набутих законних прав (vested rights) та законність очікування (legitimate expectations) [5, с. 109].

Рожнов О.В. своєю чергою стверджує, що дія принципу правової визначеності у господарському судочинстві забезпечується завдяки дотриманню декількох його компонентів: непорушність гарантованих прав та свобод людини; якість законодавства, високий рівень законодавчої техніки, передбачуваність законодавчих змін, точність формулювань правових норм; єдність та стабільність судової практики; стабільність судових рішень, які набрали законної сили та їх здійсненність [6, с. 12]

Ознайомившись із позицією науковців, не можливо не звернути увагу на те, що складений ними перелік вимог (компонентів тощо) є меншим, ніж той, що пропонується правниками, що здійснювали загальнотеоретичне дослідження, за відсутності належного обґрунтування для цього. Враховуючи наведене, а також те, що принцип правової визначеності має загальноправовий, а не галузевий характер, нижче наводиться перелік вимог зазначеного принципу, висування яких характерне для господарського судочинства України.

Панкратова В.О. низку вимог принципу правової визначеності об'єднує в одну групу як вимоги до нормативно-правових актів, відносячи до них: **(1)** вимоги до змісту нормативно-правових актів (визначеність нормативно-правових актів, в основу якої покладено вимогу чітких, точних формулювань законодавчих настанов; доступність (зрозумілість) нормативно-правових актів; несуперечливість (однозначність) нормативно-правових актів, що не передбачає двояке трактування норм; відсутність прогалин у праві; чітке визначення меж правозастосовного розсуду (дискреції) в нормативно-правових актах) [12, с. 104-105]; **(2)** процедурні вимоги в контексті прийняття нормативно-правових актів (своєчасне та обов'язкове оприлюднення нормативно-правових актів; надання достатнього часу на зміни в системі правовідносин з огляду на нововведені правила; заборона зворотної дії нормативно-правових актів; зведення до мінімуму кількості

нормативних правових актів з одного й того ж питання; стабільність та своєчасне оновлення нормативно-правових актів) [12, с. 105-106].

Приймак А. М. та Матвєєва Ю.І. також займають подібну позицію: перший, виділяючи вимоги до визначеності законодавства [25, с. 54], а друга – до нормотворчої діяльності [39, с. 85].

Попри те, що перелік вимог, сформульований Панкратовою В.О., є найбільш деталізованим, запропоноване нею узагальнення – «вимоги до нормативно-правових актів» – видається невдалим. Воно ігнорує значення міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано ВРУ, як джерела права. Тому більш коректним є використання терміну **вимог до законодавства** або вимог до актів законодавства.

ГПК, як і інші джерела господарського процесуального законодавства не мають специфічних рис, які б виключали застосування до них вимог правової визначеності, що ставляться до законодавства, а тому немає підстав вважати, що зазначені вимоги його не стосуються.

Разом із тим вимогу чіткого визначення меж правозастосовного розсуду (дискреції) в нормативно-правових актах пропонується розглядати окремо, оскільки вимога **обмеження дискреційних повноважень** також розглядається в контексті реалізації правозастосовного розсуду (дискреції) в межах чітко визначених законом [12, с. 150].

Дискреційні повноваження – це можливість діяти за власним розсудом, в межах закону, можливість застосувати норми закону та вчинити конкретні дії (або дію) серед інших, кожні з яких окремо є відносно правильними (законними) [47]. У разі, якщо законодавство передбачає прийняття лише певного конкретного рішення, то це не є реалізацією дискреції (повноважень), а є виконанням обов'язку [48].

Дискусія щодо допустимості дискреційних повноважень, а також щодо встановлення їх чітких меж триває уже понад 100 років. А. Дайсі вважав, що дискреційне повноваження тяжіє до свавільності, однак з середини ХХ століття

дискреція як така була сприйнята правниками за умови, що вона обмежена буквою та метою закону, яким повноваження надаються, а так само іншими складниками правовладдя, як то: щоб кожен мав доступ до справедливих процедур у безсторонньому та незалежному суді та щоб приписи закону застосовувались послідовно, однаковою мірою та в спосіб, який не є свавільним або позбавленим здорового глузду [15, с. 17-18].

Зазначені зміни в доктрині можливо пояснити тим, що дискреційні повноваження є невіддільною складовою гнучкості та протиставлення надмірній зарегульованості [13, с. 178].

При цьому варто зауважити, що наукова дискусія, як правило, точиться щодо дискреційних повноважень виконавчої гілки влади. Венеційська комісія у «Доповіді про правовладдя» також концентрується на контролі над урядом, цитуючи позицію Ради Європи про те, що не відповідатиме правовладдю, якщо надана виконавчій владі юридична дискреція матиме характер необмеженої влади [15, с. 29].

Разом із тим наведене не виключає необхідність застосування наукових напрацювань щодо дискреційних повноважень виконавчої влади до дискреційних повноважень суду, наявність яких визнається в сучасній науці, оскільки дискреційні повноваження як суду, так і виконавчої влади ґрунтуються на правозастовній діяльності і є результатом того, що нормотворець не може врегулювати усі ситуації, які можуть мати місце в реальному житті, а також управлінській діяльності, яку суд також здійснює, керуючи ходом судового процесу. Зрештою варто зазначити, що з певної точки зору здійснення правосуддя можливо описати як специфічну адміністративну послугу держави з вирішення юридичних спорів.

Дискреційні повноваження можуть закріплюватися в нормативно-правових актах, проектах нормативно-правових актів такими способами: **(1)** за допомогою оціночних понять; **(2)** шляхом перерахування видів рішень, що приймаються органом, не вказуючи підстав для прийняття того чи іншого рішення або шляхом

часткового визначення таких підстав; (3) шляхом надання права органу при виявленні певних обставин (настанні конкретних юридичних фактів) приймати чи не приймати управлінське рішення залежно від власної оцінки цих фактів; (4) за допомогою нормативних приписів, що містять лише окремі елементи гіпотези чи диспозиції правової норми, що не дозволяють зробити однозначний висновок про умови застосування нормативного припису або правові наслідки застосування такого припису» [49].

Звернення законодавця до таких способів не обмежене ні публічним правом, ні суб'єктами публічної адміністрації. Для прикладу, лише в ЦК мовленнєва конструкція «суд може» використовується 30 раз [50], з чого вбачається реалізація господарськими судами дискреційних повноважень при застосуванні матеріального права в процесі вирішення спору [51, с. 65]. Такий висновок підтверджується практикою ВС, ОП КГС якого, наприклад, визнала дискреційним повноваженням суду визначення розміру неустойки, що підлягає стягненню, у разі прийняття рішення про її зменшення [52].

З урахуванням завдання дискреційних повноважень цілком закономірно, що останні використовуються судами і в процесі організації судочинства.

Так, ГПК часто оперує оціночними та абстрактними поняттями, зокрема в ньому йдеться про «забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами», «розумні строки», «зловживання процесуальними правами» [27], що свідчить про наявність у суду дискреційних повноважень у господарсько-процесуальній площині.

Більше того, ГПК наділяє суд правом при виявленні певних обставин приймати чи не приймати процесуальне рішення залежно від власної оцінки цих фактів, шляхом використання диспозитивного методу правового регулювання при визначенні повноважень суду.

Так, у теорії права одним з критеріїв, за яким прийнято розрізняти норми права, є метод правового регулювання правових норм. За цим критерієм норми права можуть бути імперативними та диспозитивними. Імперативні (зобов'язуючі)

норми права характеризуються категоричністю приписів. Такі норми реалізуються виконанням, дотриманням або застосуванням. Диспозитивні норми реалізуються використанням, яке, як правило, передбачає його реалізацію на власний розсуд [53]. Таким чином диспозитивні норми забезпечують реалізацію судом повноважень на власний розсуд. До прикладу мовленнєвих конструкцій, що свідчать про диспозитивний характер норм, ОП КГС ВС віднесла словосполучення «може», «має право», «за власної ініціативи» [54]. Гарієвська М.Б. до такого переліку також відносить формулювання «у виняткових випадках», «з дозволу суду» та інші, що вказують на необхідність уточнення в кожному конкретному випадку [55, с. 127].

Для розуміння ГПК використовує словосполучення «суд може» 86 раз, «суд має право» – 14, а «за власною ініціативою» та «за ініціативою суду» – разом 16, «у виняткових випадках» – 9, «з дозволу суду» – 2 [27]. Зазначене свідчить про значну кількість диспозитивних норм, що стосуються повноважень суду, а отже, і про значний потенціал для суддівського розсуду.

Зрештою формулювання повноважень суду через норми-функції (наприклад, суд, зберігаючи об'єктивність і неупередженість, керує ходом судового процесу [27]) також залишають місце для судового розсуду.

Суди визнають, що ціла низка повноважень, якими вони наділені, є за своєю природою дискреційними. Так, КГС ВС до таких відніс: визнання причин пропуску процесуальних строків поважними [56]; вирішення питання про звільнення від сплати судового збору, зменшення його розміру або надання відстрочки (розстрочки) його сплати [57]; вирішення питання щодо відстрочення/розстрочення виконання рішення [58, 59]; застосування заходів процесуального примусу [60]; відсторонення арбітражного керуючого (за ініціативою суду) [61], вирішення питання щодо розподілу витрат на оплату послуг адвоката [62] тощо.

Таким чином, господарські суди наділені широким колом дискреційних повноважень, які в силу вимог принципу правової визначеності повинні мати обмежений характер [51, с. 64].

Позовна давність, як вимога принципу правової визначеності, не висувається до господарського судочинства, оскільки не є інститутом процесуального права [63]. Так, суд не має права відмовити у відкритті провадження у справі з мотивів пропущення позовної давності [64] та має в будь-якому разі вирішити спір [65]. Таким чином, наслідки спливу позовної давності не мають жодного впливу на процедуру судового розгляду.

На перший погляд подібним до інституту позовної давності є інститут строку звернення до адміністративного суду. Однак на відмінну від позовної давності, цей строк має процесуальний характер, оскільки наслідки його спливу впливають на процедуру судового розгляду, а саме не допускають її початку або припиняють, якщо тільки причини пропуску строку не будуть визнані поважними [66]. ГПК не передбачає такого інституту, як строк звернення до господарського суду, але інші процесуальні строки, передбачені ГПК, з-поміж іншого, виконують подібні функції, а саме забезпечують стабільність у праві, а тому **дотримання процесуальних строків** є важливою вимогою принципу правової визначеності до господарського судочинства України.

Значення цієї вимоги підкреслюється тим, що майже кожна процесуальна дія чи процесуальне рішення суду має бути вчинене в певний строк. З урахуванням наведеного в доктрині процесуального права, як правило, виділяють строки, встановлені для суду (судді) та для здійснення процесуальних дій учасниками процесу [67, с. 304]

Варто зауважити, що строки, встановлені для суду, часто відносять до службових. До них відносять: строки проведення підготовчого засідання, розгляду справи тощо. Серед науковців немає єдності щодо того, чи належать службові строки до процесуальних [68, с. 218], і автор не має наміру займати позицію з цього

питання, однак для спрощення в тексті цієї роботи під процесуальними строками матимуться на увазі й ті, що встановлені для суду.

У будь-якому випадку для реалізації принципу правової визначеності дотримання службових процесуальних строків є не менш важливим, ніж дотримання строків, установлених для учасників судового процесу. Хоча невчасне вчинення судом процесуальної дії чи ухвалення рішення, як правило, не створює нової правової невизначеності, адже вона виникає ще з моменту появи спору, затримка з боку суду подовжує її тривалість. Це своєю чергою свідчить про невиконання державою свого позитивного обов'язку – вчасно усунути стан правової невизначеності та забезпечити стабільність правовідносин. Більше того, недотримання окремих службових процесуальних строків саме по собі може створювати стан правової невизначеності у процесуальних правовідносинах. Так, якщо суд у розумний строк не розгляне заяву учасника справи про участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, такий учасник залишається у невизначеності щодо подальшої процесуальної поведінки: чи прибувати до суду особисто, чи подавати заяву про відкладення розгляду, чи сподіватися на задоволення вже поданої заяви.

Практично всі дослідники висувають схожу **групу вимог до судових рішень**. Так, Панкратова В.О. вважає, що з принципу правової визначеності випливають вимоги остаточності, стабільності та обов'язковості виконання судового рішення [12, с. 150], Приймак А.М. – визначеності характеру судових рішень, забезпечення їх виконання та неможливості скасування остаточного судового рішення [25, с. 55], Остапенко Г.З. – обов'язковості, остаточності та неухильовальної виконуваності судових рішень [13, с. 173], Матвєєва Ю.І. – остаточності рішень суду та їхньої виконуваності [39, с. 53] тощо.

Вимога виконуваності судового рішення згадується чи не усіма науковцями, що досліджують тематику правової визначеності чи властивостей судового рішення. При цьому виконуваність, як зауважує О. Капля, розуміється по-різному,

одні вчені вважають її властивістю судового рішення, інші – складовою його обов'язковості, а треті – властивістю законної сили [69, с. 57].

На наш погляд, зазначена дискусія має більше теоретичний характер, а тому, не заглиблюючись у зазначену проблематику, для цілей цієї роботи пропонується вважати, що виконуваність (або, інакше, реалізованість) означає здійсненність судового рішення, тобто гарантовану можливість добровільного і примусового виконання рішення суду, а також сприяння інших осіб у його виконанні [70, с. 422], а вимога обов'язковості судових рішень розкривається через положення ст. 13 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів», яка має назву «Обов'язковість судових рішень» та відповідно до ч. 2 якої судові рішення, що набрали законної сили, є обов'язковими до виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами, фізичними і юридичними особами та їх об'єднаннями на всій території України [71].

У зміст цієї вимоги, окрім виконуваності, входять також судовий контроль за виконанням судових рішень, юридична відповідальність за їх невиконання, а також правило преюдиційності [69, с. 56, 58].

Обов'язковість судових рішень, звісно, повною мірою притаманна господарському судочинству та закріплена, як одна з основних засад, у ст. 18 ГПК [27].

Вимогу остаточності судового рішення пояснити складніше через багатозначність поняття остаточності. Можливо погодитися з Пільковим К.М. про те, що воно вживається у двох контекстах. Перший зосереджений на властивості судового рішення як такого, яким завершується вирішення певного питання у відповідному провадженні, тобто мова йде про остаточність у самому провадженні, у якому рішення прийнято. Другий контекст стосується дії судового рішення для інших проваджень, тобто означає остаточність вирішення спору, що унеможливує початок його повторного розгляду в межах нової справи [72, с. 44, 47-48].

Наслідки остаточності в першому контексті знаходять своє відображення в практиці ЄСПЛ, відповідно до якої принцип остаточності судових рішень (лат. *res judicata*) означає, що жодна сторона не має права вимагати перегляду остаточного та обов'язкового судового рішення лише з метою проведення повторного розгляду й ухвалення нового рішення у справі; перегляд не може розглядатись як замаскована апеляція, а існування двох поглядів на питання не є підставою для повторного розгляду; винятки з цього принципу виправдані тільки тоді, коли вони необхідні за обставин істотного і неспростовного характеру [73].

ГПК оперує поняттям остаточності судового рішення саме в першому значенні цього терміну. Так, у кодексі йдеться про те, що: постанова суду касаційної інстанції є остаточною і оскарженню не підлягає (ч. 3 ст. 317); постанова суду апеляційної інстанції за результатами перегляду ухвали про накладення штрафу є остаточною і оскарженню не підлягає (ч. 4 ст. 135); заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами може бути подано особою, стосовно якої постановлено рішення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, не пізніше тридцяти днів з дня, коли така особа дізналася або могла дізнатися про набуття цим рішенням статусу остаточного (п. 5 ч. 1 ст. 321) [27].

Тобто ГПК, прямо характеризуючи судові рішення як остаточні, має на увазі властивість, що характеризує їх, як такі, що не підлягають подальшому оскарженню (перегляду).

При цьому помилково ототожнювати момент набуття судовим рішенням властивості остаточного з фактом набрання таким рішенням законної сили, що часом робиться в літературі, адже за такого підходу постанова суду апеляційної інстанції мала б завжди характер остаточного рішення і не підлягала б оскарженню. Натомість варто погодитися з Брателем О.Г. та Білянською Н.В., які стверджують, що остаточними судовими рішеннями є такі, що набрали законної сили і є обов'язковими до виконання, їх подальше оскарження неможливе [74, с. 55].

ГПК створює передумови для поваги до остаточного судового рішення шляхом встановлення чітких підстав для його перегляду за нововиявленими та виключними підставами (ч. 2,3 ст. 320; ст. 321 ГПК) [27].

Також ГПК забезпечує остаточність судового рішення в другому контексті, тобто як засобу вирішення спору, забороняючи повторний розгляд тотожних позовів (п. 2 ч. 1 ст. 175; п. 3 ч. 1 ст. 231 ГПК) [27]. При цьому гарантією ефективного виконання таких положень є п. 3 ч. 1 ст. 175 ГПК України, який унеможлиблює існування двох паралельних проваджень із вирішення одного спору [27].

Окремо варто відзначити, що ЄСПЛ вважає, що принцип остаточності судових рішень також передбачає, що повноваження вищих судів щодо перегляду повинні здійснюватися для виправлення судових помилок та правосуддя, а не для проведення нового розгляду [73], що проявляється і в господарському судочинстві шляхом обмеження меж перегляду справи під час апеляційного чи касаційного оскарження судових рішень (ст. 269; ст. 300 ГПК) [27].

Підсумовуючи, вимога остаточності полягає в забезпеченні непорушення властивості судового рішення як остаточного в обох згаданих вище значеннях цього терміну, а також в обмеженні повноважень вищих судів щодо перегляду судових рішень.

Зміст стабільності судових рішень, про яку згадує Панкратова В.О., окремо нею не розкривається. Водночас відповідне явище трактується ВС у контексті обмеження підстав для перегляду остаточного рішення [75], що свідчить про відсутність потреби у виокремленні стабільності судових рішень як самостійної вимоги.

Матвеева Ю.І. стверджує, що на остаточність судового рішення по окремій справі безпосередньо впливає тривалість її розгляду судовими органами, яка залежить, зокрема, і від процесуальних строків, що часто порушуються [39, с. 160], у такий спосіб пов'язуючи вимоги остаточності судового рішення та дотримання процесуальних строків, що є концептуально хибним. Так, нехтування

процесуальними строками може вплинути на виконання вимоги остаточності, однак такий взаємозв'язок має характер збігу, оскільки проявляється виключно у випадку невчасного оскарження (перегляду) судових рішень. Недотримання інших процесуальних строків здатне порушити принцип правової визначеності без шкоди для остаточності судового рішення.

Так, коли учасник справи невчасно подає докази без поважних причин для цього, а суд їх приймає без належного обґрунтування, це позбавляє іншу сторону передбачуваності в процесі. Наприклад, відповідач, отримавши копію позовної заяви, у якій не зазначено про те, що певні докази будуть подані пізніше, може сформулювати свою процесуальну стратегію, виходячи з того, що інших доказів позивачем подано не буде. Звісно, ГПК допускає поновлення строку на подання доказів, але за наявності поважних причин, що в такому випадку забезпечує справедливий баланс між правовою визначеністю та справедливістю. Своєю чергою врахування судом невчасно поданих доказів без поважних причин для цього свідчить лише про порушення права на правову визначеність інших учасників справи. Відповідно, чим пізніше подається такий доказ, тим більше шкоди він може завдати іншим учасникам справи.

Отже, необхідність дотримання процесуальних строків є окремою вимогою правової визначеності, яка, безперечно, притаманна господарському процесу.

Недопустимість змін (повороту) до гіршого визнається в науковій літературі як одна з вимог, що впливає із принципу правової визначеності та адресована як нормотворчій, так і правозастосовній діяльності [39, с. 26].

Нормативною основою цієї вимоги в аспекті нормотворення є ст. 22 Конституції України, яка передбачає, що конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані, а при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод [1]. Хоча на сьогодні ще не було випадків визнання КСУ норм ГПК неконституційними саме на підставі ст. 22 Конституції України, приклади цього вже наявні в інших галузях процесуального права. Зокрема,

рішенням від 06.04.2022 № 2-р(П)/2022 КСУ визнав неконституційними положення п. 1 ч. 5, ч. 7 ст. 454 ЦПК у тім, що вони унеможливають поновлення судом строку на подання заяви про скасування рішення третейського суду, мотивувавши це тим, що попередня редакція ЦПК передбачала можливість поновлення відповідного строку. При цьому КСУ указав на те, що «положення ч. 3 ст. 22 Конституції України потрібно розуміти так, що при ухваленні нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих конституційних прав і свобод людини, якщо таке звуження призводить до порушення їх сутності» [76].

Отже, принцип недопустимості змін до гіршого обмежує законодавця в можливості регулювання здійснення конституційних прав та свобод людини, захищаючи їх необхідну основу та в такий спосіб, з-поміж іншого, слугуючи засобом забезпечення стабільності правового регулювання.

У правозастосовчому аспекті недопустимість змін (повороту) до гіршого з 2023-2024 року згадується КЦС/КГС ВС як однойменний процесуальний принцип, що латинською має назву «*non reformatio in peius*». ВС знаходить зміст зазначеного принципу в тому, що «особа, яка оскаржує судові рішення, не може потрапити в гірше становище, порівняно із тим, що така особа досягнула в попередній інстанції в результаті своєї ж скарги» і пов'язує з принципом диспозитивності. Наприклад, суд апеляційної інстанції, за відсутності скарги протилежної сторони, не може ухвалити рішення, погіршивши становище апелянта (позивача чи відповідача) [77, с. 156-157; 78].

Питання правової основи для дії принципу «*non reformatio in peius*» в господарському судочинстві України залишається відкритим як у судовій практиці, так і в національній науці. Сам принцип не знайшов чіткого закріплення в ГПК [77, с. 156]. При цьому варто зауважити, що зміст зазначеного принципу відрізняється від правил процесуального закону, що встановлюють межі перегляду судових рішень, оскільки принцип «*non reformatio in peius*» зобов'язує суд враховувати становище, набуте скаржником, а не викладені ним доводи та вимоги апеляційних

і касаційних скарг. У цьому контексті ілюстративною можуть бути справи № 917/264/15, у якій суд апеляційної інстанції, за переконанням ВС, врахував доводи та задовольнив вимоги скажника, витлумачивши їх усупереч інтересам останнього [79], а також № 921/703/23, у якій суд апеляційної інстанції, встановивши визначену ГПК підставу для виходу за межі вимог скарги, скасував рішення суду в іншій частині, ніж оскаржувалося, таким чином, повністю відмовивши в задоволенні позову апелянта, який до того було задоволено частково [80].

У доктрині сучасного права склалися різні погляди на те, яке юридичне підґрунтя має процесуальна заборона повороту до гіршого [81, с. 53]. Її вважають процесуальним принципом і неодмінною складовою верховенства права [82, с. 510]; вимогою принципу рівності; вимогою принципу заборони подвійної відповідальності (*non bis in idem*); вимогою принципу правової безпеки; правовою вигодою (перевагою) [83, с. 49-52]; результатом дії принципів «*res judicata*» та диспозитивності [84, с. 18, 20]. На нашу думку, принцип «*non reformatio in peius*» ґрунтується на загальній забороні повороту до гіршого і є таким чином вимогою принципу правової визначеності [81, с. 54].

Так, для початку варто відкинути розуміння принципу «*non reformatio in peius*» як вимоги принципу рівності. Такий взаємозв'язок будується на тому, що особа, яка оскаржила судове рішення, й у результаті чого опинилася в гіршому становищі, зазнає дискримінації порівняно з особою, яка в аналогічній ситуації не звернулася зі скаргою. Однак варто зауважити, що в юридичній літературі загально визнано, що з принципу рівності не може впливати вимога застосовувати несправедливість однаковим чином [83, с. 50]. Таким чином, обмеження суду у праві вирішити справу чи процесуальне питання відповідно до закону не може базуватися на тому, що в подібному випадку щодо іншої особи за аналогічних обставин було ухвалене більш сприятливе для неї, однак незаконне рішення [81, с. 53].

Як зауважують Чонгор Герке (Csongor Herke) та Ченге Д. Тот (Csenge D. Tóth), Герберт Флед (Herbert Flad) пов'язує заборону «*reformatio in peius*» із принципом «*ne bis in idem*» (заборона подвійного покарання), указуючи на те, що рішення суду першої інстанції завершує провадження від імені держави, а отже, будь-яка подальша каральна вимога втрачає силу, якщо обвинувачення не подало апеляцію на шкоду підсудному. Це означало б, що більш суворе покарання, призначене апеляційним судом, фактично є новим покаранням (принаймні щодо різниці між двома вироками) [83, с. 50].

Однак принцип заборони повороту до гіршого очевидно має міжгалузевий характер [81, с. 53], про що свідчить застосування цього принципу в різних видах судочинства [77, с. 156], тоді як позиція Г. Фледа застосовна виключно у сфері кримінального процесуального або адміністративно-деліктного права. Окрім того, із науковцем не можливо погодитися також тому, що, незважаючи на оскарження рішення суду першої інстанції, провадження залишається єдиним, а отже, остаточне рішення суду відсутнє [83, с. 50].

Чонгор Герке та Ченге Д. Тот вважають, що принцип заборони повороту до гіршого є просто перевагою, яку має сторона захисту, адже обвинувачений під час кримінального провадження перебуває у «накопиченому невивідному становищі» [83, с. 55]. Однак наведене розуміння заборони повороту до гіршого також слід відкинути з мотивів того, що принцип «*non reformatio in peius*» має міжгалузевий характер [81, с. 53].

Не можливо погодитися і з тим, що заборона повороту до гіршого є наслідком дії принципу «*res judicata*» [81, с. 54]. Автори цієї концепції стверджують, що оскільки скажчик оскаржує лише ті аспекти судового рішення, які шкодять скажнику, то він передає на розгляд суду лише їх, усі інші ж аспекти судового рішення, які не є предметом скарги, набувають остаточного характеру [84, с. 20]. Однак таке розуміння принципу «*res judicata*» відрізняється від загальноприйнятого. До того ж принцип «*res judicata*» стосується остаточності судового рішення в цілому, а не його окремих аспектів, що не були визначені

об'єктом доводів та вимог скарги. Протилежний підхід натомість поставив би під сумнів можливість судів вищих інстанції виходити за межі доводів та вимог скарг, оскільки в такому разі порушувалася б вимога остаточності судового рішення [81, с. 54].

Окрім того, теза про те, що заборона повороту до гіршого є наслідком дії принципу «*res judicata*», не враховує того, що принцип «*non reformatio in peius*» не обмежує суд у праві вийти за межі доводів та вимог скаржника, погіршивши при цьому становища інших учасників справи. Водночас наслідки ухвалення остаточного судового рішення настають для усіх учасників справи, а не лише для скаржника [81, с. 54].

Як зазначалося, ВС пов'язує застосування судами принципу «*non reformatio in peius*» із дією в цивільному судочинстві принципу диспозитивності [77, с. 157]. Однак такий підхід не є переконливим, оскільки зміст принципів диспозитивності та «*non reformatio in peius*» є різним [81, с. 54]. Принцип диспозитивності судочинства полягає у можливості осіб, які беруть участь у справі, вільно здійснювати свої права (матеріальні і процесуальні), розпоряджатися ними, виконуючи процесуальні дії, спрямовані на порушення, розвиток і припинення справи в суді, а також використовувати інші процесуальні засоби з метою захисту суб'єктивних майнових і особистих немайнових прав і охоронюваних законом інтересів, державних і громадських інтересів [85]. Диспозитивність зокрема передбачає право сторони самостійно вирішувати чи оскаржувати рішення суду та в яких межах [86], однак принцип «*non reformatio in peius*» зобов'язує суд враховувати становище, набуте скаржником, а не викладені ним доводи та вимоги апеляційних і касаційних скарг [81, с. 51].

Водночас принцип «*non reformatio in peius*» забезпечує прогнозованість (передбачуваність), стабільність і послідовність під час реалізації права на оскарження судових рішень [81, с. 57], що дозволяє його віднести до змісту принципу правової визначеності як прояв загальної вимоги заборони повороту до гіршого [81, с. 54].

Так, принцип «*non reformatio in reius*» забезпечує певний рівень прогнозованості (передбачуваності) результатів оскарження особою судового рішення, оскільки звужує діапазон їх можливих наслідків, виключаючи з нього погіршення становища заявника в результаті його ж скарги, що усуває страх перед її подачею [81, с. 55]. Зазначене корелює з наведеною Ч. Герке і Ченге Д. Тот думкою Альберта Блекмена (Albert Bleckmann), відповідно до якої заборона «*reformatio in reius*» є принципом, який охороняє загальну довіру. У цьому випадку гарантія захисту довіри базується на тому, що потенційний скажчик має підстави вважати, що судовий процес розвиватиметься певним чином [83, с. 51-52].

Контраргументом до цієї думки може бути те, що особа, незадоволена судовим рішенням, має подати скаргу до виникнення вищезазначеної довіри, оскільки остання може мати місце лише після завершення строку на оскарження судового рішення, коли скажчик усвідомить, що інша сторона не скористалася правом на подачу скарги [83, с. 52]. Окрім того, сторона, яка програла повністю, не може опинитися в гіршому становищі після оскарження судового рішення й узагалі не потребує відповідних гарантій передбачуваності. Однак такі доводи не спростовують викладеного вище. По-перше, особа, незадоволена рішенням, може утриматися від його оскарження, допускаючи малоімовірний, але все ж можливий факт того, що її становище, навіть за відсутності інших скарг, буде погіршене в суді вищої інстанції. По-друге, навіть оскарження судового рішення, яким суд повністю став на бік однієї зі сторін, може погіршити становище скажчика, оскільки суд має право змінити мотивувальну частину. Зрештою особа, яка є єдиним скажчиком, з тих чи інших мотивів, побоюючись повороту до гіршого, може відмовитися від уже поданої скарги, припинивши таким чином оскарження судового рішення. Отже, принцип «*non reformatio in reius*» забезпечує прогнозованість (передбачуваність) реалізації права на оскарження судового рішення не лише в моменті прийняття рішення про подачу скарги, а й упродовж усього її розгляду [81, с. 55].

Принцип «*non reformatio in reius*» також сприяє стабільності правовідносин під оскарження судового рішення, оскільки закріплює набуте за результатами розгляду в суді нижчої інстанції становище скажчика, яке не ставиться під сумнів

іншими. Це гарантує для нього щонайменше збереження status quo та узгоджується із завданням господарського судочинства – вирішенню спорів. Саме відсутність спору щодо набутого становища скажника зумовлює стабільність правовідносин, обмежуючи суд у праві втрутитися [81, с. 55].

Зрештою принцип «non reformatio in reius» забезпечує послідовність у діях держави [81, с. 55]. Угорські вчені Герке Чонгор і Тот Ченге зазначають, що коли правоохоронний орган (прокурор) не подає апеляцію щодо обвинуваченого, слід вважати, що каральна вимога держави виконана і є втраченою (задоволеною), а тому посилення покарання в результаті розгляду апеляційної скарги обвинуваченого означало б суперечливу поведінку держави [83, с. 55]. Отже, в описаному випадку суд, погіршивши становище обвинуваченого, діяв би непослідовно. Відповідні висновки можливо екстраполювати й на господарське судочинство, у якому принцип «non reformatio in reius», наприклад, утримує суд у справі за позовом прокурора в інтересах держави від погіршення становища особи під час розгляду апеляційної скарги, забезпечуючи послідовність у діях держави [81, с. 55].

Кваліфікація принципу «non reformatio in reius» як вимоги принципу правової визначеності наштовхує на думку, що в пошуках нормативної основи першого з них слід здійснити аналіз ст. 8 Конституції України [81, с. 55], якою передбачено дію принципу верховенства права [1]. Фундаментальним елементом принципу верховенства права визнається принцип правової визначеності [19], про конституційну основу якого у вигляді ст. 8 Основного закону зазначав КСУ [87]. Разом із тим наведене не робить саме по собі принцип «non reformatio in reius» елементом принципу правової визначеності конституційного значення [81, с. 56].

Водночас принцип «non reformatio in reius» забезпечує вільну реалізацію права на оскарження судового рішення, передбаченого п. 8 ч. 2 статті 129 Конституції України, та, як наслідок, права на судовий захист, передбаченого ст. 55 Конституції України, усуваючи суб'єктивні перешкоди у зверненні зі скаргю на рішення суду, що виявляються в страху погіршення набутого становища з

урахуванням об'єктивної можливості цього. Отже, принцип «non reformatio in peius» також є гарантією конституційного права [81, с. 56].

Звернувшись до протилежного, розглянемо гіпотетичний закон, який вносить зміни в ГПК, прямо дозволяючи reformatio in peius. Таке законодавче регулювання непрямо обмежило б можливість реалізації права на оскарження, оскільки створювало б психологічний тиск на потенційного скаржника, зменшуючи здатність останнього прогнозувати результати розгляду його скарги [81, с. 56].

В американській правовій науці зазначене явище отримало визначення охолоджувального ефекту (англ. *chilling effect*), під яким розуміється будь-який закон або практика, яка серйозно стримує здійснення конституційного права, наприклад права на оскарження [88]. Так, ВС штату Орегон у кримінальній справі *State v. Turner* (1967) виснував, що «можливість більш суворого покарання у разі успішного розгляду апеляції чи розгляду після винесення обвинувального вироку та подальшого нового судового розгляду та засудження «охолодить» бажання підсудного виправити помилково проведений початковий судовий розгляд» [89]. Варто зауважити, що в цьому контексті різниця між кримінальним і господарським судочинствами не є принциповою: у будь-якому із них для потенційного скаржника можливість постраждати в результаті власної скарги збільшує імовірність того, що вона подана не буде. Так, хоча господарські спори не стосуються особистої свободи скаржника, значущість майнових та інших правовідносин не слід недооцінювати [81, с. 56].

На підтвердження викладеної думки варто звернутися також до позиції Центрального апеляційного господарського суду в постанові від 23.12.2021 у справі № 904/6084/21, згідно з якою принцип заборони звороту до гіршого є гарантією того, що у сторони, не задоволеної рішенням суду першої інстанції, не має бути побоювань в тому, що після оскарження рішення її становище може погіршитись; в іншому випадку це призведе до завуальованого обмеження права на апеляційне оскарження [90].

Таким чином, *reformatio in reius* створював би обмеження в реалізації конституційного права на оскарження судового рішення і, як наслідок, права на судовий захист. Перевірка конституційності подібного роду обмежень в правовій науці здійснюється за допомогою спеціальних тестів [81, с. 56].

Так, КСУ вважає, що обмеження щодо реалізації конституційних прав не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією України і її законами, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права і не порушувати сутнісний зміст такого права [91]. Своєю чергою, для прикладу, Конституційний суд Туреччини, оцінюючи втручання держави в реалізацію конституційних прав, перевіряє дотримання принципу пропорційності, аналізуючи нормативне регулювання на предмет доцільності, необхідності та співмірності, де: доцільність вимагає, щоб передбачене обмеження було придатним для досягнення поставленої мети; необхідність – щоб обмеження було обов'язковим для досягнення цієї мети, тобто щоб неможливо було досягти тієї ж мети за допомогою менш обтяжливого обмеження; а співмірність – щоб було дотримано розумний баланс між обмеженням права та поставленою метою [92].

Прямий дозвіл суду на *reformatio in reius*, як обмеження права на оскарження судового рішення, відповідав би критерію встановлення законом. Окрім того, впровадження *reformatio in reius* могло б переслідувати легітимну мету – забезпечення законності судового рішення, а заодно і єдності судової практики. Своєю чергою ця легітимна мета вочевидь була б обґрунтована суспільним запитом на справедливість та однакове застосування закону [81, с. 56-57].

Безперечно зазначене обмеження з певним ступенем ефективності придатне для досягнення поставленої мети, що свідчить про його доцільність, однак не є необхідним. Так, право на оскарження судового рішення заінтересованими

особами, особливо за умови дії принципу «non reformatio in peius», забезпечує контроль над дотриманням законності судом [81, с. 57].

При цьому принцип «non reformatio in peius» не слід розглядати як абсолютний і застосовувати без будь-якої гнучкості. Його потрібно використовувати з урахуванням того, що він ґрунтується на принципі правової визначеності, а тому має слугувати його ціннісним елементам. Відповідно, якщо оскаржене судове рішення через очевидні дефекти не здатне стабілізувати спірні правові відносини, то скаржник не може стверджувати, що набув за результатами розгляду становище, яке надає йому певні очікування. Як, наприклад, у справі № 917/264/15 [81, с. 57], де був відсутній повний текст рішення суду першої інстанції про часткове задоволення позову і де за результатами розгляду скарги позивача суд апеляційної інстанції у задоволенні позову відмовив [79].

Окрім того, принцип «non reformatio in peius» не обмежує законодавця в можливості надати суду вищої інстанції право в мотивувальній частині постанови вказувати на помилки суду нижчої інстанції, однак без зміни оскарженого рішення, що б позитивно вплинуло на забезпечення єдності судової практики. Таким чином, принцип «non reformatio in peius» із метою усунення ризиків його дії підлягає законодавчому регулюванню зі встановленням відповідних обмежень щодо його застосування [81, с. 57].

Отже, цілі, які ставить перед собою гіпотетичний законодавець, обмірковуючи впровадження *reformatio in peius*, можуть бути досягнуті в інший спосіб, а саме завдяки інституту оскарження судового рішення, а також законодавчому регулюванню принципу заборони повороту до гіршого. Таким чином, умовний закон, який прямо допускає застосування *reformatio in peius*, обмежуючи цим можливість реалізації права на оскарження судового рішення, не відповідає вимозі необхідності, а отже, є неконституційним [81, с. 57].

З урахуванням наведеного, вважаємо, що процесуальний принцип «non reformatio in peius», що гарантує право на оскарження судового рішення, діє безпосередньо на підставі ч. 1 ст. 8 у її взаємозв'язку з п. 8 ч. 2 ст. 129 та ст. 55

Конституції України і при цьому є вимогою принципу правової визначеності [81, с. 57].

У вітчизняній правничій науці досить ізольовано від принципу правової визначеності досліджується **диспозитивність**, яку законодавець прямо відносить до основних засад (принципів) господарського судочинства України (п. 5 ч. 3 ст. 2 ГПК) [27].

Відповідно до ст. 14 ГПК «Диспозитивність» суд розглядає справи не інакше як за зверненням особи, поданим відповідно до цього Кодексу, в межах заявлених нею вимог і на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом у передбачених цим Кодексом випадках; збирання доказів у господарських справах не є обов'язком суду, крім випадків, встановлених цим Кодексом; учасник справи розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд; таке право мають також особи, в інтересах яких заявлено вимоги, за винятком тих осіб, які не мають процесуальної дієздатності [27].

Очевидно, що фактично ексклюзивне право сторони спору розпоряджатися правами породжує в неї певні очікування щодо перебігу справи та долі матеріальних правовідносин, які є предметом судового розгляду, що не залишилося не поміченим із боку ВС. Для прикладу, в ухвалі від 23.09.2019 у справі № 917/1739/17 одна з палат КГС ВС звернула увагу на взаємозв'язок між кваліфікацією позивачем спірних правовідносин, що є проявом принципу диспозитивності, і правомірними очікуваннями позивача (який звертається саме з певним чином обґрунтованою в правовому аспекті вимогою), так і відповідача (який, заперечуючи проти позову, наводить доводи саме щодо тих підстав та обґрунтувань, які наводяться позивачем у справі) [93]. І хоча ВП ВС не погодилася з тим, що здійснена позивачем правова оцінка спірних правовідносин обмежує якимсь чином суд у праві вирішити спір [94], взаємозв'язок принципів диспозитивності і правової визначеності спростовано не було.

Чітко кореляція обох принципів простежується при реалізації класичних диспозитивних прав: визначення предмета й підстав позову, доводів та вимог апеляційних та касаційних скарг, укладення мирової угоди тощо.

Наприклад, ГПК передбачено, що «суд розглядає справи не інакше як за зверненням особи [...] в межах заявлених нею вимог». Ця норма реалізується через низку інших положення кодексу, наприклад, ч. 2 ст. 237 ГПК забороняє суду при ухваленні рішення виходити в ньому за межі позовних вимог [27]. При цьому суди обмежені не лише предметом позову, а і його фактичними підставами. Так, у справі № 685/1008/20 ВС прийшов до висновку, що суди мають досліджувати на предмет наявності обставини справи, зазначені позивачем, а не виходити з тих, що, на думку суду, могли мати чи мали місце [95].

Такі обмеження відіграють важливу роль у забезпеченні правової визначеності, оскільки зі зверненням позивача до суду матеріально-правові відносини між сторонами стають спірними, але лише в тій частині, яка визначена як підстава позову. У цьому контексті принцип диспозитивності гарантує, що матеріально-правові відносини в іншій частині залишаються стабільними. Окрім того, принцип диспозитивності забезпечує також прогнозованість як для учасників справи, так і для інших осіб, обізнаних про судовий процес, адже їм зрозуміло, яким чином суд може захистити право у разі повного чи часткового задоволення позову. Відповідно, ці особи здатні оцінити потенційні наслідки судового рішення й за потреби вжити відповідних заходів.

Наведене підводить до питання про характеристику взаємозв'язку, що проявляється в господарському судочинстві України між принципами правової визначеності та диспозитивності.

Відомо, що принципи права взаємодіють між собою. Наприклад, принципи диспозитивності і змагальності доповнюють зміст один одного, формуючи систему правил реалізації змагального процесу, який побудований на балансі автономії та процесуальної рівності сторін [96, с. 54]. Згідно з ГПК принцип диспозитивності передбачає, що суд за загальним правилом розглядає справи на підставі доказів,

поданих учасниками справи (ст. 14), а принцип змагальності – що судочинство у господарських судах здійснюється на засадах змагальності сторін, учасники справи мають рівні права щодо здійснення всіх процесуальних прав та обов'язків, передбачених цим Кодексом, і кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених законом (ст. 13) [27]. Таким чином, принцип змагальності у аспекті доказування фактично сприяє забезпеченню дії принципу диспозитивності. При цьому обидва принципи є повністю розділеними [97, с. 15], що можливо пояснити й тим, що принцип змагальності забезпечує також дію принципу рівності.

Подібним чином складається взаємодія принципів диспозитивності і правової визначеності, які хоча є окремими один від одного, залишаються тісно пов'язаними. Так, попри те, що забезпечення правової визначеності не є безпосередньою метою принципу диспозитивності, реалізація останнього сприяє досягненню стабільності і прогнозованості у праві, а отже, – правовій визначеності. При цьому для характеристики цього зв'язку важливим є те, що без принципу диспозитивності в сучасному процесуальному праві України реалізація принципу правової визначеності була б неможлива. Наприклад, якби суд був вільним у праві вийти за межі підстав та предмету позову, то межа сфери судового розгляду була б абсолютно невизначена, що призвело б до дестабілізації усіх відносин за участі сторін, а не визначеного ними аспекту, та втрати будь-якої прогнозованості результатів вирішення спору.

Першочергове припущення автора про те, що принцип диспозитивності може бути гарантією захисту легітимних очікувань особи не справдилося в повній мірі, адже зазначений принцип забезпечує не лише прогнозованість, а й стабільність у праві. З урахуванням викладеного слід визнати, що принцип диспозитивності, хоча й залишається ієрархічно незалежним від принципу правової визначеності, однак функціонально інтегрований у його структуру як змістовний елемент. Для спрощення, далі принцип диспозитивності описуватимемо як «функціональний елемент» принципу правової визначеності.

Потенційні противники такого підходу імовірно вкажуть на адміністративне судочинство, у якому суд має можливість вийти за межі позовних вимог, як на приклад обмеження дії принципу диспозитивності на шкоду принципу правової визначеності. Однак згідно з ч. 2 ст. 9 КАСУ це може бути зроблено виключно у разі необхідності захисту від порушень з боку суб'єктів владних повноважень [98], тобто на шкоду державі, яка не є носієм суб'єктивного права на правову визначеність.

Також у правничій спільноті виділяють групу вимог до судової практики.

Рожнов О.В., зокрема, акцентує увагу на забезпеченні єдності та стабільності судової практики [6, с. 12], Остапенко Г.З. – єдності судової практики, несуперечності застосування законодавства [13, с. 173], Матвєєва Ю.І. – на законних очікуваннях людини, що її справа буде вирішена згідно з усталеною практикою застосування цих норм [39, с. 130, 192]. Венеційська комісія, з-поміж іншого, до вимог принципу правової визначеності відносить також доступність судових рішень, адже судові рішення можуть встановлювати, уточнювати та роз'яснювати право [26, с. 15].

Таким чином, можливо виділити вимоги щодо **забезпечення єдності, стабільності та доступності судової практики.**

Єдине застосування закону є визначальним задля принципу рівності перед законом, а також верховенства права. У державі, яка керується принципом верховенства права, громадяни виправдано очікують, що до них будуть ставитися, як до всіх інших, та що вони можуть покладатися на попередні судові рішення в подібних справах, і таким чином передбачати юридичні наслідки своїх дій чи бездіяльності [99].

Разом із тим варто розуміти, що єдність судової практики не може бути абсолютною. Так, розбіжності в тлумаченнях можуть сприйматися як невід'ємна риса судової системи, що складаються з певної мережі судів. ЄСПЛ, аналізуючи справу на предмет порушення права на справедливий суд, враховує (1) чи «глибинні та довготривалі розбіжності» є наявними в судовій практиці

національних судів, (2) чи національне право пропонує засоби для подолання таких розбіжностей, (3) чи ці засоби застосовуються, (4) чи, якщо вони застосовуються, якими є наслідки [99].

Стабільність судової практики, яку Савчин М. визначає як сталість, означає, що низка раніше прийнятих та узгоджених судових рішень є переконливим доказом правильного тлумачення правової норми [100]. Відповідно стабільність судової практики можлива за відсутності частих, необґрунтованих та неочікуваних змін у судовій практиці. Адже за таких змін сприйняття усталеного тлумачення як «переконливого доказу» втрачається, і воно перетворюється лише на одну з багатьох гіпотез щодо дійсного змісту права.

При цьому варто зауважити, що без єдності судової практики говорити про її стабільність фактично безпідставно, адже за умов фрагментарного правозастосування очікувати від судів поваги до раніше сформованих правових позицій не доводиться.

Доступність судової практики, тобто наявність можливості з нею ознайомитися, забезпечує як і її єдність, так і стабільність, оскільки за відсутності можливості ознайомитися із судовою практикою відсутня можливість і її врахування. Зрештою не дарма ВС відносить до причин розбіжностей у судовій практиці саме проблеми з пошуком судових рішень, а до засобів усунення таких розбіжностей – їх публікації [99].

Зазначені вимоги до судової практики є універсальними, тобто такими, що стосуються будь-якого судочинства, хоча його вид, як і категорія справи, можуть зумовлювати певні особливості. Для прикладу, ВС Великої Британії, розглядаючи питання зміни прецеденту, особливо обережний щодо ретроспективної зміни правил, на основі яких укладалися контракти, угоди щодо майна та фінансові домовленості, а також визнає особливу потребу в певності щодо кримінального права [101; 102, с. 1]. Однак у будь-якому разі вимоги щодо забезпечення єдності, стабільності та доступності судової практики стосуються господарського судочинства України, і ніщо не вказує на протилежне.

Більше того, ГПК містить конкретні механізми забезпечення дотримання зазначених вимог до судової практики. Так, ГПК прямо передбачено, що при виборі і застосуванні норми права до спірних правовідносин суд враховує висновки щодо застосування норм права, викладені в постановках ВС (ч. 4 ст. 236) [27], що вочевидь покликано забезпечити єдність судової практики в системі господарських судів. Більше того, ст. 302-303 та пп. 7 п. 1 перехідних положень ГПК встановлено механізм визначення складу суду під час розгляду справи в суді касаційної інстанції [27], який вочевидь має меті забезпечити як єдність, так і стабільність правозастосовчої практики в самому ВС. Так, для прикладу, відступити від висновку колегії суддів може лише палата, ОП КГС ВС або ВП ВС (якщо практика сформована іншим касаційним судом), а не інша колегія суддів [27]. Подібні положення передбачені й іншими процесуальними кодексами [98; 103; 104], що сприяє забезпеченню єдності і стабільності судової практики в межах усієї системи судів України.

Що ж до доступності судової практики, то ч. 1 ст. 9 ГПК відсилає до ЗУ «Про доступ до судових рішень»: будь-яка особа, яка не є учасником справи, має право на доступ до судових рішень у порядку, встановленому законом [27], який своєю чергою за деякими винятками передбачає безоплатний та цілодобовий доступ до судових рішень за допомогою Єдиного державного реєстру судових рішень [105]. Відповідно вимога доступності судової практики висувається до господарського судочинства України.

Поняття легітимних (виправданих) очікувань використовується Венеційською комісією [15, с. 29], судом ЄС [106], міжнародними інвестиційними арбітражами, ЄСПЛ [107, с. 78], а також, завдяки практиці останнього, увійшло у вітчизняний науковий обіг [108, с. 148]. При цьому єдиного підходу як до розуміння поняття, так і до застосування легітимних очікувань як концепції наразі немає. Для початку наведемо визначення С. Солоткого, яке є одним із найбільш простих: легітимні очікування означають надію або бажання особи отримати сприятливий порядок, зумовлений минулою практикою [109, с. 172].

У практиці міжнародних інвестиційних арбітражів концепція захисту легітимних очікувань є частиною Fair and Equitable Treatment Standard (стандарту справедливого та рівного ставлення). Це пов'язано із тим, що інвестиції не є одноразовими операціями; вони зазвичай включають економічні проекти значної тривалості, такі як бізнес-концесії, і багато з них взагалі не мають жодних часових обмежень. З тривалим терміном проекту виникає ризик того, що умови функціонування інвестицій зміняться, що негативно вплине на відповідні інвестиції [110, с. 63].

Як зауважує К. Хенкельс (С. Henckels) з посиланням на Джонатан Боннітча (Jonathan Bonnitcha) та П. Крейг (P. Craig), захист зі сторони міжнародних інвестиційних арбітражів може бути наданий пов'язаним з інвестиціями очікуванням, які виникали у зв'язку з (1) скасуванням законного права або офіційного адміністративного рішення, (2) поведінкою уряду, що не відповідала його попереднім зобов'язанням або заявам, (3) відходом від існуючої політики в окремій справі та (4) зміною правової бази, політики або процедури в державі. При чому варто зауважити, що (1) скасування законного права або офіційного адміністративного рішення, (2) поведінка уряду, що не відповідала його попереднім зобов'язанням або заявам, (3) а також відхід від існуючої політики в окремій справі, *особливо тоді, коли вона була викладена письмово*, як правило, має забезпечувати вагоме обґрунтування для визнання легітимних очікувань [111, с. 6-8].

Що ж до очікувань, що виникають у зв'язку з законодавчою та регуляторною базою, чинною на момент здійснення інвестицій слід зауважити наступне. Щоб інвестор мав законне право вимагати відшкодування збитків у результаті зміни загальної системи, необхідні додаткові гарантії, такі як пряме договірне зобов'язання (бажано у формі стабілізаційного пункту) або конкретна одностороння заява, що належить державі, про те, що вона не впроваджуватиме змін. Окрім того, міжнародні інвестиційні арбітражі виходять також з того, що очікування щодо регуляторної бази не можна вимірювати за абстрактним критерієм належного управління, а потрібно оцінювати конкретно, з урахуванням

усіх обставин, включаючи специфіку приймаючої держави, рівень її розвитку, а також конкретний сектор, у який здійснюються інвестиції [112, с. 26-30].

Підсумовуючи, міжнародні інвестиційні арбітражі розглядають концепцію захисту легітимних очікувань як передумову для захисту прав інвестора майнового характеру у зв'язку зі зміною індивідуального або, що рідше, загального ставлення держави. Як правило, предметом аналізу того, чи дотрималася держава своїх зобов'язань, є її правозастосовна діяльність, однак стабільність законодавства також може бути врахована.

Однак варто зробити застереження, що наразі відсутній єдиний підхід до визначення легітимних очікувань серед арбітражів; навіть у межах одного «підходу» інвестиційні арбітражі доходять різних висновків у відповідних справах [107, с. 80-81].

Як дослідив арбітраж у справі Total S.A. v. Аргентини (Рішення про відповідальність від 27.12.2010), у національних правових системах доктрина легітимних очікувань підтримує право особи на правовий захист від шкоди, спричиненої відступом органу публічної влади від раніше публічно заявленої позиції. Ця доктрина виявляється застосовною переважно щодо адміністративних актів і захищає особу від непослідовного здійснення адміністративного розсуду або від надмірного чи зловживального використання адміністративних повноважень. Однак, здається, що лише у виняткових випадках концепція легітимних очікувань ставала підставою для надання відшкодування, коли йшлося про законодавчі дії держави. Натомість порушення фундаментального права власності, визнаного національним правом, стало підставою, зокрема, для того, щоб ЄСПЛ констатував порушення Першого протоколу, який захищає мирне володіння майном [113].

Дійсно, концепція, сформульована в практиці ЄСПЛ, зазвичай використовується у контексті втручання в право власності. Існує низка критеріїв, яким повинні відповідати вимоги заявників, щоб вважатися легітимними очікуваннями, що захищаються ЄСПЛ, зокрема вони: (1) мають існувати на момент звернення; (2) повинні мати достатнє підґрунтя в національному законодавстві;

(3) мають виникнути в особи, яка відповідає вимогам, встановленим законом [108, с. 155]. Окрім того, відсутність усталеної практики національних судів може свідчити про те, що такі вимоги не мають достатнього підґрунтя в національному законодавстві [114].

Разом із тим варто зауважити, що концепція легітимних очікувань є ширшою і стосується не лише захисту матеріальних прав, головним чином права власності. Так, із документів Венеційської комісії випливає, що поняття легітимного очікування означає, держава загалом повинна дотримувати взятих на себе зобов'язань щодо людей або виконувати їм обіцяне [15, с. 30]. Більше того, ЄСПЛ, хоча й досить рідко, але іноді використовує поняття легітимних очікувань у контексті, зокрема, доступу до суду за ст. 6 ЄКПЛ [108, с. 152-153, 165], що, зокрема, є доказом існування *процесуальних легітимних очікувань*, які і є предметом цього дослідження.

Наприклад, у рішенні у справі «Шестопалова проти України» (заява № 55339/07) ЄСПЛ встановив, що держава порушила легітимні очікування заявниці, коли адміністративні суди відмовили їй у розгляді справи в порядку адміністративного судочинства після того, як Верховний Суд України скасував судові рішення за позовом заявниці з мотивів того, що справа була розглянута в порядку цивільного судочинства, однак мала розглядатись в порядку адміністративного судочинства. ЄСПЛ виснував, що з огляду на те, що Верховний Суд України є найвищим органом судової влади України, який здійснює офіційне тлумачення законодавства, заявниця мала законне сподівання, що ця ухвала не буде поставлена під сумнів [115].

Практика ЄСПЛ у подібних справах істотно вплинула на позиції національних судів, насамперед у питаннях юрисдикції. Для прикладу, у постанові від 15.06.2021 у справі № 904/6125/20 ВП ВС, посилаючись на вказане рішення ЄСПЛ, виснувала, що розглянута господарськими судами справа № 904/6125/20 у частині заявлених позовних вимог до відповідачів 2 – 6 мала б бути розглянута за правилами цивільного судочинства, однак її розгляд має продовжитися за

правилами господарського судочинства, оскільки ухвалою Держинського районного суду міста Кривого Рогу Дніпропетровської області, залишеною без змін судом апеляційної інстанції, у відкритті провадження за вказаними вимогами було відмовлено з підстав того, що справа не підлягає розгляду за правилами цивільного судочинства, а має бути розглянута господарськими судами [116].

Таким чином, очевидним є те, що процесуальні легітимні очікування охороняються господарськими судами, а вимога щодо їх захисту адресується господарському судочинству.

Разом із тим у праві України процесуальні легітимні очікування залишаються маловивченими [117, с. 16]. Серед робіт варто виділити працю Бортнік О.Г. «Легітимні очікування в цивільному судочинстві: традиційне праворозуміння та синергетичний підхід», у якій вчена прямо чи побічно згадує легітимні очікування в контексті: (1) легітимних очікувань від держави на забезпечення процедури, у межах якої буде здійснено ефективний захист відповідного очікування або порушеного, невизнаного чи оспорюваного суб'єктивного права, свободи чи охоронюваного інтересу; (2) легітимних обґрунтованих очікувань особи на передбачувану справедливу процедуру, що покладає на суд обов'язок забезпечити право особи бути вислуханою, а також вирішення справи в розумний строк, остаточність судових рішень [118, с. 72, 73].

Однак такий підхід до легітимних очікувань у процесуальному праві є досить спірним, адже останні виступають просто як сподівання особи на реалізацію належних їй прав або існуючих приписів законодавства. Наведену думку підтверджує те, що право особи бути вислуханою, вирішення справи в розумний строк, остаточність судових рішень передбачені процесуальним законодавством України. У такому контексті концепція легітимних очікувань фактично зводиться до вимоги виконання законодавчих приписів, а сам захист легітимних очікувань полягає в можливості забезпечити дотримання цих приписів або отримати належну реалізацію вже встановленого права. Водночас, як зазначає С. Солоткий,

доктриною легітимних очікувань передбачено, що можна розумно або законно очікувати, не маючи на це жодних законних прав [109, с. 172].

Вважаємо, що в умовах відносної новизни для національного правопорядку концепції легітимних очікувань, а також того, що правова думка досі не сформувала чіткого бачення щодо питання, що ж саме слід відносити до легітимних очікувань [109, с. 172], за для уникнення «розмивання» змісту зазначеної концепції, слід бути дуже обережним із визначенням її меж.

На наше переконання, під процесуальними легітимними очікуваннями слід мати на увазі раціонально виправдані уявлення особи про юридичні наслідки її процесуальної поведінки, яка полягає у вчиненні або невчиненні певних процесуальних дій.

При цьому господарськими судами мають захищатися ті процесуальні легітимні очікування, підставами для виникнення яких є (1) законодавство, (2) поведінка держави в особі суду, з яким особа перебуває в процесуальних правовідносинах або з яким у такі правовідносини готується вступити [117, с. 16-17], або (3) усталена судова практика ВС.

Із законодавством пов'язані легітимні очікування, які полягають у тому, що зміни в правовому регулюванні мають бути вчинені так, щоб особи, юридичного статусу яких такі зміни стосуються, мали реальну можливість пристосуватися до нової ситуації, зокрема, встигли реалізувати певні права (вчинити потрібні дії) у спосіб, встановлений законодавством до внесення відповідних змін [119]. Наведене стосується як матеріального, так і процесуального права.

Що ж до поведінки, як джерела виникнення легітимних очікувань, то їй, як зазначалося, притаманний звужений суб'єктний склад, оскільки лише суд має повноваження в Україні на здійснення правосуддя. Інші органи влади, зокрема суддівського врядування та самоврядування, у процесі правозастосування не здатні створити такі очікування [117, с. 17].

Наприклад, після початку повномасштабної агресії російської федерації проти України у 2022 році на вебсайтах Ради суддів України та ВС були

опубліковані оголошення, згідно з якими суди мали діяти певним чином. Так, відповідно до рекомендацій Ради суддів України щодо роботи судів в умовах воєнного стану від 02.03.2022 судам слід: «Виважено підходити до питань, пов'язаних з поверненням різного роду процесуальних документів, залишення їх без руху, встановлення різного роду строків, по можливості продовжувати їх щонайменше до закінчення воєнного стану» [120]. Своєю чергою 04.03.2022 на офіційному вебсайті ВС було опубліковане без зазначення авторства оголошення, відповідно до якого: «Справи, які не є невідкладними, розглядатимуться лише за наявності письмової згоди на це всіх учасників судового провадження». При чому далі йшлося про те, що «[я]кщо суд не припинив здійснювати судочинство, учасники судових процесів мають можливість подати заяву про відкладення розгляду справ у зв'язку з воєнними діями та/або про розгляд справ у режимі відеоконференції за допомогою будь-яких технічних засобів, зокрема власних» [121], що вказує на те, що відповідне оголошення було адресоване усім суддям [117, с. 17].

Однак, оскільки ні Рада суддів України, ні ВС (у позапроцесуальний спосіб) не були уповноважені давати судам вказівки щодо того, як здійснювати судочинство, то вони не могли породити в громадян очікувань, які б одержали юридичний захист. Власне це й підтверджує судова практика [117, с. 17]. Так, ВС, незважаючи на те, що Ради суддів України рекомендувала по можливості продовжувати процесуальні строки щонайменше до закінчення воєнного стану, виснував, що «сам по собі факт запровадження воєнного стану в Україні не може бути підставою для поновлення строку на апеляційне оскарження» (п. 56) [122]. Також ОП КГС ВС відмовилася відступати від висновку, згідно з яким «у разі неявки позивача в судові засідання без поважних причин або неповідомлення ним про причини неявки, суд залишає позовну заяву без розгляду, крім випадку, якщо від нього надійшла заява про розгляд справи за його відсутності і його нез'явлення не перешкоджає вирішенню спору», незважаючи на посилення колегії суддів, яка передала справу на розгляд об'єднаної палати, на рекомендації, прийняті Радою суддів України, щодо роботи судів в умовах воєнного стану [123, 124].

Що ж до поведінки суду, що породжує процесуальні легітимні очікування, то вона може мати як форму судових рішень, так і виникати безпосередньо з дій чи бездіяльності суду. Наприклад, очевидно, що суд, встановивши ухвалою процесуальний строк на подання відзиву, таким судовим рішенням породжує в учасника справи легітимні очікування того, що він матиме можливість подати відзив у згаданий строк. Відповідно, наступне зменшення судом строку на подання відзиву у такий спосіб, що ускладнить або унеможливить його підготовку, порушить легітимні очікування відповідача [117, с. 17].

При цьому слід зазначити, що судові рішення не обов'язково має бути правомірним, щоб стати підставою для виникнення легітимних очікувань. Наприклад, у справі № 904/6125/20 підставою для їх виникнення стала ухвала районного суду, постановлена з порушенням норм процесуального права, якою помилково було відмовлено у відкритті провадження і розгляді справи в порядку цивільного судочинства, оскільки справа має розглядатися господарськими судами [117, с. 17].

Прикладом, коли процесуальні легітимні очікування виникають безпосередньо з дій, а не рішень суду, може бути, зокрема, оголошення на вебсайті суду відомостей про те, що призначене судове засідання не відбудеться. За такого повідомлення, навіть за відсутності ухвали про відкладення, у позивача може скластися очікування того, що судове засідання в призначений час не відбудеться, і таке очікування повинно бути предметом юридичного захисту, оскільки (1) воно склалося з приводу реалізації права (обов'язку) позивача брати участь у судових засіданнях; (2) позивач мав усі підстави покладатися на зазначену інформацію, адже вона буде розміщена на офіційному вебсайті компетентного суду. Відповідно залишення позову без розгляду у зв'язку з неявкою позивача в цьому випадку вважалось б протиправним актом суду, здійсненим всупереч легітимним очікуванням позивача [117, с. 17-18].

Окрім того, підставою для виникнення в особи процесуальних легітимних очікувань можуть бути дії суду, до якого особа лише має намір звернутися [117,

с. 16-17]. Так, у постанові від 13.09.2023 у справі № 204/2321/22 ВП ВС виснувала, хоча адвокат має право подавати документи або в паперовій формі, або через Електронний суд, за наявності технічних проблем у роботі останнього, скаргу можна подати на офіційну електронну пошту суду [125]. Отже, в адвоката, який ознайомився із оголошенням на вебсайті суду про виникнення в нього технічних проблем в одержанні документів через Електронний суд, можуть виникнути легітимні процесуальні очікування щодо можливості подання документів електронною поштою.

Як зауважувалося вище, ЄСПЛ при оцінці того, чи наявні в заявників легітимні очікування враховує судову практику [114]. Вважаємо, що в Україні процесуальні легітимні очікування теоретично здатна створити також судова практика, однак лише ВС, оскільки саме його висновки обов'язкові до врахування судами. Так, уявимо собі ситуацію, за якою ВС змінює свій *усталений* підхід до тлумачення норм процесуального права, у результаті чого строк особи на вчинення певної процесуальної дії стає пропущеним, хоча згідно з попередньою судовою практикою такий строк вважався б таким, перебіг якого ще не завершився. Відмова в поновленні такого процесуального строку могла б за певних обставин, на нашу думку, бути оціненою як порушення процесуальних легітимних очікувань особи.

У Італії згідно з практикою Верховного касаційного суду подібна ситуація була б підставою для обмеження ретроспективної дії нової судової практики [126].

Наразі в Україні подібну практику напрацював КАС ВС, який вважає, що «зміна сталої судової практики, яка відбулася в бік тлумачення норм права щодо застосування коротших строків звернення до суду, може розглядатися судами як поважна причина при вирішенні питання про поновлення строків звернення до суду в податкових правовідносинах, які виникли та набули характеру спірних до зміни такої судової практики» [127].

Таким чином, для господарського судочинства України характерна вимога щодо захисту процесуальних легітимних очікувань, тобто раціонально виправданих сподівань особи, які ґрунтуються на законодавстві, усталеній

практиці ВС або поведінці суду, з яким особа перебуває в процесуальних відносинах або до якого має намір звернутися, стосуються певних юридичних наслідків її процесуальної поведінки та підлягають судовому захисту.

Висновки до розділу I

1. Правова визначеність, як комплексне поняття, означає, зокрема елемент принципу верховенства права та по відношенню до нього принцип права другого порядку, відповідно до якого правотворчість і правозастосування мають здійснюватися на засадах стабільності, послідовності та прогнозованості. Взаємозв'язок обох принципів впливає із двох положень: по-перше, без принципу правової визначеності ключова функція принципу верховенства права – захист основоположних прав особи від посягань держави – не може бути реалізована; по-друге, зміст і функціональне призначення принципу верховенства права повністю охоплюють принцип правової визначеності, оскільки всі його вимоги спрямовані на охорону та захист прав осіб від порушень, прямо допущених державою або таких, що стали можливими внаслідок її неякісного урядування.

2. Стабільність, як ціннісний елемент принципу правової визначеності, передбачає відсутність постійних і частих змін у сфері правового регулювання, зокрема в законодавстві та правозастосовній практиці, та виключає можливість втручання в набуті права за відсутності для цього вагомих підстав. Інший ціннісний елемент – прогнозованість – вимагає зрозумілості та точності правових норм, а також передбачуваності процесу нормотворення та результатів правозастосування для раціонального спостерігача. Своєю чергою послідовність передбачає узгодженість і закономірність у нормотворенні та правозастосуванні.

3. У господарському судочинстві України принцип правової визначеності насамперед знаходить свій вияв через наступні вимоги (змістовні елементи), що сформувалися навколо його ціннісних елементів: (1) загальні вимоги до прийняття законодавства та його змісту; (2) обмеженість дискреційних повноважень суду; (3) дотримання процесуальних строків; (4) остаточність та обов'язковість судового

рішення; (5) недопустимість змін (повороту) до гіршого; (6) забезпечення єдності, стабільності та доступності судової практики, (7) захист процесуальних легітимних очікувань особи.

4. Окреме місце серед системи вимог принципу правової визначеності в господарському судочинстві України належить принципу диспозитивності який, залишаючись ієрархічно незалежним від принципу правової визначеності, функціонально інтегрований у його структуру як змістовний елемент.

2. ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ В ГОСПОДАРЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

2.1. Вимоги до прийняття та змісту актів законодавства

Як зазначалося, вимоги щодо змісту та прийняття актів законодавства, посідають важливе місце серед решти вимог принципу правової визначеності й властиві як господарському судочинству, так і решті галузей національного права. Водночас якщо дотримання частини із цих вимог здійснюється в господарському процесі без істотних труднощів, то виконання інших викликає проблеми.

Щодо вимог до прийняття законодавства варто зауважити наступне.

Із рішення КСУ від 07.07.1999 № 11-рп/98 вбачається, що законопроект стає законом із моменту прийняття ВРУ в цілому і, відповідно, не втрачає зазначений статус, якщо Президент України не накладе на такий закон вето [128]. При цьому ст. 94 Конституції України передбачено, що в Президента України є 15 днів для підписання або накладення вето на закон, за спливом яких останній вважається схваленим і має бути обов'язково підписаний та оприлюднений Головою держави [1]. Більше того, указом Президента України «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності» від 10.06.1997 № 503/97 визначено, що закони не пізніше як у п'ятнадцятиденний строк після їх прийняття у встановленому порядку і підписання підлягають оприлюдненню державною мовою в офіційних друкованих виданнях [129]. Таким чином, державою встановлені строки на опублікування законів, прийнятих ВРУ: вони не можуть перевищувати 30 днів, якщо лише Президентом України не застосовано право вето.

Зазначені положення як втілення вимоги принципу правової визначеності щодо **своєчасного оприлюднення законодавства**, є більш ніж раціональними, оскільки якщо новий акт законодавства не буде опубліковане вчасно, очікування особи щодо того, що той чи інший акт буде опубліковано у встановлений строк та він, відповідно, вступить у силу, зазнають краху. Більше того, тривала затримка в публікації акту законодавства може породити сумніви в тому, що він узагалі набуде

чинності. Така проблема має практичний вимір і характерна, зокрема, й законам, що стосуються господарського судочинства.

Справа полягає в тім, що Конституцією України не передбачені наслідки не підписання Президентом України законів, прийнятих ВРУ. Така прогалина в правовому регулюванні породила ситуації, за яких закони, які отримали автоматичне схвалення Президента України в силу положення ст. 94 Конституції України, все ж підписуються і публікуються останнім зі впливом встановлених строків або залишаються у невизначеному статусі на роки [130; 131; 132].

Закони про внесення змін до ГПК не стали винятком і досить часто публікуються із запізненням. Так, згідно з нашими розрахунками, проведеними на основі даних офіційного вебсайту ВРУ, станом на 10.08.2024 за період, починаючи із 03.10.2017, коли був прийнятий закон № 2147-VIII, яким було викладено ГПК в новій редакції, і по 23.05.2024, Президентом України було прийнято та підписано 39 законів, якими вносилися зміни до ГПК, із них 24, тобто 61,5%, були підписані Президентом України вчасно і 15, тобто 38,5% - невчасно. При цьому середній час підписання таких законів Президентом України становив 16,5 днів, при 15 відведених, а з найбільшою затримкою, на 119-й день, було підписано КУзПБ.

Наступною проблемою, яка характерна, зокрема, для законодавства про господарське судочинство, є те, що відповідні закони часто набирають чинності без надання **достатнього часу на зміни в системі правовідносин з огляду на нововведені правила**. Правовою основою для зазначеної проблеми є ч. 5 ст. 94 Конституції України [133, с. 73], відповідно до якої закон набирає чинності через 10 днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування [1]. Однак те, що вочевидь мало стати винятком з правил, стало правилом – закони досить часто містять положення про те, що вони набирають чинності на наступний день з дня опублікування [133, с. 73]. Для прикладу, конституція Техасу передбачає, що закони, прийняті законодавчим органом, за винятком акта про бюджет, набирають чинності через 90

днів після перерви в сесії законодавчого органу, на якій вони були прийняті, якщо закони не були прийняті більшістю у дві третини голосів [134].

Багато законів, якими були внесені зміни до ГПК, набрали чинності на наступний день після дня їх опублікування [133, с. 74], серед них і ЗУ «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення порядку розгляду судових справ» від 15.01.2020 № 460-ІХ, яким було суттєво обмежене право на касаційне оскарження судових рішень [133, с. 73; 135].

При цьому з одного боку законодавець подбав про осіб, які встигли подати касаційні скарги, передбачивши, що касаційні скарги на судові рішення, які були подані до набрання чинності зазначеним законом, розглядаються за старими правилами [135]. З іншого боку учасники справи, які у межах строку на касаційне оскарження судового рішення (або протягом 20 днів з моменту отримання його повного тексту) підготували касаційну скаргу, однак не встигли її подати до набрання чинності законом від 15.01.2020 № 460-ІХ, могли зазнати негативних наслідків у вигляді відмови у відкритті касаційного провадження через запроваджені зміни [133, с. 74].

Своєю чергою ЗУ від 03.10.2017 № 2147-VIII, яким ГПК були викладено в новій редакції, набрав чинності 15.12.2017 після того, як 28.11.2017 був вперше опублікований в офіційному виданні [136]. Таким чином, між офіційною публікацією закону та набранням ним чинності минуло лише 16 днів. Для порівняння більшість положень Закону Німеччини «Про реформу цивільного процесу» набули чинності за спливом 151 дня з дня опублікування [137], Цивільний процесуальний кодекс Литви – 269 днів [138], а Федеральний закон Швейцарії, яким внесено значні зміни до Цивільного процесуального кодексу країни, – за спливом 644 днів [139, 140]; Правила цивільного процесу (для Англії та Уельсу) вступили в силу за спливом 136 днів після дня їх прийняття [141].

Отже, вимога щодо надання достатнього часу на зміни в системі правовідносин з огляду на нововведені правила в частині внесення змін до законодавства, яке регулює правила господарського судочинства України, виконується не повною мірою та без належного врахування зарубіжного досвіду [133, с. 74].

Також спостерігаються певні складнощі із забезпеченням дотримання **заборони зворотної дії актів законодавства**. Так, норми процесуального права зазвичай діють негайно. Дія нової процесуальної норми поширюється на ті правові наслідки, які хоча й випливають з юридичних фактів, що виникли під час чинності попередньої норми, проте настають після набрання чинності новою нормою [142, с. 45]. Правовою основою для зазначеного правила є, зокрема, ч. 3 ст. 3 ГПК, відповідно до якої судочинство у господарських судах здійснюється відповідно до закону, чинного на час вчинення окремої процесуальної дії, розгляду і вирішення справи [27].

Наведене цілком узгоджується з положеннями ст. 58 Конституції України, відповідно до якої закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи; ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення [1].

Разом із тим окремим нормам процесуального права законодавець всупереч положенням ст. 58 Конституції України надав зворотню дію. Наприклад, ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення механізмів регулювання банківської діяльності» від 13.05.2020 № 590-ІХ вніс зміни до законодавства, зокрема ГПК, передбачивши особливості визначення шкоди, завданої у результаті виведення банку з ринку або ліквідації банку (абз. 5 ч. 2 ст. 73), а також обмеживши спосіб захисту прав їх учасників (ч. 3 ст. 5 ГПК). При цьому сам закон прямо передбачив, що судові провадження, розпочаті до набрання ним чинності і у яких на день набрання ним чинності не ухвалено остаточне рішення, вирішуються, розглядаються або переглядаються з урахуванням

особливостей, встановлених згаданим законом (п. 5 розділу II) [143], таким чином поширивши дію змінених положень законодавства навіть на ті справи, які розглядаються в судах апеляційної та касаційної інстанції, у яких позивач позбавлений можливості, за деякими винятками, долучити нові докази. Для розуміння, ст. 79¹ ЗУ «Про банки і банківську діяльність» передбачає, що доведення низки фактів та обставин здійснюється лише у певний спосіб на основі певних доказів [144]. Відповідно подані позивачем докази можуть бути переоцінені на предмет допустимості та належності ретроспективно.

Більше того, аналізованим законом також було наказано судам закрити провадження у справах, розгляд яких не завершено остаточним рішенням, у разі невідповідності обраних способів захисту новим вимогам (п. 7 розділу II) [143]. ВП ВС не кваліфікувала зазначений припис закону, як такий що передбачає зворотню дію, пославшись на те, що суд має керуватися законом, чинним на час вчинення окремої процесуальної дії, якою є закриття провадження у справі [145]. З таким тлумаченням норм процесуального права погодитися неможливо, оскільки наведене фактично забезпечило ретроактивну дію ч. 3 ст. 5 ГПК, яка обмежила вибір способів захисту.

Захист від ретроспективної дії окремих положень законодавства ускладнюється також тим, що КСУ у рішенні від 09.02.1999 № 1-рп/99 указав, що зазначені положення слід тлумачити, як такі, що стосуються виключно фізичних осіб, пославшись, як на те, що відповідна норма міститься в розділі «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», а також на системний аналіз змісту його статей та ч. 2 ст. 3 Конституції України» [146].

Варто зауважити, що таке тлумачення положень ст. 58 Конституції України є сумнівним. В окремій думці суддя КСУ Скоромоха В.Є. вдало зазначив, що вказана норма поширюється також на юридичні особи, які є ні чим іншим ніж «колективним утворенням, певним чином організованим колективом людей». Також суддя розкритикував тлумачення змісту статті через назву розділу, у якому вона знаходиться, навівши приклад, що «Вища рада юстиції не здійснює

правосуддя, хоча основи її статусу та повноваження виписано в розділі VIII «Правосуддя» [147]. У додаток до зазначених міркувань варто зауважити, що, наприклад, ст. 55 Конституції України кожному гарантовано право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади [1], і наразі немає жодних сумнівів у тому, що зазначені права гарантуються також юридичним особам.

Окрім того, проблеми прихованої ретроспективної дії окремих положень законодавства характерні також іншим галузям права, що пов'язані із господарським судочинством України.

Так, ЗУ «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань» регулює, зокрема, питання державної реєстрації змін до відомостей про розмір статутного капіталу, розміри часток у статутному капіталі чи склад учасників ТОВ та ТДВ на підставі судових рішень [148]. ЗУ «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» доповнив ст. 17 ЗУ «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань» ч. 5, згідно з якою для державної реєстрації змін до відомостей про розмір статутного капіталу, розміри часток у статутному капіталі чи склад учасників ТОВ або ТДВ подається один із таких відповідних документів: рішення загальних зборів, заява про вступ до або вихід із товариства, акт приймання-передачі частки (частини частки), судове рішення, що набрало законної сили, про визначення розміру статутного капіталу товариства та розмірів часток учасників товариства, судове рішення, що набрало законної сили, про стягнення з (повернення з володіння) відповідача частки (частини частки) у статутному капіталі товариства. При цьому будь-яких указівок щодо дії в часі новоприйнятих норм права закон не містив [149].

Як згодом указала ВП ВС, зазначені норми ЗУ «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань» є спеціальними способами захисту учасників ТОВ та ТДВ, а задоволення інших вимог не може бути підставою для внесення відомостей до Єдиного державного

реєстру юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань. При цьому ВП ВС застосувала положення ч. 5 ст. 17 ЗУ «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань» до спору, розгляд якого було ініційовано задовго до відповідних законодавчих змін [150].

Таким чином, із прийняттям ЗУ «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», по-перше, виникли процедурні перешкоди у виконанні судових рішень, не згаданих у ч. 5 ст. 17 ЗУ «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань», наслідком яких мала бути реєстрація змін до відомостей про розмір статутного капіталу, розміри часток у статутному капіталі чи склад учасників ТОВ або ТДВ, а по-друге, інші способи судового захисту в аналогічних правовідносинах, окрім згаданих у ч. 5 ст. 17 ЗУ «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань», автоматично стали неефективними, зокрема й у контексті спорів, розгляд яких уже було почато.

Отже, попри гарантії, передбачені Конституцією України та ГПК щодо заборони зворотної дії актів законодавства, на практиці все ж фіксуються випадки її впровадження та застосування.

Що ж до іншої вимоги принципу правової визначеності, а саме **зведення до мінімуму кількості нормативних правових актів з одного й того ж питання**, то слід відзначити, що господарський процесуальний закон має форму кодексу та охоплює більшість норм, які визначають порядок здійснення цього виду судочинства. Однак окремі норми господарського процесуального права тимчасової дії містить ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення механізмів регулювання банківської діяльності», про який зазначалося вище, а також ЗУ «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», п. 4 прикінцевих та перехідних положень якого у певних справах встановлено обов'язок з внесення позивачем коштів на депозитний рахунок суду, а також дії суду, які мають бути вчинені, у разі невиконання зазначеної вимоги [149]. Така декодифікація норм господарського процесуального

права, у разі її продовження, може мати негативні наслідки, однак станом на зараз господарське процесуальне законодавство зазначеній вимозі відповідає.

Аналізуючи стан правового регулювання господарського судочинства України на предмет **стабільності**, не можливо оминати перманенте здійснення судової реформи в Україні, на що скаржаться як науковці [151, с. 39], так і судді [152].

Варто зауважити, що після реформи 2016-2017 року інституційно система судів залишається без суттєвих трансформацій, за винятком створення деяких вищих спеціалізованих судів, однак періодично виникають плани нових змін. Для прикладу, у травні 2023 року Дослідницька служба ВРУ запропонувала нову Концепцію реформування системи судів, у якій пропонувала передати господарські справи загальним судам [153, с. 84]. У травні 2024 року заступник керівника Офісу Президента І. Мудра повідомила про початок роботи над розробкою чергової концепції розвитку системи правосуддя на 2024-2026 роки [154].

Водночас якщо оцінювати фактичний стан речей, можливо констатувати, що в період із 03.10.2017 (дата ухвалення Закону № 2147-VIII, яким ГПК було викладено в новій редакції) до 29.06.2025 Президент України підписав 44 закони, що вносили зміни до ГПК (за винятком актів, які ще не набрали чинності) [27]. Зміни, що вносилися, як правило мали точковий характер і докорінно не змінювали порядок здійснення господарського процесуального судочинства. Можливо найбільш радикальними змінами стало запровадження «касаційних фільтрів». Окрім того, оцінюючи кількість змін, необхідно врахувати низку надзвичайних подій, які не могли бути спрогнозовані раніше: як-то пандемія COVID-19 чи повномасштабна агресія російської федерації проти України. Враховуючи наведене, можливо констатувати, що хоча зміни до ГПК і вносяться достатньо часто, однак наразі зазначений процес не хаотичним.

Дещо інакшою є ситуація з КУзПБ: станом на 29.05.2025, з моменту набрання ним чинності 21.04.2019 до нього було внесено зміни 31 законом [155]. При цьому

зроблений нами підрахунок указує на те, що за вказаний період лише 44 з первісних 137 статей кодексу (35%) не були змінені, а самі зміни розподілені не рівномірно. Так, у розділах II «Розпорядження майном боржника» (6 статей) та IV «Ліквідаційна процедура» (10 статей) книги IV КУзПБ були змінені усі статті, а в розділі 8 «Проведення у справах про банкрутство, пов'язаних з іноземною процедурою банкрутства» зазначеної книги – 2 з 16 [155].

Шкідливим із точки зору стабільності законодавства є широке внесення змін та доповнень до нього, які іноді не обґрунтовані трансформацією суспільних відносин, а лише є результатом недосконалості правотворчого процесу [12, с. 101].

Настільки часті та суттєві зміни до КУзПБ за відносно короткий період не можуть пояснюватися лише надзвичайними подіями та розвитком суспільних відносин. Вочевидь йдеться також про недопрацювання тексту кодексу при його прийнятті і, як наслідок, про нестабільність законодавства у сфері банкрутства (неплатоспроможності).

Переходячи до вимог щодо змісту законодавства, варто зауважити, що їх виконання тісно пов'язане із дотриманням юридичної техніки – системної сукупності правил, засобів, прийомів, способів і методів юридичної діяльності, що застосовуються, зокрема, у сфері правотворчості з метою забезпечення узгодженості, повноти, доступності нормативно-правових актів та ефективності правового регулювання. Дотримання юридичної техніки забезпечує логічну узгодженість законодавства, а також сприяє усуненню правових колізій і прогалин [156, с. 14, 17].

Вважаємо, що ГПК загалом відповідає вимогам щодо забезпечення **визначеності (чіткості та точності), доступності (зрозумілості) та несуперечливості (однозначності) законодавства**, хоча місцями якість нормативно-правового регулювання є недостатньою.

Так, перевагою ГПК є переважне використання мови, зрозумілої для широкого загалу, що відповідає сучасним тенденціям складання офіційних документів, спрямованим на підвищення доступності викладу їх змісту.

Наприклад, парламентом Нової Зеландії у 2019 році було прийнято Закон про законодавство, метою якого було зробити законодавство «простішим, коротшим і послідовнішим» [157], а у 2022 році – Закон про просту мову, який передбачає, що урядові документи, призначені для публічного доступу, мають бути написанні використання в них мови, яка є відповідною для цільової аудиторії та зрозумілою, стислою та добре структурованою [158].

Зазначене стосується і процесуальних нормативно-правових актів. Коли в Британії ще в 1998 році приймали нові Правила цивільного процесу, то однією з метою відповідних змін було покращити доступ до правосуддя, зробивши судові процедури простішими для розуміння [159]. При цьому багато архаїчних термінів були замінені на сучасні слова та вирази [160].

Не винятком є і Україна. У 2023 році ВРУ було прийнято ЗУ «Про правотворчу діяльність», положеннями якого регулюються загальні засади техніки нормопроекування. Так, відповідно до ч. 3 ст. 35 закону: терміни, що вживаються в тексті нормативно-правового акта, повинні бути короткими, лексично правильно сформульованими, однозначними, зрозумілими; перевага надається загальноживаній та (або) спеціальній термінології державної мови. Згідно з ч. 4 ст. 35 обмеженому використанню при формулюванні норм права підлягають: 1) запозичені іншомовні слова у разі, якщо в українській мові існують рівнозначні відповідники; 2) терміни, що позначають вузькоспеціальні поняття, крім випадків використання їх у сферах правового регулювання, в яких вони є професійно необхідними (з обов'язковим їх визначенням); 3) застарілі терміни, крім випадків необхідності забезпечення історико-правової відповідності, з обов'язковим уточненням їх сучасного значення; 4) іменники та займенники, що акцентують на гендерних відмінностях осіб; 5) прислівникові та дієприслівникові звороти. Разом із тим законодавцем введення в дію ЗУ «Про правотворчу діяльність» було не виправдано прив'язано до спливу одного року з дня припинення або скасування воєнного стану [23].

КУзПБ є значно складнішим для розуміння особами, які не мають юридичної освіти, що, однак, можливо пояснити специфічною сферою правового регулювання. Разом із тим текст деяких положень КУзПБ не є однозначно та достатньо зрозумілим навіть для юристів у силу тих чи інших недоліків. Для прикладу, ч. 2 ст. 9 КУзПБ передбачає, що в апеляційному порядку можуть бути оскаржені постанова про визнання боржника банкрутом та відкриття ліквідаційної процедури/процедури погашення боргів, усі ухвали місцевого господарського суду, прийняті у справі про банкрутство (неплатоспроможність), *крім випадків*, передбачених ГПК та цим Кодексом [155]. Однак ГПК таких випадків не передбачає. Навпаки ч. 1 ст. 255 ГПК передбачено перелік ухвал, які *можуть бути оскаржені* в апеляційному порядку окремо від рішення суду першої інстанції, серед яких ухвали у справах про банкрутство (неплатоспроможність) у випадках, передбачених КУзПБ [27].

Таке регулювання робить положення норми права щонайменше складним для розуміння, оскільки КУзПБ дозволяє окремо від рішення оскаржувати усі ухвали місцевого господарського суду, які не заборонені ГПК, а ГПК містить перелік ухвал, які можуть бути оскаржені окремо від рішення суду, серед яких ухвали у справах про банкрутство (неплатоспроможність). Іншими словами ГПК відсилає на КУзПБ, а КУзПБ на ГПК, що свідчить про недотримання вимог юридичної техніки.

Однак не лише для КУзПБ притаманні такі проблеми. Для прикладу, п. 2 ч. 1 ст. 287 ГПК передбачена можливість окремого оскарження ухвал суду першої інстанції, після їх перегляду в апеляційному порядку, про забезпечення позову та виключена можливість касаційного оскарження ухвали суду про відмову у забезпеченні позову. Однак у ГПК прямо не зазначено, чи підлягає касаційному оскарженню постанова суду апеляційної інстанції, якою було скасовано ухвалу про забезпечення позову та відмовлено у забезпеченні позову [27]. Окрім того, виникає питання, чи є оскарження постанови суду апеляційної інстанції про скасування ухвали про забезпечення позову касаційним оскарженням *ухвали суду першої інстанції про забезпечення позову після її перегляду в апеляційному порядку*.

Тривалий час існувала судова практика, яка виключала касаційне оскарження обох таких постанов, аж доки ВП ВС не змінила судову практику на протилежну [161], що лише підтверджує низьку якість відповідних норм.

Описані недоліки процесуального законодавства демонструють спільну проблему, притаманну як ГПК, так і КУзПБ: законодавець формує текст норми права максимально абстрактно та уникає деталізації там, де це потрібно, при цьому фактично пропонуючи в процесі тлумачення права застосовувати написане *mutatis mutandis* – з урахуванням відповідних відмінностей (лат.) – однак не враховує того, що відразу декілька варіантів логічного тлумачення є можливими, що свідчить про брак визначеності закону.

Однією з проблем КУзПБ є неточність норм та постійні відсилання на ГПК. Так, ч. 1 ст. 2 КУзПБ передбачає, що провадження у справах про банкрутство регулюється, зокрема, як КУзПБ, так і ГПК, а застосування положень останнього здійснюється з урахуванням особливостей, передбачених цим КУзПБ [155]. Однак ГПК та КУзПБ є досить різними за змістом правовими актами, у зв'язку з чим простої вказівки на застосування ГПК недостатньо, особливо враховуючи те, що останній найбільш детально регулює питання позовного провадження, яке не притаманне провадженню у справі про банкрутство (неплатоспроможність), за винятком вирішення спорів у межах таких справ. Для того щоб застосувати ГПК *mutatis mutandis* читачеві необхідно знати, які зміни є необхідними, а які ні – а відповідь на зазначені питання часто не є однозначною, у зв'язку з чим правові позиції ВС є постійно затребуваними.

Досить низька якість процесуальних норм у сфері банкрутства (неплатоспроможності) проявляється не лише в недостатності точних формулювань, а й в колізіях між КУзПБ та ГПК, що свідчить про недотримання законодавцем вимог щодо однозначності закону. Для прикладу, п. 8 ч. 1 ст. 20 ГПК у редакції станом на 19.07.2024 виключав юрисдикцію господарських судів у справах про визначення та сплату (стягнення) грошових зобов'язань (податкового боргу), визначених відповідно до Податкового кодексу України [27]. Водночас ч. 2

ст. 7 КУЗПБ було передбачено, що господарський суд, у провадженні якого перебуває справа про банкрутство (неплатоспроможність), в межах цієї справи вирішує всі майнові спори, стороною в яких є боржник [155]. Відповідно поставало питання, чи податкові спори підпадають під юрисдикцію господарського суду, що розглядає справу про банкрутство. ВП ВС спочатку сказала, що так, надавши перевагу положенням КУЗПБ [162], а потім, що ні, надавши перевагу положенням ГПК [163], що свідчить про те, наскільки складно вирішувати подібні проблеми.

На особливій важливості чіткості підстав, цілей і змісту нормативних приписів, адресованих безпосередньо громадянам, справедливо наголошує М. І. Козюбра, указуючи, що вони повинні мати можливість передбачати правові наслідки своєї поведінки [164; с. 6].

У ГПК права та обов'язки учасників справи, а також сторін містять як в окремих статтях, що регулюють зазначені питання (ст. 42, 46), так і в положеннях статей, що загалом регулюють інші питання (ч. 4 ст. 66; ч. 2 ст. 97; ч. 8 ст. 81 тощо). Досить часто ГПК, гарантуючи певні права, використовує слова «має право», а передбачаючи певні обов'язки – «зобов'язаний», «в обов'язковому порядку» тощо [27], що чітко дає змогу зрозуміти, що йдеться про права або про обов'язки. Однак інколи обов'язок учасників справи впливає з норм, які прямо не стосуються учасників справи, а, наприклад, регулюють повноваження суду.

Яскравим прикладом такої норми є ч. 4 ст. 202 та п. 4 ч. 1 ст. 226 ГПК, які передбачають повноваження суду залишити позов без розгляду, якщо позивач (його представник) не з'явився у підготовче засідання чи у судове засідання або не повідомив про причини неявки, крім випадку, якщо від нього надійшла заява про розгляд справи за його відсутності і його нез'явлення не перешкоджає вирішенню спору. При цьому жодна норма ГПК прямо не передбачає обов'язок позивача подавати заяву про розгляд справи за його відсутності, а п. 3 ч. 2 ст. 42 ГПК передбачено обов'язок учасників справи з'являтися в судове засідання за викликом суду, якщо їх явка визнана судом обов'язковою [27].

Результат такого законодавчого регулювання передбачити нескладно: нестабільна судова практика. Так, у постановах КГС ВС від 08.10.2018 у справі № 910/16157/14, від 18.03.2019 у справі № 910/1615/16, від 20.11.2018 у справі № 908/104/18 йдеться про те, що обов'язковою умовою для залишення позову без розгляду з підстав неявки позивача у судові засідання є неможливість вирішення судом спору по суті за наявними матеріалами справи. У постанові ОП КГС ВС від 13.09.2019 у справі № 916/3616/15 зазначено про відступ від наведених вище позицій та сформовано новий висновок, відповідно до якого оцінка можливості вирішення спору по суті за відсутності позивача має обов'язково надаватись судами у разі, якщо він не з'явився на виклик суду, але звернувся із заявою про розгляд справи за відсутності позивача. Наразі зазначена позиція вважається актуальною, однак після того питання тлумачення зазначених норм права піднімалося в постановах КГС ВС від 12.02.2020 у справі № 904/11194/15, від 05.06.2020 у справі № 910/16978/19, від 22.07.2020 у справі № 10/2456, від 16.10.2020 у справі № 910/8816/19, від 18.11.2022 у справі № 905/458/21, від 17.03.2023 справі № 910/17906/21 [165].

Таким чином, законодавець дещо недбало підійшов до відповідного нормативного регулювання, у результаті чого були порушені вимоги правової визначеності та сформована нестабільна судова практика.

Ще одним прикладом неякісного нормативно-правового регулювання того, як учасники справи можуть реалізовувати свої процесуальні права, є деякі положення ГПК, що стосуються судових витрат.

Так, відповідно п. 3 ч. 1 ст. 244 ГПК суд, що ухвалив рішення, може за заявою учасників справи чи з власної ініціативи ухвалити додаткове рішення, якщо судом не вирішено питання про судові витрати. При цьому відповідно до ч. 8 ст. 129 ГПК розмір судових витрат, які сторона сплатила або має сплатити у зв'язку з розглядом справи, встановлюється судом на підставі поданих сторонами доказів. Такі докази подаються до закінчення судових дебатів у справі або протягом п'яти днів після ухвалення рішення суду, за умови, що до закінчення судових дебатів у справі

сторона зробила про це відповідну заяву [27]. Таке нормативно-правове регулювання породило досить стабільну практику стягнення судових витрат, відмінних від судового збору, шляхом ухвалення судом додаткового рішення за відповідною заявою учасника справи.

Описаному підходу сприяло і те, що відповідно до ч. 3 ст. 126 ГПК для визначення розміру витрат на професійну правничу допомогу з метою розподілу судових витрат учасник справи подає детальний опис робіт (наданих послуг), виконаних адвокатом, та здійснених ним витрат, необхідних для надання правничої допомоги [27], адже неможливо подати детальний опис робіт (наданих послуг), виконаних адвокатом, до того, як відповідне провадження завершиться.

Однак у ч. 1 ст. 221 ГПК йдеться про те, що якщо сторона *з поважних причин* не може до закінчення судових дебатів у справі подати докази, що підтверджують розмір понесених нею судових витрат, суд за заявою такої сторони, поданою до закінчення судових дебатів у справі, може вирішити питання про судові витрати після ухвалення рішення по суті позовних вимог [27].

Таким чином, ч. 8 ст. 129 ГПК та у ч. 1 ст. 221 ГПК однаково регулюють одне і те ж питання стягнення судових витрат після ухвалення рішення по суті позовних вимог за виключенням того, що у ч. 1 ст. 221 ГПК наголошується на тому, що сторона має право зробити заяву про те, що відповідні докази будуть подані після ухвалення рішення суду *лише з поважних причин*.

Зазначена проблема характерна також для цивільного судочинства, оскільки ЦПК аналогічно регулює відповідні відносини [103], і має практичний вимір, при чому суди інколи встають на сторону того, що в заяві про неможливість подання доказів повинні бути зазначені поважні причини [166], що, на наше переконання, є нелогічним, з урахуванням вищеописаних вимог ч. 3 ст. 126 ГПК та аналогічних положень ЦПК.

З урахуванням викладеного пропонується виключити з ч. 1 ст. 221 ГПК посилання на поважні причини. Окрім того, вважаємо, що до відповідних змін суди, встановивши, що заява про неможливість подання доказів судових витрат до

закінчення судових дебатів не відповідає вимогам ГПК, мають залишати її без задоволення, сигналізуючи таким чином учаснику справи про те, що він має до закінчення судових дебатів подати або докази судових витрат, або відповідну заяву, яка відповідала б вимогам процесуального закону.

На жаль, незважаючи на точкові покращення, наразі не можна говорити про те, що з часом законодавець більш дбайливо ставиться до дотримання вимог юридичної техніки. Як приклад протилежного – зміни до ГПК, внесені ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про захист економічної конкуренції та діяльності Антимонопольного комітету України» від 09.08.2023 № 3295-IX. Так, зазначеним законом ГПК, а саме § 1. «Апеляційна скарга» глави 1 «Апеляційне провадження» розділу «Перегляд судових рішень» було доповнено ст. 252-1, яка передбачає розгляд клопотань АМКУ про надання дозволу на проведення перевірки, доступу до приміщень, інших володінь, інших місць зберігання інформації та/або на вчинення окремих процесуальних дій, передбачених законодавством про захист економічної конкуренції, у вигляді проведення огляду, опломбовування (опечатування), накладення арешту на майно, вилучення майна [167].

Вичерпну оцінку зазначеним змінам дав Д. Повов, який звертає увагу на: (1) те, що ст. 252-1 помилково включено в інший розділ, аніж очевидно планувалося; (2) невизначеність у ГПК територіальної підсудності щодо розгляду зазначених клопотань; (3) різний перелік можливих заявників таких клопотань у різних частинах однієї статті; (4) суперечливе законодавче регулювання щодо строків, протягом яких мають розглядатися відповідні клопотання; (5) процесуальну невизначеність учасників справ за такими клопотаннями, оскільки жоден із передбачених ГПК статусів учасників справи для них не підходить; (6) відсутність підстав для задоволення клопотання; (7) неналежне визначення кола осіб, які мають право оскаржувати відповідні ухвали, а також переліку ухвал, що можуть бути оскаржені [168].

Також не можливо не звернути увагу на деякі недоліки юридичної термінології у ГПК, які, можливо, не мають критичного характеру, однак свідчать про глибину проблеми в підготовці нормативно-правових актів в Україні.

Наприклад, В.С. Щербина звертає увагу на різні найменування одного і того самого учасника процесу в ГПК: у ст. 70 він іменується «експерт з питань права», а в ст. 108 та 109 ГПК — «експерт у галузі права» [169, с. 8]. Аналогічно, у статті 49-50 ГПК йдеться про «третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору», а в ч. 13 ст. 129 ГПК – про «третю особу, яка не заявляє самостійних вимог на предмет спору» [27].

Одним зі способів вирішення зазначеної проблеми може бути розгляд законопроектів за процедурою трьох читань, як це передбачено Регламентом ВРУ. Так, попри те, що відповідно до ч. 1 ст. 102, ч. 2 ст. 125 Регламенту ВРУ законопроекти розглядаються, як правило, за процедурою трьох читань, у якій третє читання призначене лише для внесення виправлень, уточнень, усунення помилок, суперечностей у тексті законопроекту [170], наразі законопроекти приймаються як закони майже завжди за результатами 1-2 читань [171].

Що ж до **вимоги відсутності прогалин у праві**, то такі притаманні актам господарського процесуального законодавства. У контексті наведеного відразу варто зазначити, що, по-перше, мова йде не про будь-яке не врегулювання суспільних відносин, а про відсутність юридичної норми, яка повинна бути в системі права з точки зору предмета правового регулювання та його змісту [12, с. 78], а по-друге, що наявність прогалин у законодавстві не є специфічною рисою господарського процесуального права, а є загальнопоширеною проблемою національної правової системи.

ГПК загалом характеризується високим ступенем повноти правового регулювання. Водночас окремого висвітлення потребує проблема недостатньої нормативної визначеності провадження під час нового розгляду справи судом першої або апеляційної інстанції. Так, залишаються нерегульованими питання процедури нового розгляду справи, що стосуються: (1) наявності чи відсутності

права повторно подавати заяви по суті справи; (2) можливості подання доказів; (3) меж розгляду справи.

Так, наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 316 ГПК вказівки, що містяться у постанові суду касаційної інстанції, є обов'язковими для суду першої та апеляційної інстанцій під час нового розгляду справи [27]. Разом із тим зазначена норма права вказує виключно на те, що має дослідити суд, але не те, чого він робити немає. Як наслідок, ніщо не перешкоджає суду першої інстанції, до якого справа була направлена на новий розгляд з метою дослідження обставин поважності пропуску строків позовної давності і який буде розглядати справу в іншому складі суду, відмовити в задоволенні позову через його необґрунтованість.

У світлі викладеного варто зауважити, що низка зарубіжних країн, включаючи США та Індію, мають досвід обмеженого нового розгляду справи для виправлення окремих процесуальних порушень, зокрема у сфері доказів. Параметри такого розгляду можуть бути звужені у порівнянні з повним розглядом: (1) заяви сторін стосовно суті справи, як правило, не можуть бути змінені: новий розгляд – не нова справа; (2) сторони не можуть подавати нові докази; (3) справа може бути розглянута тим же складом суду, що робить такий обмежений «новий» розгляд скоріше продовженням розгляду [172, с. 236].

Зазначена проблематика підіймається й українськими юристами-практиками, які пропонують виокремити новий розгляд справи через те, що суди не дослідили певні докази та обставини, з-поміж інших підстав для направлення справи на новий розгляд (наприклад, розгляд справи неуповноваженим судом), оскільки у першому випадку новий розгляд пов'язаний не із загальним дефектом процесу, а лише з необхідністю усунути окремий недолік на певній стадії процесу, що також визначає обмежений обсяг нового розгляду, який «просто просить законодавчого закріплення» [173].

У будь-якому випадку вважаємо, що зазначене питання законодавцем має бути врегульоване через свою важливість та відсутність у тексті ГПК чітких орієнтирів для вирішення.

Свою чергою КУзПБ вирізняється більшою неповнотою правового регулювання у порівнянні з ГПК. Проблема ускладнюється ще й тим, що КУзПБ містить одночасно як норми матеріального, так і процесуального права [174, с. 176].

Як приклад неповноти правового регулювання, слід поглянути на регулювання КУзПБ підстав притягнення до солідарної та субсидіарної відповідальності. Так, відповідно до ч. 6 ст. 34 КУзПБ боржник зобов'язаний у місячний строк звернутися до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі у разі, якщо задоволення вимог одного або кількох кредиторів призведе до неможливості виконання грошових зобов'язань боржника в повному обсязі перед іншими кредиторами (загроза неплатоспроможності), та в інших випадках, передбачених цим Кодексом. Якщо органи управління боржника допустили порушення цих вимог, вони несуть солідарну відповідальність за незадоволення вимог кредиторів. Питання порушення органами управління боржника зазначених вимог підлягає розгляду господарським судом під час здійснення провадження у справі. У разі виявлення такого порушення про це зазначається в ухвалі господарського суду, що є підставою для подальшого звернення кредиторів своїх вимог до зазначених осіб [155].

Згідно з ч. 2 ст. 61 КУзПБ під час здійснення своїх повноважень ліквідатор, кредитор має право заявити вимоги до третіх осіб, які відповідно до законодавства несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями боржника у зв'язку з доведенням його до банкрутства. Розмір зазначених вимог визначається з різниці між сумою вимог кредиторів і ліквідаційною масою. У разі банкрутства боржника з вини його засновників (учасників, акціонерів) або інших осіб, у тому числі з вини керівника боржника, які мають право давати обов'язкові для боржника вказівки чи мають змогу іншим чином визначати його дії, на засновників (учасників, акціонерів) боржника - юридичної особи або інших осіб у разі недостатності майна боржника може бути покладена субсидіарна відповідальність за його зобов'язаннями [155].

Наведені вище норми є практично єдиними положеннями КУзПБ, які регулюють питання притягнення до солідарної та субсидіарної відповідальності винних осіб. Зокрема, залишаються не врегульованими питання: (1) форми звернення із заявою про покладення солідарної / субсидіарної відповідальності; (2) осіб, які мають право ініціювати питання про притягнення винних осіб до солідарної відповідальності; (3) загалом процедури притягнення винних осіб до солідарної відповідальності; (4) складу сторін такого провадження; (5) ходу провадження у справі про банкрутство, поки відбуватиметься стягнення коштів з осіб, на яких покладена солідарна та субсидіарна відповідальність.

Як результат, правові позиції ВС із цих питань скоріше мали вигляд актів законотворчості аніж тлумачення. Так, для прикладу, спочатку ВС виходив із того, що притягнення до солідарної відповідальності повинно відбуватися у два етапи: (1) спочатку винесення ухвали про встановлення факту порушення керівником боржника вимог щодо звернення до суду в місячний строк, з дня виникнення загрози неплатоспроможності, саме з заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство (і набрання нею законної сили); (2) потім щодо покладання солідарної відповідальності за зверненням кредиторів (після встановлення ухвалою суду порушення керівником боржника) з грошовими вимогами (попередньо визнаними судом) до керівника боржника та розгляд їх судом. При чому на другому етапі мало б місце саме звернення кредиторів до винних осіб з вимогами про стягнення коштів [175].

Однак з прийняттям постанови від 04.09.2024 у справі № 908/3236/21 КГС ВС різко змінив практику, виснувавши, що (1) кредитор не має права задовольнити свої вимоги до боржника інакше як у межах відкритого провадження у справі про банкрутство; (2) законодавець не розділяє ні в часі, ні в кількості звернень і судових проваджень вирішення питання про покладення солідарної відповідальності за зобов'язаннями боржника у справі про банкрутство, встановлюючи лише процедуру розгляду та вирішення такого спору: встановлення порушення з подальшим покладенням за таке порушення солідарної відповідальності та стягнення із суб'єкта відповідної суми; (4) стягнення коштів на підставі ч. 6 ст. 34

КУЗПБ, що фактично є збитками, має здійснюватися на користь боржника з подальшим зарахуванням до ліквідаційної маси; (5) доцільність розгляду заяв про покладення солідарної відповідальності у відокремленому провадженні в межах справи про банкрутство відповідає принципу процесуальної економії [176].

При цьому у вказаній постанові КГС ВС відмовився тлумачити буквально положення КУЗПБ, а послався на те, що суд має повноваження тлумачити закон у виключних випадках *contra legem*, тобто проти букви закону, але відповідно до духу закону або права загалом [176].

Таким чином, після 04.09.2024 КГС ВС визначив, що покладення на винних осіб солідарної відповідальності здійснюється не у два етапи, а в один – фактично шляхом подання позову про відшкодування збитків – а стягнення відбувається не на користь кредиторів, а на користь боржника.

Більше того, у постанові від 07.10.2025 у справі № 902/1302/22 ВС прийшов до висновку, що неправильним є визначення солідарної відповідальності у загальному розмірі всіх грошових вимог кредиторів до боржника без урахування того, яка частина з них може бути погашена в процесі банкрутства [177], фактично змінивши формулу розрахунку суми, що підлягає стягненню та надавши солідарній відповідальності ознак субсидіарної. При цьому ВС послався, зокрема, на «дух закону» [177].

Наведене є яскравим прикладом того, наскільки шкідливі наслідки може мати неповнота правового регулювання.

Окремо варто зупинитися на тому, **як суди вирішують проблеми, пов'язані з низькою якістю закону**. Такі способи та засоби можна розділити на дві групи: *автономні*, тобто які можуть бути використані господарськими судами самостійно, як правило, під час розгляду справи, та *інституційні*, які передбачають звернення до органів влади за межами судової системи України загальної юрисдикції.

До автономних способів та засобів вирішення господарськими судами проблем, пов'язаних із низькою якістю закону, слід віднести: (1) застосування різних видів тлумачення, крім буквального; (2) застосування правил подолання

колізій; (3) застосування положень Конституції України як норм прямої дії у разі, коли суд дійде до висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України; (4) подолання прогалин у праві шляхом застосування аналогії права та закону.

Серед зазначених способів та заходів вирішення господарськими судами проблем, пов'язаних із низькою якістю закону, найбільш часто в судових рішеннях, окремих думках суддів використовуються (пропонуються) такі:

- 1) *системне тлумачення*, що полягає в зіставленні норм із метою встановлення їх змісту [178, с. 184]. Як приклад, постанова Східного апеляційного господарського суду від 29.03.2023 у справі № 905/1029/22 [179]; постанова ВС від 20.04.2021 у справі № 920/742/20 [180];
- 2) *консеквенціальне тлумачення*, за якого суди враховують негативні наслідки найчастіше буквального тлумачення і обирають або звужувальне або розширювальне тлумачення. Як приклад, постанова ВС від 20.04.2021 у справі № 920/742/20, з якої по суті вбачається те, що ВС врахував наслідки того, що буде, якщо усі ухвали суду у справі про банкрутство будуть вважатися такими, що підлягають окремому оскарженню [180];
- 3) *обрання найбільш сприятливого для особи тлумачення*. Зазначений спосіб тлумачення використовується у правовідносинах приватного суб'єкта права з публічним. Як приклад – постанова від 29.11.2023 у справі № 906/308/20, у якій ВП ВС розтлумачила, що від сплати судового збору можливо звільнити відповідача, якщо розмір судового збору перевищує 5% розміру річного доходу відповідача-фізичної особи за попередній календарний рік, незважаючи на те, що законодавець у відповідній нормі помилково вказав лише на «позивача-фізичну особу» [181].
- 4) *телеологічне тлумачення*, що передбачає з'ясування змісту норми права шляхом аналізу її мети [182, с. 133] Як приклад, можливо навести зазначену у пункті вище постанову ВП ВС. Так, судді, приходячи до висновку, що відповідача може бути звільнено від сплати судового збору, з-поміж іншого,

врахували, мету забезпечення права особи на судовий захист та відсутність жодного розумного пояснення того, чому відповідач не може бути звільнений від сплати судового збору [181];

5) *застосування правил подолання колізій*, що характерно для подолання суперечностей у праві. Однак слід зауважити, що інколи складність полягає у визначенні такого правила. Як приклад, у постановках від 21.09.2021 у справі № 905/2030/19(905/1159/20) та від 13.04.2023 у справі № 320/12137/20 ВП ВС вирішувала питання: при визначенні предметної юрисдикції судів, що розглядають справи про банкрутство, перевагу слід надати ГПК чи КУзПБ. У справі № 905/2030/19(905/1159/20) ВП ВС послалася на те, що пізніший закон має перевагу над давнішим, а у справі № 320/12137/20 на те, що закон спеціальний має перевагу над загальним, і досягла таким чином різних результатів [162; 163].

Також слід відзначити, що суди мають діяти обережно, вирішуючи проблеми низької якості закону. Звернення до подібних інтерпретаційних прийомів не повинно призводити до ситуації, коли усунення проблеми тлумачення в одній справі створює нову проблему в іншій.

Для прикладу, ВС у постанові від 21.11.2024 у справі № 916/4323/23, аналізуючи судові рішення щодо відмови у відкритті провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи через невідповідність поданої нею заяви умовам реструктуризації, визначеної КУзПБ, зауважив, що в сумнівних ситуаціях суди повинні намагатися вибрати інтерпретацію, яка максимально захищає права та інтереси саме фізичної особи [183].

Разом із тим такий підхід ВС до тлумачення положень КУзПБ, що регулюють судовий етап банкрутства фізичної особи, викликає сумніви, оскільки, по-перше, фактично надає перевагу фізичним особам перед юридичними особами приватного права, хоча останні є лише формою об'єднання людей. По-друге, незрозуміло, на користь кого саме має здійснюватися сприятливе тлумачення: боржника чи кредиторів, серед яких також можуть бути фізичні особи. За таких умов

універсальне застосування зазначеного принципу до норм КУзПБ, що регулюють процедури неплатоспроможності фізичних осіб, може не спростити, а навпаки ускладнити тлумачення.

На переконання автора, сприятливе для особи тлумачення доцільно застосовувати насамперед у правовідносинах між приватною особою та державою за умови, що інші приватні особи не мають прямого інтересу у результаті такого тлумачення.

Значно рідше суди звертаються до застосування аналогії права та закону.

Так, відповідно до ч. 10 ст. 11 ГПК якщо спірні відносини не врегульовані законом і відсутній звичай ділового обороту, який може бути до них застосований, суд застосовує закон, що регулює подібні відносини (аналогія закону), а за відсутності такого - виходить із загальних засад і змісту законодавства (аналогія права) [27].

Однак варто зауважити, що тоді як можливість застосування судами аналогії права та закону в частині матеріального права не викликає сумнівів через прямі вказівки закону, можливість застосування процесуальної аналогії викликає наукові суперечки.

Так, Косаренко О.І. вважає, що відмовлятися від аналогії цивільного процесуального законодавства в країні, де триває судова реформа, надто передчасно. При цьому було б нелогічно, якби законодавець визнавав існування недоліків у матеріальному праві, але не визнав їх наявності у праві процесуальному [184, с. 184]. Підтримує застосування процесуальної аналогії, щоправда, в адміністративному судочинстві і В. М. Соколов [185, с. 4].

Основним аргументом проти процесуальної аналогії називають загальновідомий принцип, згідно з яким на публічно-правові відносини поширюється режим «заборонено все, що не дозволено законом». На думку прихильників цього аргументу, такий інститут, як процесуальна аналогія вносить елемент невизначеності й нестабільності у процесуальні відносини, відкриває шлях зловживанням цим інститутом, суддівському свавіллю [186, с. 107]. Противники

процесуальної аналогії посилаються, зокрема, на те, що за відсутності норми не повинно бути й процесуальної дії, а прогалини у цивільному процесуальному законі повинні усуватися тільки в законодавчому порядку [187, с. 335]. Така позиція близька до доктрини «*casus omissus*».

Правило тлумачення юридичних текстів «*casus omissus pro omisso habendus est*», що означає, що «пропущений випадок має вважатися таким, що пропущений навмисно». У разі, коли під час правозастосування закон тлумачиться розширено, необхідно провести чітке і ясне розмежування, установити межі між тим, що саме запровадив законодавець, і тим, що останній мав на увазі й бажав донести до широкого кола осіб на переконання суб'єкта правозастосування [188].

ВП ВС дала відповідь на спірне питання, підтримавши застосування процесуальної аналогії. Так, у постанові від 08.06.2022 у справі № 2-591/11 ВП ВС зауважила, що **(1)** «інститут аналогії закону і аналогії права первісно був доктринально обґрунтований і застосовувався судами задовго до часткового відображення цього інституту в законодавстві»; **(2)** законодавець не може охопити всі життєві ситуації, які можуть виникнути; **(3)** ВП ВС неодноразово застосовувала аналогію у процесуальному праві; **(4)** застосування аналогії у процесуальному праві в певних випадках дає змогу ухвалити справедливе рішення [189].

Разом із тим така позиція ВП ВС виявилася не безспірною: судді Ткачук О.С., Британчук В.В., Гриців М.І., Прокопенко О.Б. склали окрему думку, у якій заперечили проти можливості застосування процесуальної аналогії. Аргументами суддів було те, що: **(1)** у проекті змін до процесуальних кодексів було положення, що передбачало можливість процесуальної аналогії, однак згодом від нього відмовилися; **(2)** у ГПК йдеться про норми матеріального права [190].

ВП ВС дійсно раніше застосовувала процесуальну аналогію в господарському судочинстві. Так, для прикладу, у постанові від 16.06.2020 у справі № 922/4519/14 ВП ВС виснувала, що коли один (первісний) боржник у матеріальному правовідношенні замінюється двома боржниками, суд має замінити

такого боржника як сторону виконавчого провадження двома боржниками (основним і субсидіарним) [191].

Хоча застосування аналогії процесуального права може здатися однозначно хорошим способом боротьби з прогалинами в праві, наступний приклад продемонструє, чому в процесуальній аналогії є багато противників.

Так, у постанові від 03.04.2024 у справі № 916/520/22 ВС виснував, що заставодержатель корпоративних прав юридичної особи має право від імені такої юридичної особи подавати позови, у разі якщо остання безпідставно відчужила своє майно, що призвело до зменшення вартості заставлених корпоративних прав. При цьому ВС за аналогією закону застосував положення ст. 54, 55 ГПК, відповідно до яких у разі відкриття провадження за похідним позовом юридична особа набуває статусу позивача, але не вправі здійснювати свої процесуальні права та обов'язки без згоди заставодержателя частки у статутному капіталі, який подав позов. Підставою для застосування аналогії закону стало те, що «[к]редитор боржника може мати похідний інтерес у стягненні коштів, іншого майна з третіх осіб на користь боржник» [192].

По суті у такий спосіб суд «підняв корпоративну вуаль» без будь-якого посилання на норми законодавства, які б дозволяли це зробити. Відповідно постає спірне питання: чи законодавець свідомо не запровадив таке законодавче регулювання, що і є одним із спірних питань застосування аналогії.

Таким чином, питання застосування процесуальної аналогії в господарському судочинстві серед науковців залишається досить спірним. Водночас в судовій практиці на сьогодні домінує підхід, що визнає можливість застосування процесуальної аналогії.

На думку автора, зазначене питання потребує окремого дослідження, однак у будь-якому випадку потрібно виходити з неможливості застосування за аналогією норм права, що визначають повноваження судових органів, обмежують процесуальні права, а також норм про застосування заходів процесуального примусу до осіб, які беруть участь у справі [186, с. 108]. Для прикладу, варто

повернутися до змін до ГПК, внесених ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про захист економічної конкуренції та діяльності Антимонопольного комітету України» від 09.08.2023 № 3295-IX. Так, як уже зазначалося вище, зазначеним законом було доповнено ГПК ст. 252-1, яка передбачає розгляд клопотань АМКУ, зокрема, про надання доступу до приміщень, накладення арешту на майно, вилучення майна [167], при цьому не було визначено територіальної підсудності щодо розгляду зазначених клопотань та не указано підстави для їх задоволення [168].

Відповідно суд, застосовуючи, наприклад, за аналогією положення ГПК про забезпечення позову, мав би фактично визначити, коли АМКУ має право на застосування описаних заходів, що є недопустимим, оскільки приводить до порушення ст. 19 Конституції України, відповідно до якої органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [1].

Що ж до застосування положень Конституції України як норм прямої дії у разі, коли суд дійде до висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України, то такий механізм передбачений ч. 6 ст. 11 ГПК, відповідно до якої, якщо суд доходить висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України, суд не застосовує такий закон чи інший правовий акт, а застосовує норми Конституції України як норми прямої дії; у такому випадку суд після ухвалення рішення у справі звертається до ВС для вирішення питання стосовно внесення до КСУ подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта, вирішення питання про конституційність якого належить до юрисдикції КСУ [27].

Правовою підставою для таких дій господарського суду є ст. 8 Конституції України, яка передбачає, що Конституція України має найвищу юридичну силу; закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй; норми Конституції України є нормами прямої дії;

звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується [1].

При цьому слід зазначити, що зазначений спосіб подолання проблеми неякісного закону має автономний характер, оскільки повноваження господарського суду на застосування норм Конституції України як норм прямої дії не залежить від того, чи в результаті процедури, визначеної ч. 6 ст. 11 ГПК, ВС звернеться до КСУ із відповідним поданням.

Поки що господарські суди утримуються від оголошення процесуальних норм права, які не відповідають критеріям якості закону, такими, що суперечать Конституції України, з цієї підстави. Разом із тим така поведінка ВС не є очевидно необґрунтованою. Для прикладу, ВС США, як правило, утримується від оцінки норми на предмет її конституційності відповідно до *правил Ашвандера*, згідно з якими, зокрема, якщо можливо, суд повинен вирішувати справу на основі інших аргументів, ніж неконституційність норм, що підлягають застосуванню; коли дійсність акта Конгресу ставиться під сумнів, основним принципом є те, що суд спершу має з'ясувати, чи є можливим тлумачення закону, при якому питання може конституційності бути уникнуто [193; 194].

До інституційних способів та засобів вирішення господарськими судами проблем, пов'язаних із низькою якістю закону, слід віднести: (1) звернення ВС до КСУ із конституційним поданням щодо неконституційності норми права з підстав не відповідності критерію якості закону або з питання офіційного тлумачення Конституції України; (2) запит ВС до ЄСПЛ щодо надання консультативних висновків з принципових питань, які стосуються тлумачення або застосування прав і свобод, визначених Конвенцією або протоколами до неї.

Слід зауважити, що законодавство України не обмежує ВС у праві звернення до КСУ з конституційним поданням виключно за результатами розгляду судової справи. Відповідно, ВС може оспорити конституційність норми права не в порядку, передбаченому ч. 6 ст. 11 ГПК, а з власної ініціативи, що гарантується положеннями ст. 150 Конституції України [1].

Загалом у практиці КСУ уже були випадки визнання норми права неконституційною через її невизначеність. Прикладом є рішення від 22.09.2005 № 5-рп/2005, у якому суд визнав неконституційними положення Земельного кодексу України [195].

Що ж до запиту ВС до ЄСПЛ щодо надання консультативних висновків з принципових питань, які стосуються тлумачення або застосування прав і свобод, визначених Конвенцією або протоколами до неї, то зазначений спосіб може бути використаний для усунення неясності специфічного акту українського законодавства – ЄКПЛ.

Правовою підставою для запиту ВС є протокол № 16 до Конвенції [196], а також ЗУ «Про ратифікацію Протоколів № 15 та № 16 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод», згідно з яким Україна заявила, що саме ВС є компетентним судом для таких звернень зі сторони України [197].

Так, згідно з Керівними принципами щодо впровадження процедури консультативного висновку, запровадженої Протоколом № 16 до Конвенції, затвердженими ЄКПЛ, підставою для звернення до ЄСПЛ із запитом може бути встановлена судом, що запитує, невідповідність у практиці ЄСПЛ чи, наприклад, виникнення нового питання конвенційного права [198].

Водночас слід констатувати, що зазначений інструмент є новим, а Україна станом на 01.11.2025 лише один раз зверталася із таким запитом до ЄСПЛ з питаннями щодо права на проживання в монастирі особи, яка раніше належала до релігійної організації, та того, чи повинен цей спір вирішуватися національними судами [199].

2.2. Єдність, стабільність і доступність судової практики. Остаточність та виконуваність судових рішень

Як зазначалося, принцип правової визначеності ставить до судової практики вимоги щодо забезпечення єдності, стабільності й доступності.

Механізми усунення розбіжностей у судовій практиці можливо поділити на три групи: (1) неформальні (публікації в пресі, правова освіта, тренінги); (2) напівформальні (регулярні спільні наради, конференції суддів); (3) формальні (формальні провадження в апеляційних та касаційних судах) [99, с. 8]. Це дослідження надалі зосередиться переважно на формальних механізмах, оскільки саме вони відіграють визначальну роль у процесі уніфікації судової практики, так як реалізуються в межах правозастосовчої діяльності, мають нормативне підґрунтя та мають безпосередній вплив на судові рішення та практику.

Передусім пропонується розглянути світовий досвід із забезпечення єдності та стабільності судової практики, оскільки все більше учених акцентують на увагу на необхідності його запозичення.

Велике значення судової практики для розвитку правової системи *Англії та Уельсу*, зокрема провідні позиції судового прецеденту як джерела права [200, с. 359, 366], змусили англійських правників знайти спосіб, як мінімізувати шкоду правовій визначеності в процесі судового правозастосування. Відповіддю на зазначений виклик став принцип *stare decisis*, що з латинської мови перекладається як «стояти на вирішеному» та який означає, що рішення, прийняті вищими судами, є обов'язковими як для нижчих судів, так і для них самих (з певними винятками) [200, с. 377].

Щоб зрозуміти, як працює правило прецеденту в Англії та Уельсі, слід врахувати деяку інформацію щодо їх судоустрою.

В Англії суди поділяються на нижчі та вищі. Нижчі суди розглядають переважну кількість спорів, зокрема і малозначні справи. До вищих судів відносяться Високий Суд, Суд Корони та Апеляційний суд [200, с. 367, 368, 370]. Високий суд вирішує всі цивільні справи, що мають велику вартість або значну важливість, а також здійснює наглядову юрисдикцію щодо всіх нижчих судів [201]. Суд Корони, з поміж іншого, діє як суд першої інстанції, розглядаючи кримінальні справи, у яких інкримінуються найтяжчі злочини, а також як суд апеляційної

інстанції, розглядаючи скарги з нижчих судів [202]. Своєю чергою Апеляційний суд розглядає лише апеляції з інших судів або трибуналів [203].

Найвище місце в системі судоустрою займає ВС Сполученого Королівства, який з 2009 року замінив Апеляційний комітет Палати лордів. У складі ВС 12 суддів, однак рішення ухвалюється колегіями з непарної кількості суддів: не менше трьох, зазвичай п'яти [204; 102, с. 3]. Разом із тим перегляд ВС рішень нижчих судів має винятковий характер, для прикладу, ВС у 2010 році відмовив у прийнятті 220 з 250 скарг [205, с. 140]. У 2021-2022 році було ухвалено всього 56 рішень [206, с. 10].

Правило прецеденту має вертикальний та горизонтальний виміри. По-перше, усі обов'язкові рішення судів вищої інстанції повинні сумлінно виконуватися судами нижчого рангу (вертикальний вимір) [207, с. 224-225]. При цьому обов'язкові для врахування прецеденти створюють саме вищі суди [200, с. 378].

По-друге, суд, за загальним правилом, повинен дотримуватися попереднього рішення, винесеного судом (горизонтальний вимір), однак із кожним судом є певна специфіка [207, с. 224-225].

Як встановив Л. Грем (L. Graham), Високий суд, як правило, виконує свої попередні рішення, однак за винятком випадків, коли вважає їх «неправильними» або є «якась вагома причина не робити цього». Разом із тим вважається, що суддя, ухиляючись від слідуванню прецеденту, має проявляти певну міру обережності на користь співробітництва; його не згода з тим, як була вирішена попередня справа, повинна бути значущою [207, с. 229].

Апеляційний суд, особливо в цивільних справах, має більш жорсткі правила застосування прецеденту: апеляційний суд зобов'язаний слідувати своїм попереднім рішенням, за винятком трьох основних випадків: (1) суд може вирішити, яке зі своїх минулих рішень виконувати, якщо вони суперечать один одному; (2) суд зобов'язаний відмовитися від свого попереднього рішення, якщо воно суперечить рішенням ВС (Палати лордів); (3) якщо при ухваленні рішення суд не звернув увагу на існування прецеденту чи правила, що могло б вплинути на рішення суду. Існують також деякі інші винятки [208].

Що ж до ВС, то він керується правилом, сформованим Апеляційним комітетом Палати лордів у 1966 році [102, с. 1], відповідно до якого судді найвищої судової інстанції, коли занадто суворе дотримання прецеденту може призвести до несправедливості, а також не виправдано обмежити належний розвиток права, можуть відступити від попереднього рішення. При цьому судді визнають небезпеку ретроспективної зміни правил, на основі яких укладалися контракти, угоди щодо майна та фінансові домовленості, а також особливу потребу в певності щодо кримінального права [209]. Як наслідок, ВС при вирішенні питання про відступ від свого рішення чи рішення Палати лордів діє дуже обачно. Суд не переглядає минулі рішення лише з тих мотивів, що наразі судді вирішили б справу інакше. Вирішуючи питання про відступ, ВС, зокрема, розглядає, чи запропонована зміна в прецедентному праві не є заскладною та чи не потягне за собою потенційну несправедливість чи ширші наслідки, у зв'язку з чим це питання варто було залишити на розсуд законодавця [102, с. 3-4].

Протягом 40 років з моменту оголошення зазначеного звернення Палата лордів відступила від свого попереднього прецеденту всього лише у 21 справі, хоча певні дослідники стверджують, що число таких справ було дещо більшим [210, с. 136]. За перші три роки діяльності ВС було ухвалено декілька сотень судових рішень, однак лише в 4 з них зазначено про застосування декларації 1966 року, хоча знову ж, деякі дослідники зазначають про більшу кількість справ, у яких було змінено судову практику найвищої судової установи [211, с. 2].

При цьому ВС обережно діє і тоді, коли його просять відступити від багатолітніх судових рішень нижчих по ієрархії судів [102, с. 6].

Ще однією країною системи загального права є *Сполучені Штати Америки*. Судовий прецедент у США працює не так, як в Англії: суди не вважають себе зобов'язаними строго слідувати попереднім судовим рішенням [200, с. 434-437].

Тим не менш за одними даними за весь час існування ВС США останній відступив від своїх рішень всього близько 145 разів, тобто менше ніж від 0.5% всіх

своїх рішень [212], а за іншими – більш ніж 300 разів [213]. Однак у будь-якому випадку ВС відступає від своїх минулих рішень дуже рідко, а середній час існування прецедентів ВС, від яких було відступлено, становить близько 29 років [213].

Трапляються і випадки відступів від більш довготривалих прецедентів, при чому з інших мотивів, ніж зміна економічних чи соціальних умов. Для прикладу, нещодавно ВС США ухвалив рішення *Dobbs v. Jackson Women's Health Organization*, 597 U.S. (2022), яким скасував своє прецедентне рішення 1973 року, обґрунтувавши це тим, що воно: (1) було вкрай неправильним; (2) надзвичайно погано обґрунтованим; (3) погано працювало на практиці – результат вирішення справи було важко спрогнозувати; (4) призвело до спотворення змісту багатьох важливих правових доктрин в інших сферах права – а також тим, що (5) зміна цього прецеденту не вплине на інтереси громадян у правовій визначеності [214].

Верховні суди штатів (кожен зі штатів має власну правову систему), не бажаючи порушувати стабільність правовідносин, загалом теж із великою обережністю допускають зміни судової практики [200, с. 436-437].

Однак, як уже було зазначено вище, правило *stare decisis* в американському праві не є таким жорстким, як в англійському. Можливо, саме тому в США свого часу набула поширення доктрина перспективної дії прецеденту (*англ. – prospective overruling*), суть якої полягає в тому, що прецедент або повністю діє на майбутнє (чиста перспективна дія), або лише частково (вибіркова перспективна дія). У першому випадку дія прецеденту поширюється лише на факти, що матимуть місце після його появи, і не поширюється на справу, рішення в якій призвело до скасування попереднього прецеденту [215, с. 2]. Тобто суд, створюючи нове правило, зазначає у своєму рішенні, що воно буде діяти лише на майбутнє.

Що ж до вибіркової перспективної дії (часткова ретроспективність), то вона може мати різні форми: нове правило може впливати на правову систему перспективно, однак ретроспективно на учасників справи, у якій домоглися зміни

прецеденту, або ж на учасників усіх справ, що наразі уже розглядаються судами [216].

Відразу варто зауважити, що таким чином *prospective overruling* не забезпечує ні єдність, ні стабільність судової практики. Навпаки, свого часу у Harvard Law Review було висловлено думку про те, що ретроактивність прецеденту не можна скасовувати, оскільки вона служить гальмом для судів, які в іншому випадку могли б спокуситися бути надто легковажними у скасуванні рішень [217, с. 17]. Разом із тим *prospective overruling* пом'якшує наслідки нестабільності у судовій практиці, забезпечуючи таким чином правову визначеність для тих, хто покладався на наявний прецедент.

У 1971 році в рішенні *Chevron Oil Co. v. Huson* ВС США виклав три фактори, які він враховує при вирішенні питання про перспективну дію прецеденту: (1) чи створює він новий принцип права: або шляхом відступу від чіткої усталеної практики, на яку могли покладатися учасники спору або шляхом вирішення питання вперше, коли результат не був явно передбачуваним; (2) переваги та недоліки в кожній справі, враховуючи попередню історію відповідного правила, його мету й ефект, а також те, чи сприятиме або перешкоджатиме його дії ретроспективне застосування; (3) наявність суттєвих несправедливих наслідків, якщо нове рішення застосувати ретроактивно [218].

Однак згодом ВС США відмовився від доктрини *prospective overruling* щодо застосування норм права кримінального процесу [219], а в цивільних справах від доктрини вибіркової перспективної дії прецеденту. Відмова від вибіркової перспективності обґрунтована з-поміж іншого тим, що сторони, що перебувають у схожому становищі, повинні мати однакове ставлення [215, с. 8; 220].

Однак рішення *Chevron Oil Co. v. Huson* продовжує діяти, а тому федеральні суди в цивільних справах все ще допускають дію прецеденту виключно на майбутнє, проте зазначена доктрина не користується особливою популярністю. У той же час суди штатів більш схильні до застосування доктрини *prospective overruling* [215, с. 9].

Серед інших країн загального права перспективна дія прецеденту не знайшла значної підтримки, за винятком питань щодо дії неконституційних норм права. Водночас у 2005 році Палата лордів у рішенні *Re Spectrum Plus Ltd [2005] UKHL 41* вперше допустила імовірність того, що в майбутньому, як виняток, може відступити від прецеденту перспективно [216]. Водночас наразі таких випадків в англійському праві не було.

Таким чином, можна констатувати, що у США склалося досить суперечливе ставлення до доктрини перспективної дії прецеденту. Так, попри очевидні переваги у вигляді можливості забезпечити правову визначеність та таким чином краще захистити законні очікування осіб, доктрина зазнає критики, зокрема з тих мотивів, що перспективне прийняття рішень несумісне з роллю судді [221]. Фахівці вказують на те, що перспективне скасування судового рішення заважає розвитку права, оскільки за таких умов учасник справи позбавлений бажання домогтися зміни судової практики, оскільки така зміна на нього поширюватися не буде. Вибіркова перспективність теж має недоліки, оскільки за однакових фактичних обставин надає необґрунтовані переваги одним особам над іншими, тобто дискримінує останніх [216].

У країнах континентальної правової сім'ї роль судової практики менша [200, с. 136-137], однак все ж рішення суду, особливо верховного, мають ширше значення, ніж щодо тієї окремої справи, стосовно якої ухвалене рішення [99, с. 4]. З урахуванням наведеного не дивно, що в згаданих державах так само існує запит на забезпечення єдності та стабільності судової практики. При цьому, хоча таких явищ як доктрини *stare decisis* чи *prospective overruling* там не виникло, їх замінили власні аналоги.

Так, системи цивільного права асоціюються з доктринами, такими як *французька* доктрина усталеної судової практики (*jurisprudence constante*), яка визнає, що ряд попередніх, послідовних рішень може бути переконливим доказом правильного тлумачення закону [222, с. 783]. У *Німеччині* вважається, що якщо якесь правило було підтверджено постійною судовою практикою, то воно

розглядається як звичаєва норма і має використовуватися судами в такій ролі. Водночас у *Швейцарії* таке правило не виникло, однак після того, як Федеральний верховний суд займає повну позицію, зміни в судовій практиці відбуваються дуже рідко [200, с. 145].

Відповідно до рішень Конституційного Суду *Литви* принцип правової держави, закріплений в Конституції Литви, передбачає неперервність судової практики. У правовій системі Литви сформувалася максима, що схожі справи повинні розглядатися однаково. Це означає, що вони повинні бути розглянуті не через створення нових судових прецедентів, що конкурують з існуючими, але з дотриманням уже визначених правил. Конституційний Суд прийшов до висновку, що нові судові прецеденти, створені судами вищої юрисдикції, пов'язують суди загальної юрисдикції не тільки на рівні нижчих судових інстанцій, що виносять рішення в схожих справах, але і самі суди вищої юрисдикції, які створили ці прецеденти. При цьому нові судові прецеденти будуть створюватися лише в разі, коли це є об'єктивно необхідним [223].

Таким чином, суди країн континентального права також тим чи іншим способом обмежені в довільній зміні принаймні деякої судової практики.

Також поступово, зі значними обмеженнями, у Європі набуває популярності доктрина, що певною мірою подібна на *prospective overruling*. Так, у 2004 році на замовлення першого президента Касаційного суду (*Франція*) робоча група на чолі з професором Н. Молфесісом опублікувала доповідь, у якій запропонувала впровадити в Касаційному суді практику, за якою нові прецедентні рішення суду можуть застосовуватися без зворотної сили, тобто перспективно. Група рекомендувала розглядати можливість обмеження дії нового висновку суду щодо застосування норм права в часі за умов (1) наявності сильного публічного інтересу або (2) явної диспропорції між загальними перевагами ретроспективної дії судового рішення (наприклад, той факт, що до осіб у подібних справах ставляться однаково) та потенційною несправедливістю, яку така ретроспективна зміна в праві спричинить для залучених сторін. Ця робоча група також рекомендувала

процесуальні гарантії, відповідно до яких перспективне скасування рішення може бути застосоване лише самим Касаційним судом, який повинен, по-перше, чітко визначити значення та обсяг свого перегляду у справі і, по-друге, дозволити кожній стороні у справі надати свої відповідні аргументи щодо того, чи скасувати попереднє рішення ретроспективно чи перспективно [224, с. 77].

О.Р. Кібенко звертала увагу, що французький суд повинен пояснити сторонам, яке правило він хоче встановити, і запитати їхню думку щодо того, чи має це правило застосовуватися ретроспективно (тобто до їх справи) чи перспективно (тобто справа буде вирішена за старим правилом) [225]. Однак аналіз джерел вказує на передчасність такого висновку: рекомендації групи професора Молфесіса в частині перспективного скасування рішень Касаційного суду не були враховані останнім у своїй діяльності.

Так, у 2004 році у рішенні *Radio France SA, Cass. 2, 8 July 2004, D. 2004, 2956* Касаційний суд дійсно обмежив ретроспективну дію нового висновку щодо застосування норм права на учасників справи, який фактично скоротив позовну давність у справі про наклеп, щоб не допустити порушення права позивачки на справедливий суд у розумінні ст. 6 ЄКПЛ [226]. Однак широкого вжитку перспективне скасування рішень не отримало, більше того, спостерігається відхід практики Касаційного суду від *Radio France SA* [224, с. 77-78].

Водночас в *Італії* доктрина *prospective overruling* була сприйнята більш позитивно. Верховний касаційний суд у своєму рішенні від 12.02.2019 № 4135 вказав на те, що доктрина перспективного відступу застосовна, якщо дотримані наступні вимоги: (1) зміна прецедентного права стосується виключно процесуальних норм; (2) зміна судової практики є непередбачуваною та неочікуваною; (3) вищезазначені зміни є прямою та виключною причиною позбавлення сторони права на позов або право на захист у зв'язку з неприйнятністю або анулюванням [126].

У світлі європейської інтеграції України окремо варто висвітлити досвід Суду справедливості ЄС, який інколи допускає те, що в американській правовій

науці назвали б вибірковою дією прецеденту на майбутнє. Так, наприклад, у рішенні від 17.05.1990 у справі C-262/88 *Barber v Guardian Royal Exchange Assurance Group* Суд Європейських Співтовариств (колишня назва Суду справедливості ЄС) обмежив дію свого висновку про те, що законодавство Європейської економічної співдружності (колишня назва ЄС) вимагає, щоб при приватному пенсійному забезпеченні вік виходу на пенсію для чоловіків і жінок був однаковий, указавши, що на таке тлумачення не можна посилатися для вимоги права на пенсію, починаючи з дати, що передує винесенню цього рішення, за винятком випадків, коли працівники або особи, які подають заяви від їхнього імені, до цієї дати порушили судовий процес або висунули еквівалентну вимогу відповідно до чинного національного законодавства. Це було зроблено Судом після того, як Сполучене Королівство наголосило під час слухання на серйозних фінансових наслідках відповідного тлумачення [227].

Український досвід у забезпеченні єдності, стабільності та доступності судової практики має свої специфічні риси.

Слід розпочати з того, що було б хибним уявлення про те, що лише ВС відіграє роль у забезпеченні єдності та стабільності судової практики. ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» надає в цьому плані певну роль як місцевим, так і апеляційним судам. Так, відповідно до ч. 9 ст. 128 закону збори суддів можуть обговорювати питання щодо практики застосування законодавства, розробляти відповідні пропозиції щодо вдосконалення такої практики та законодавства та вносити відповідні пропозиції на розгляд до ВС. На цьому активна роль місцевих судів вичерпується, яким залишається враховувати висновки ВС щодо застосування норм права, як це передбачено ч. 6 ст. 13 згаданого закону [71], так і ч. 4 ст. 234 ГПК [27]. При цьому варто зауважити, що раніше в суддів нижчих інстанцій було право мотивовано відступати від правової позиції ВС (*див. ч. 6 ст. 13 закону в редакції станом на 29.11.2017*) [228]. Наведене стосується також апеляційних судів.

Що ж до останніх, то п. 2-3 ч. 1 ст. 27 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» прямо передбачено, що до повноважень апеляційних судів належить вивчення та узагальнення судової практики, інформування про результати узагальнення судової практики відповідних місцевих судів та, ВС, а також надання місцевим судам методичної допомоги в застосуванні законодавства [71].

Однак такі засоби забезпечення єдності і стабільності судової практики, хоча й передбачені законом, не є формальними, оскільки він не дає їм жодного зобов'язуючого значення. Формальна роль апеляційних судів, як і місцевих, полягає у врахуванні висновків ВС щодо застосування норм права. Тим не менш практика апеляційних судів може мати важливе значення для місцевих судів через те, що не усі проблемні питання можуть бути вирішеними ВС. Зрештою ГПК передбачує можливість касаційного оскарження лише деяких судових рішень [27].

Саме на ВС закон покладає обов'язок забезпечити сталість та єдність судової практики у порядок та спосіб, визначені процесуальним законом (ч. 1 ст. 36 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів»), хоча і залишає можливість звертатися до таких неформальних засобів забезпечення єдності та стабільності судової практики як її узагальнення чи забезпечення методичною інформацією з питань правозастосування (п. 2, 7 ч. 2 ст. 36) [71].

Так, ключовим для забезпечення єдності і стабільності судової практики є положення ч. 4 ст. 236 ГПК, які покладають на суди обов'язок при виборі і застосуванні норми права до спірних правовідносин враховувати висновки щодо застосування норм права, викладені в постановках ВС (ч. 4 ст. 236) [27]. Подібні положення передбачені й іншими процесуальними кодексами [98; 103; 104]. М. Шумило вважає, що наведене робить щонайменше деякі форми судові рішення ВС джерелом права [229].

Свого часу голова ВС В. Данішевська визнала, що якщо інтерпретація щодо певного правового питання поширюється настільки, що стає загальнозживаною – усталеною, то можна казати про здійснення правотворення судовою практикою.

Відповідно усталена судова практика є джерелом права країн романо-германської правової сім'ї, зокрема України [230, с. 148].

Однак приналежність України до романо-германської правової сім'ї не обов'язково означає визнання в Україні усталеної судової практики джерелом права. Як зазначалося вище, у Швейцарії зазначена концепція не здобула особливого поширення [200, с. 145].

Між судовим прецедентом та існуючою практикою як сумарним результатом розгляду конкретних справ не можна ставити знак рівності. На відмінну від судового прецеденту судова практика не може бути сформована на підставі одного судового рішення. Тому якщо щодо судового прецеденту зовнішньою формою його закріплення є конкретне судове рішення, то судова практика такої форми зовнішнього закріплення не має [231, с. 37]. Жодне положення законодавства в Україні не передбачає надання обов'язкового для врахування характеру судовій практиці. Своєю чергою висновок ВС щодо застосування норми права має такий характер, навіть якщо до цього судової практики із зазначеного питання не було або вона була відмінною.

Господарські суди посиляються на конструкцію «усталеної судової практики». Наприклад, в ухвалі Господарського суду Запорізької області від 04.07.2023 у справі № 908/2149/23 йдеться про те, що «Усталена судова практика свідчить, що судовий збір з позовної заяви про визнання права власності на майно, витребування або повернення майна у позадоговірних зобов'язаннях [...] визначається з урахуванням вартості спірного майна, тобто як зі спору майнового характеру» [232]. Однак зазначена судова практика була підтверджена саме ВС, який і надав їй зобов'язуюче значення [233].

Господарські суди, посиляючись на усталену практику, переважно посиляються на постанови ВС, що додатково підтверджує те, що саме вони є джерелом права [234, 235, 236, 237, 238, 239]. Разом із тим наведене не заперечує того, що повторювана та довготривала практика Верховного Суду, сформована у його висновках щодо застосування норм права, у певних випадках може набувати

додаткового значення й породжувати процесуальні легітимні очікування, про що зазначалося раніше.

Що ж до напряму дії висновків ВС щодо застосування норм права, то О. Кібенко, називаючи такі висновки прецедентами, вказує на існування вертикальної дії прецеденту: врахування правового висновку ВС іншими судами (забезпечення єдності в рамках судової системи) та горизонтальної дії прецеденту: обов'язковість правового висновку ВС для самого ВС (забезпечення єдності всередині самого ВС) [240, с. 7].

У межах самого ВС, який, як відомо, складається з 4 касаційних судів, кожен із яких має ОП, палати та колегії, єдність практики забезпечується складним механізмом передачі справ між вказаними структурами (ст. 302-303 та пп. 7 п. 1 перехідних положень ГПК). Так, для прикладу, питання відступу від висновку колегії суддів КГС ВС вирішує палата, якщо висновок був зроблений іншою колегією у складі цієї палати, ОП КГС ВС, якщо висновок був зроблений іншою колегією у складі іншої палати КГС ВС, або ВП ВС, якщо висновок був сформований суддями іншого касаційного суду [27].

Окремо також треба розглянути питання висновків ВС щодо застосування норм права, викладених не в постановах, а в ухвалах суду. Наразі практика ВС, принаймні в господарських справах, свідчить про те, що останній певною мірою прирівнює висновки щодо застосування норм права, що викладені в ухвалах ВС, до тих, що викладені в його постановах.

Так, у справі № 903/682/21 постало питання про те, чи відкривати провадження за касаційною скаргою за умови, що скаржник уже звертався з нею на це саме рішення і йому було відмовлено у відкритті касаційного провадження. Оскільки існували суперечливі висновки ВС щодо того, чи можливе в таких випадках відкриття касаційного провадження, ухвалою колегії суддів КГС ВС від 10.10.2022 матеріали касаційної скарги були передані на розгляд ОП КГС ВС [241], яка у своїй ухвалі від 18.11.2022 відступила від висновку ВС та передала колегії суддів у раніше визначеному складі касаційну скаргу для її розгляду зі стадії

відкриття провадження [242]. Подібна ситуація мала місце і в справі № 922/751/20, у якій ОП КГС ВС ухвалою від 18.06.2021 відмовила у закритті провадження і повернула справу на розгляд складу суду, що її передав [243].

Проти такого підходу виступили судді Кібенко О.Р., Уркевич В.Ю., які в окремій думці щодо ухвали від 18.06.2021 у справі № 922/751/20 вказали на те, що відповідно до ГПК (1) незалежно від того, для вирішення якого саме питання справа була передана колегією суддів ВС на розгляд ВП ВС, ОП чи судової палати, саме вони мають здійснювати розгляд касаційних скарг; (2) лише ВП ВС має право повернути справи відповідній колегії (палаті, ОП) для розгляду; (3) відповідно до ч. 4 ст. 236 суд враховує висновки щодо застосування норм права, викладені в *постановах* ВС, а ч. 2 ст. 315 передбачено, що саме у *постанові* палати, ОП, ВП ВС має міститися висновок про те, як саме повинна застосовуватися норма права, із застосуванням якої не погодився склад суду, що передав справу. Як наслідок, судді вказують на те, що такий висновок ОП для інших судів можна буде піддати сумніву [244].

За таких умов відступ від висновку ВС, викладений у формі ухвали з наступним поверненням справи на розгляд раніше визначеному складу суду, слід вважати щонайменше спірним, що само по собі породжує правову невизначеність, а тому від зазначеної практики слід відмовитися до внесення змін у процесуальні кодекси [245, с. 87].

Цікавий випадок стався у справі № 904/968/18, у якій ВП ВС своєю ухвалою від 23.10.2019 прийняла до розгляду зазначену справу з мотивів того, що КГС ВС вважав за необхідне відступити від висновку щодо застосування норм права, викладеного в ухвалі КЦС ВС. Разом із тим ВП ВС не зазначила про відступ від висновку КЦС ВС, хоча де-факто це зробила [246]. Такий двозначний підхід додатково породжує правову невизначеність, оскільки не дає чітку відповідь щодо кола джерел права. Пропонується з метою покращення механізму забезпечення єдності судової практики розглянути можливість законодавчого врегулювання відповідного питання, з огляду на те, що окремі процесуальні дії, зокрема відкриття

касаційного провадження, вирішуються шляхом постановлення ухвал. Натомість до внесення змін в ГПК вирішення зазначеної проблеми може полягати в наступному закріпленні такого висновку в постанові, прийнятій за результатами розгляду скарги [245, с. 87].

Доцільно підкреслити, що забезпечення єдності судової практики не обмежується спеціально передбаченими механізмами, розглянутими вище, а може досягатися також опосередковано через використання правових інструментів з іншим нормативним призначенням. Наприклад, визначені ст. 213 ЦК правила тлумачення змісту правочину [50], очевидно сприяють уніфікації методологічних підходів до з'ясування його змісту та, відповідно, формуванню більш послідовної практики тлумачення правочину.

У процесуальному аспекті слід звернути увагу, наприклад, на положення ГПК, що стосуються арбітрабельності спорів. Так, відповідно до ч. 3 ст. 22 ГПК будь-які неточності в тексті угоди про передачу спору на вирішення до третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу та (або) сумніви щодо її дійсності, чинності та виконуваності повинні тлумачитися судом на користь її дійсності, чинності та виконуваності [27], забезпечуючи таким чином принцип імунітету та автономії арбітражної угоди [247]. Разом із тим ч. 3 ст. 22 ГПК опосередковано також сприяє формуванню більш послідовної судової практики, оскільки фактично скеровує усі суди в усіх спірних та неоднозначних ситуаціях застосовувати презумпцію дійсності, чинності та виконуваності арбітражного чи третейського застереження, що мінімізує ризик розбіжностей у підходах різних складів суду.

Позитивно впливає на забезпечення єдності правозастосування формування в судової практики певних стандартів поведінки суду. Наприклад, у контексті уже згаданої арбітрабельності спорів слід згадати п. 7 ч. 1 ст. 226 ГПК, відповідно до якого суд залишає позов без розгляду, якщо сторони уклали угоду про передачу даного спору на вирішення третейського суду або міжнародного комерційного арбітражу, і від відповідача не пізніше початку розгляду справи по суті, але до

подання ним першої заяви щодо суті спору надійшли заперечення проти вирішення спору в господарському суді, якщо тільки суд не визнає, що така угода є недійсною, втратила чинність або не може бути виконана [27]. Верховний Суд у постанові від 12.11.2020 у справі № 910/13366/18 указав на те, що встановлення судом дійсності, чинності та виконуваності арбітражної угоди має здійснюватися *prima facie* («на перший погляд») [247], що продовжує логіку ч. 3 ст. 22 ГПК.

При цьому, на нашу думку, для забезпечення єдності та стабільності судової практики та уникнення скарг на судову правотворчість стандарт *prima facie* доцільно безпосередньо закріпити в п. 7 ч. 1 ст. 226 ГПК, як пропонує Українська Арбітражна Асоціація для аналогічних положень ЦПК [248, с. 67]. Наведене також відповідало б міжнародному досвіду. Для прикладу, ст. 1448 Цивільного кодексу Франції передбачено, що коли спір, що виникає з арбітражної угоди, передається до державного суду, цей суд відмовляється від юрисдикції, якщо тільки арбітражний суд ще не розглядав справу, а арбітражна угода є *явно* недійсною або *явно* непридатною для застосування [249].

Що ж до забезпечення стабільності судової практики в тій частині, що не обмежується її єдністю, то наразі цей аспект правової визначеності в Україні забезпечується слабо.

Національне законодавство не визначає підстав для відступу від правових висновків ВС. ВП ВС намагалась частково вирішити це питання самостійно, встановивши обмеження щодо можливості відступу від власних правових позицій. Так, у постанові від 04.09.2018 у справі № 823/2042/16 ВП ВС зазначила, що «з метою забезпечення єдності та сталості судової практики для відступу від висловлених раніше правових позицій ВП ВС повинна мати ґрунтовні підстави: її попередні рішення мають бути помилковими, неефективними чи застосований у цих рішеннях підхід повинен очевидно застаріти внаслідок розвитку в певній сфері суспільних відносин або їх правового регулювання» [250].

З наведеного вбачається, з одного боку, прагнення ВП ВС запровадити традицію слідуванню власній практиці та передбачити підстави, коли від неї може

бути відступлено. Водночас з іншого боку визначені підстави для самовідступу є неточними та розмитими. Наприклад, така причина для відступу як «помилковість» завжди матиме місце при будь-якому відступу від попереднього висновку щодо застосування норм права, оскільки висновок, від якого вже відступили, уже апіорі є помилковим.

Таким чином, критерії відступу ВП ВС від власних позицій не є прогнозованими. Найкраще зазначену ситуацію демонструє відступ ВП ВС від попередньої практики, який мав місце в процесі розгляду справи № 320/12137/20.

Так, у постанові від 21.09.2021 у справі № 905/2030/19 (905/1159/20) ВП ВС вирішила колізію між КУзПБ та ГПК щодо того, чи має спір щодо визначення розміру податкових зобов'язань боржника вирішувати у межах справи про банкрутство, на користь КУзПБ, пославшись на те, що він був прийнятий пізніше за ГПК, який виключав розгляд такого спору в порядку господарського судочинства [162]. 7 суддів з 20 склали окрему думку, у якій зазначили, що «правила визначення юрисдикції має насамперед визначати процесуальний кодекс, а не кодекс з консолідованими нормами матеріального права», яким є КУзПБ [251].

Однак згодом постановою від 13.04.2023 у справі № 320/12137/20 ВП ВС, діючи уже в іншому складі, відступила від наведеного висновку, пославшись на мотиви, викладені в згаданій окремій думці, та вказавши, що справа має розглядатися за правилами КАСУ. При цьому підстав для зміни судової практики наведено не було [163]. 9 суддів з 19 склали окрему думку, у якій також наголосили на тому, що «жодної аргументації про наявність вад попереднього правового механізму про юрисдикцію судів у справі про банкрутство [...] у мотивувальній частині постанови від 13 квітня 2023 року не наведено» [252]. Жоден із суддів, які склали окрему думку у справі № 905/2030/19 (905/1159/20), у справі № 320/12137/20 цього не зробив, тобто не став на захист нещодавно сформованого висновку щодо застосування норм права з мотивів того, що це питання нещодавно уже було вирішено, що виразно підтверджує усю слабкість самообмежень ВП ВС.

Не дозволяє говорити про ефективне самообмеження ВП ВС у відступах від минулих позицій і статистика. Так, за 5 років діяльності ВП ВС, з грудня 2017 по січень 2023 року, остання відступила 26 разів від власної позиції [253].

КГС ВС теж формально дотримується поглядів на те, що відступ від попередньої судової практики може бути здійснений виключно за наявності достатніх для цього причин, наводячи їх орієнтовний приклад, при цьому також посилаючись на те, що постанови ВС, ВП ВС 2018-2021 років про те, що причинами для відступу можуть бути вади попереднього рішення чи групи рішень (їх неефективність, неясність, неузгодженість, необґрунтованість, незбалансованість, помилковість); зміни суспільного контексту [254], допускаючи таким чином довільну зміну власної практики.

Прикладом такого є справа № 910/17772/20, у якій ОП КГС ВС, без окремих думок, постановою від 17.05.2024 відступила від свого попереднього висновку, викладеного у постанові від 18.06.2021 у справі № 910/16898/19, про те, що обов'язок гаранта сплатити кредиторів грошову суму відповідно до умов гарантії настає за умови порушення боржником зобов'язання, указавши, що *«гарант має платити якщо вимога та додані документи (якщо вони передбачені умовами гарантії) за зовнішніми ознаками відповідають умовам гарантії»* [255]. При цьому варто зауважити, що свого часу, приймаючи постанову від 18.06.2021, ОП КГС ВС без будь-яких окремих думок відхилила пропозицію колегії суддів змінити наявну на той час судову практику в згаданий спосіб [256; 257]. Конкретну підставу для відступу постанова від 17.05.2024 не містила, однак у ній було зазначено, що старе тлумачення *«призводить до врахування одних законодавчих положень і до ігнорування інших»* [255].

Разом із тим склад ОП докорінно змінився: з дев'яти суддів змінилося шість [255; 257], що наштовхує на думку про значний вплив зміни складу палат на збереження тих чи інших позицій.

За 5 років діяльності ВП ВС, тобто з грудня 2017 по січень 2023 року, остання відступила від попередніх правових позицій ВС (ВСУ), 165 разів [253]. Відповідна

статистика не враховує кількість відступів, зроблених ОП та палатами касаційних судів. Для розуміння, у 2022 році на розгляд палат та ОП КГС ВС надійшло найбільше справ: 51, у яких пропонувалося відступити від минулих висновків ВС [258], у той час як на розгляд палати та ОП КАС ВС надійшло 18 справ [259], ККС ВС – 16 справ [260], КЦС ВС – 32 справи [261]. Зрозуміло, що наведені дані не означають, що у 2022 році КГС ВС відступив від минулих висновків ВС 51 раз, однак дозволяють обґрунтовано припустити, що 51 раз зазначене питання ставилося на розгляд колегією чи палатою суду. Враховуючи наведене, можливо прийти до висновку, що судді ВС не вважають себе значною мірою обмеженими минулою практикою суду, що породжує її нестабільність.

Не виникло в Україні й повноцінного аналога доктрини *prospective overruling*, який би міг тимчасово компенсувати недоліки активної зміни судової практики. Так, ВС щонайменше двічі розглядав можливість впровадження зазначеної доктрини. Уперше питання було підняте колегією ККС ВС в ухвалі від 12.05.2021 у справі № 663/267/19: судді вказували на те, що застосування нового висновку ОП призведе до того, що докази будуть визнані недопустимими [262]. Своєю чергою ОП ККС ВС у своїй ухвалі від 10.06.2021 зазначила, що питання про визначення ретроспективного застосування правового висновку є проханням встановити юридичну силу правових висновків касаційного суду в часі, що є неможливим з огляду на їх правову природу, яка визначає їх як акти індивідуального правозастосування [263].

Інший раз ВС повернувся до застосування доктрини *prospective overruling* у господарській справі № 522/22473/15-ц. У зазначеній справі позивач – єдиний учасник ТОВ – у 2015 році звернувся до суду з позовом про визнання договору недійсним. Ухвалою колегії суддів КГС ВС від 19.05.2022 справа № 522/22473/15-ц була передана на розгляд ВП ВС, у зв'язку, зокрема, з тим, що на момент подання позову судова практика визнавала позов учасника про визнання правочинів товариства недійсними належним та ефективним способом захисту його корпоративних прав, а застосування правових позицій ВС, сформованих у 2018-2019 році, до спору, який виник у 2015 році, може призвести до порушення

принципу правової визначеності [264]. ВП ВС фактично відкинула ідею застосування доктрини *prospective overruling*, вказавши в постанові від 01.03.2023, що можливість зміни судової практики не сприяє правовій визначеності, однак без розвитку судової практики на право чекає стагнація; прецедентна практика ЄСПЛ, як і національна прецедентна практика, діє як перспективно, так і ретроспективно [265].

Варто зауважити, що наведена ВП ВС інформація є неточною. ЄСПЛ тлумачить ЄКПЛ «у світлі сучасних умов», через що траплялися випадки, коли він обмежував тим чи іншим способом дію своїх рішень у часі [216]. Так, для прикладу, у своєму рішенні *Marckx v Belgium* (1979) ЄСПЛ змінив практику тлумачення ЄКПЛ та визнав, що права заявниці були порушені, однак за клопотанням уряду звільнив Бельгію від повторного розгляду правових актів або ситуацій за подібних обставин, які передували винесенню цього рішення ЄСПЛ. При цьому ЄСПЛ врахував, що еволюція конвенції була повільною і проглядалася на пізньому етапі, маючи вочевидь на увазі, що раніше уряд Бельгії не мав змоги спрогнозувати зміну тлумачення [266].

Однак все ж певну підтримку доктрина *prospective overruling* або окремі її елементи мають серед суддів ВС. Так, у постанові від 27.01.2022 у справі № 160/11673/20, яка була прийнята до аналізованої вище постанови ВП ВС у справі № 522/22473/15-ц, КАС ВС виснував, що «зміна сталої судової практики, яка відбулася в бік тлумачення норм права щодо застосування коротших строків звернення до суду, може розглядатися судами як поважна причина при вирішенні питання поновлення строків звернення до суду в податкових правовідносинах, які виникли та набули характеру спірних до зміни такої судової практики» [127]. Такий підхід певною подібний із тим, як застосовували доктрину *prospective overruling* суди у Франції та Італії.

Суддя КЦС ВС Крат В.І. зауважує, що чинне процесуальне законодавство не обмежує касаційний суд у тому, щоб визначити в постанові з якого моменту та на які справи має поширюватися висновок. При цьому вибір на користь

перспективного застосування висновків може бути зумовлений тим, якої сфери права він стосується (приватного чи публічного) [267, с. 114].

Як підсумок, варто зауважити, що міжнародний досвід, що виник в умовах зближення правових систем сучасності, вказує на те, що лише приналежність таких доктрин як *stare decisis* та *prospective overruling* до іншої правової сім'ї, ніж та до якої належить правова система України, не виключає адаптації та успішних аналогів зазначених доктрин або елементів в Україні, що має стати предметом подальшої дискусії.

Наостанок також варто зазначити про таку вимогу до судової практики як її **доступність**. Перевагою України є те, що законодавство передбачає можливість безоплатного та цілодобового доступу до судових рішень через Єдиний державний реєстр судових рішень [105]. Також варто відзначити на численні альтернативні способи ознайомлення із судовою практикою. Наприклад, діють альтернативні системи пошуку та аналізу судових рішень, такі як «VERDICTUM» [268], загальний функціонал яких доступний для усіх охочих. З 2021 року ВС адмініструється база його правових позицій ВС [269], а з кінця 2024 року – сервіс «Supreme LAB», який надає зручний доступ до інформації про справи, що розглянуті палатами, ОП та ВП ВС або перебувають у них на розгляді [270]. ВС регулярно публікує тематичні та періодичні дайджести судової практики ВП ВС та касаційних судів [271], а також публікує останні правові позиції на власному вебсайті [272], у соціальній мережі Facebook [273] чи в месенджері Telegram [274].

Хоча в умовах воєнного стану триває дискусія щодо обмеження доступності судових рішень [275, 276, 277], наразі слід констатувати загалом належний характер реалізації зазначеної вимоги.

Не менш важливими за вимоги принципу правової визначеності до судової практики, є вимоги до судових рішень, з яких вона складається, а саме щодо їх **остаточності та обов'язковості**.

Для України характерна проблема систематичного невиконання судових. За офіційною статистикою, близько 80% звернень до ЄСПЛ стосується саме

проблематики невиконання рішень українських судів, а за статистичними даними Державної судової адміністрації, у 2017 році виконано лише 8% судових рішень [278]. У рішенні «Бурмич та інші проти України» (заяви № 46852/13 та інші) від 12.10.2017 ЄСПЛ констатував, що з моменту ухвалення пілотного рішення «Юрій Миколайович Іванов проти України» (заява № 40450/04) від 15.10.2009, у якому йшлося про проблему тривалого невиконання остаточних рішень національних судів, ситуація з їх виконанням не покращилася [279].

Варто зауважити, що рішення ЄСПЛ «Бурмич та інші проти України» стосувалося перш за все проблеми невиконання судових рішень, ухвалених проти держави. Так, у згаданій справі заявники скаржились на невиконання або тривале виконання рішень національних судів, ухвалених на їхню користь, а також звертали увагу на те, що національне не передбачало жодних заходів відшкодування шкоди, завданої у публічно-правових відносинах внаслідок невиконання рішень судів [279].

З того часу ситуація кардинально на законодавчому рівні не змінилася.

Так, за змістом ст. 3 ЗУ «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» від 05.06.2012 виконання рішень суду про стягнення коштів, боржником за якими є державний орган, здійснюється Казначейством в межах відповідних бюджетних призначень шляхом списання коштів із рахунків такого державного органу, а в разі відсутності у зазначеного державного органу відповідних призначень - за рахунок коштів, передбачених за бюджетною програмою для забезпечення виконання рішень суду [280]. Тим не менш, ще до початку повномасштабного вторгнення, станом на 05.01.2022 борг за невиконані судові рішення становив 6 331 285 562,29 грн [281].

Ч. 1 ст. 5 ЗУ «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» передбачена виплата компенсації в розмірі 3% річних від несплаченої суми за рахунок коштів, передбачених за бюджетною програмою для забезпечення виконання рішень суду, за умови, що Казначейство протягом трьох місяців не перерахувало коштів за рішенням суду про стягнення коштів [280]. Однак згадана

норма не лише не пропонує відшкодування інфляційних втрат, її ефективне застосування само по собі унеможливлене підзаконними нормативно-правовими актами. Так, за змістом п. 11 Порядку виконання рішень про стягнення коштів державного та місцевих бюджетів або боржників, затвердженого постановою КМУ від 03.08.2011 № 845, відкладення безспірного списання коштів здійснюється у разі, коли для здійснення безспірного списання коштів державного (місцевого) бюджету необхідні додаткові кошти понад обсяг відповідних бюджетних призначень. На час відкладення безспірного списання коштів перебіг строку виконання рішення про стягнення коштів зупиняється [282].

ВП ВС у постанові від 03.10.2023 у справі № 686/7081/21 частково спробувала вирішити зазначену проблему, вказавши на те, у разі прострочення виконання підтвердженого судовим рішенням грошового зобов'язання держави з відшкодування завданої нею шкоди, ст. 625 ЦК та ч. 1 ст. 5 ЗУ «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» встановлюють ефективний компенсаторний механізм захисту від такого порушення, дозволяючи кредитору стягнути з держави 3% річних від вчасно несплаченої за чинним рішенням суду суми й інфляційні втрати за період прострочення виконання цього рішення, однак лише за умови, що держава за цим виконавчим документом не перерахувала кошти протягом трьох місяців з дня його надходження до органу Казначейства [283].

Однак варто зауважити, що такий підхід ВП ВС є дуже сумнівним із доктринальної точки зору, оскільки, якщо держава є боржником у грошовому цивільно-правовому зобов'язанні, то 3% річних та інфляційні втрати мають нараховуватися з моменту прострочення такого зобов'язання, а не з моменту, коли рішення суду про стягнення вчасно невиконане в примусовому порядку [284].

Проблема невиконання державою судових рішень, у яких державні органи є боржниками, має також інституційний характер. Для прикладу, ЗУ «Про виконавче провадження» та ГПК передбачають порядок оскарження лише рішень, дій або бездіяльності державного виконавця чи іншої посадової особи державної виконавчої служби або приватного виконавця, у той час, як органи Казначейства

не є органами державної виконавчої служби. Іншими словами ГПК змушує оскаржувати дії, рішення та бездіяльність органів Казначейства окремо в порядку адміністративного судочинства. ВП ВС розглядала можливість розширеного тлумачення норм ГПК в такий спосіб, щоб поширити судовий контроль на зазначену категорію справ, однак у постанові від 20.06.2018 у справі № 916/1226/16 все ж прийшла до протилежного висновку [285]. Таким чином, як вдало зазначили судді ВП ВС, що склали окрему думу, особа, вимоги якої були задоволені судом господарської юрисдикції, у разі невиконання або неналежного виконання судового рішення Казначейством, змушена звертатися для захисту своїх прав з новим позовом до суду лише для того, щоб вже чинне судове рішення було виконане [286]. Наразі ні судова практика, ні законодавче регулювання з цього питання не змінилися.

Звісно, варто розуміти, що систематична проблема невиконання в Україні судових рішень стосується не лише тих судових рішень, боржниками за якими є органи державної влади, та пов'язана не лише неналежним виконанням державою свого позитивного обов'язку забезпечити виконання судових рішень. Так, в Україні дуже часто причиною невиконання судових рішень є відсутність коштів у боржників [287, с. 211], що свідчить, з-поміж іншого, і про значний вплив економічного фактору.

Тим не менш відповідальність держави за проблеми з виконанням судових рішень очевидна. КМУ визнає основними причинами виникнення проблеми невиконання рішень судів (1) неузгодженість між розмірами соціальних виплат, передбачених різними законами, та розписом асигнувань державного бюджету на них; (2) наявність мораторіїв, які перешкоджають примусовому виконанням рішень судів; (3) недостатній рівень автоматизації процесу виконавчого провадження; (4) прогалини правового регулювання процедури банкрутства державних підприємств; (5) недосконалий механізм здійснення судового контролю за виконанням рішень судів щодо стягнення заборгованості; (6) відсутність єдиної системи електронної взаємодії між реєстрами судових рішень та автоматизованою системою виконавчих проваджень, документів для забезпечення аналізу і збору

інформації про виконання судових рішень; (7) відсутність коштів для забезпечення виплати заборгованості за рішеннями судів; (8) відсутність засобів юридичного захисту у зв'язку з невиконанням і тривалим виконанням рішень судів [288].

З наведеного вбачається, що значна частина проблем породжена саме недосконалим законодавчим регулюванням та політикою держави, хоча, як зазначалося вище, не слід виключати фінансовий та економічний фактори, які часом є ключовими.

Окремо варто звернути увагу на проблему наявності мораторіїв, що перешкоджають примусовому виконанню рішень судів. Яскравим прикладом мораторію на виконання деяких категорій судових рішень є мораторій на застосування заходів примусового виконання рішень щодо державних вугледобувних підприємств, згідно з яким: (1) підлягають зупиненню виконавчі провадження та заходи примусового виконання рішень щодо державних вугледобувних підприємств, які підлягають виконанню в порядку, встановленому Законом України «Про виконавче провадження»; (2) знімаються арешти та заборони відчуження майна у таких виконавчих провадженнях [289, с. 29].

До цієї групи мораторіїв слід віднести й мораторії, передбачені КУзПБ, зокрема, щодо відкриття провадження у справах про банкрутство [290], оскільки такі тимчасово унеможливають задоволення кредиторами своїх безспірних грошових вимог, що підтверджені рішеннями судів.

Разом із тим мораторії, які перешкоджають примусовому виконанню судових рішень, слід відрізнити від інших правових ускладнень, що можуть виникнути в процесі виконання судових рішень [291, с. 100].

Так, після того, як судові рішення набуде законної сили можуть мати місце наступні ускладнення: (1) зупинення судом стягнення на підставі виконавчого документа (п. 2 ч. 1 ст. 34 Закону України «Про виконавче провадження»); (2) зупинення судом реалізації арештованого майна у разі відсутності іншого майна боржника, на яке може бути звернено стягнення (п. 3 ч. 1 ст. 34 Закону України «Про виконавче провадження»); (3) відстрочка виконання такого рішення п. 6 ч. 1

ст. 34 Закону України «Про виконавче провадження») [292, с. 124]; (4) зупинення вчинення виконавчих дій у разі звернення виконавця та/або заінтересованої особи до суду із заявою про заміну вибулої сторони правонаступником (п. 5 ч. 1 ст. 34 Закону України «Про виконавче провадження») [293]; (5) зупинення виконавчого провадження у разі поновлення судом строку подання апеляційної скарги (ст. 38 ЗУ «Про виконавче провадження») [293; 291, с. 100] тощо.

З урахуванням наведеного постає питання формулювання критеріїв, за якими мораторії на виконання судових рішень можуть бути відмежовані від інших правових ускладнень, які можуть виникнути під час виконання судових рішень [291, с. 99-100]

Ю. Білоусов звертає увагу, що зупинення стягнення на підставі виконавчого документа є індивідуальним процесуальним ускладненням, яке виникає, коли зупиняється конкретна підстава виконання внаслідок обставин, визначених законом (наприклад, зупинення виконання рішення на підставі ухвали суду касаційної інстанції). Зупинення реалізації арештованого майна також має *ознаку індивідуальності*, коли існують перешкоди у вчиненні виконавчих дій щодо конкретного майна (наприклад, подання до суду позову про зняття арешту з майна) [292, с. 124].

Однак, на нашу думку, ознаки індивідуальності недостатньо для того, щоб виключити можливість характеристики запроваджених обмежень як мораторію.

Для прикладу, ч. 8 ст. 41 КУзПБ регулює питання продовження дії обмежень, зокрема на виконання судових рішень, пов'язаних із дією мораторію на задоволення вимог кредиторів, з урахуванням індивідуальних обставин справи. Так, за змістом ч. 8 ст. 41 КУзПБ мораторій на задоволення вимог кредиторів щодо майна боржника, яке є предметом забезпечення, може бути продовжений ухвалою суду, якщо: (1) план санації розробляється і має перспективи бути затвердженим судом та майно, яке є предметом забезпечення, може бути задіяне у виконанні плану санації або таке майно є невід'ємною частиною цілісного майнового комплексу боржника; (2) вартість майна, яке є предметом забезпечення, значно

перевищує розмір вимог забезпеченого кредитора; (3) наявні інші підстави, які свідчать, що продаж майна, яке є предметом забезпечення окремо від іншого майна боржника, матиме наслідком значне зниження вартості майна, яке не є предметом забезпечення [155].

На нашу думку, критеріями відмежування мораторіїв на виконання судових рішень від інших правових ускладнень, які можуть виникнути під час виконання судових рішень, є *мета, час дії та ступінь індивідуалізації* запроваджених обмежень.

Так, метою встановлення мораторію може бути захист інтересів держави, суспільства або окремих суб'єктів тощо [292, с. 125-126]. Тому не є мораторієм на виконання судових рішень будь-яке тимчасове обмеження у вчиненні заходів примусового виконання, якщо воно зумовлене об'єктивною неможливістю здійснити виконавчі дії або об'єктивною необхідністю у їх зупиненні, наприклад, для вирішення питання про права та обов'язки сторін виконавчого провадження або законності (чинності) судового рішення (виконавчого документа).

До обмежень, які не мають характеру мораторію, вбачається за можливе віднести, з-поміж іншого, зупинення виконавчого провадження у разі поновлення судом строку подання апеляційної скарги [291, с. 100] або зупинення вчинення виконавчих дій у разі звернення виконавця та/або заінтересованої особи до суду із заявою про заміну вибулої сторони правонаступником.

Також не є мораторієм обмеження на вчинення виконавчих дій, яке через короткотривалість має процедурний характер. Наприклад, ст. 25 ЗУ «Про виконавче провадження» від 21.04.1999 № 606-XIV в редакції, що діяла станом на 05.01.2017, було передбачено з моменту відкриття виконавчого провадження семиденний строк на добровільне виконання рішень, протягом якого, за загальним правилом, не здійснювалося примусових дій [294]. У цьому випадку йдеться не про мораторій, а про стадію виконавчого провадження, що передує застосуванню примусових заходів.

Зрештою слід зауважити, що мораторію притаманний низький ступінь *індивідуалізації* запроваджених обмежень.

Так, мораторій, як правило, встановлюється законодавством, а не виникає з акту індивідуальної дії [291, с. 100] за результатами здійснення правозастосовного розсуду, і стосується певної категорії боржників або кредиторів. Наприклад, п. 10-2 ЗУ «Про виконавче провадження» було передбачено, що до набрання чинності законом щодо врегулювання відносин за участю осіб, пов'язаних з державою-агресором, зупиняється вчинення виконавчих дій, забороняється заміна стягувачів у виконавчих провадженнях, стягувачами за якими є російська федерація або її громадяни чи юридичні особи, створені та зареєстровані відповідно до її законодавства [293]. Водночас слід зауважити, що в правовому полі України відсутні перешкоди для встановлення мораторію щодо примусового виконання і певних видів судових рішень, незалежно від особи боржника чи кредитора.

Наведене, зокрема, дозволяє відмежувати мораторій від відстрочки виконання судового рішення, підстави надання якої чітко не визначені ГПК (див. ст. 331) [27], що залишає за судом широкий розсуд у вирішенні відповідного питання та можливість індивідуального підходу до кожної окремої ситуації.

Разом із тим мораторіям може бути властива певна гнучкість. Для прикладу, для продовження дії мораторію на задоволення вимог кредиторів щодо майна боржника, яке є предметом забезпечення, після спливу 170 календарних днів з дня введення процедури розпорядження майном ч. 8 ст. 41 КУЗПБ вимагає доведення того, що: (1) план санації розробляється і має перспективи бути затвердженим судом та майно, яке є предметом забезпечення, може бути задіяне у виконанні плану санації або таке майно є невід'ємною частиною цілісного майнового комплексу боржника; (2) вартість майна, яке є предметом забезпечення, значно перевищує розмір вимог забезпеченого кредитора; (3) наявні інші підстави, які свідчать, що продаж майна, яке є предметом забезпечення окремо від іншого майна боржника, матиме наслідком значне зниження вартості майна, яке не є предметом забезпечення [155].

Водночас слід зауважити, що зазначені підстави є достатньо чіткими, а розсуд суду стосується встановлення того, чи були доведені обставини, із наявністю яких виникають підстави для продовження дію мораторію, а не визначення самого кола підстав. При цьому ключовою підставою як введення, так і для продовження строку мораторію залишається положення КУзПБ, відповідно до яких дія мораторію пов'язується з наявністю відкритого провадження у справі про банкрутство. Вищевикладене в сукупності свідчить про низький ступінь індивідуалізації обмежень, пов'язаних із мораторієм на задоволення вимог кредиторів, щодо майна боржника, яке є предметом забезпечення.

Отже, мораторій на примусове виконання судових рішень – це встановлені законодавством або з визначених ним підстав правозастосовчим органом тимчасові обмеження у вчиненні заходів примусового виконання окремих судових рішень, як правило, ухвалених щодо певних категорій боржників або стягувачів, з метою захисту інтересів держави, суспільства або окремих суб'єктів прав.

Критеріями, які дозволяють відрізнити мораторій на примусове виконання судових рішень від інших правових ускладнень, що можуть виникнути в процесі виконання судових рішень, є: (1) мета встановлення обмежень, яка полягає у захисті інтересів держави, суспільства або окремих суб'єктів прав і виходить за межі забезпечення належного перебігу виконавчого провадження; (2) строк дії встановлених обмежень, який є відносно довготривалим і перевищує час, необхідний для вчинення (ухвалення) певних процедурних дій (рішень); (3) ступінь індивідуалізації запроваджених обмежень, що є низьким і виявляється у їх встановленні законодавством або з визначених ним підстав правозастосовчим органом та, як правило, поширенні на заздалегідь визначені категорії боржників або стягувачів.

Мораторії на примусове виконання судових рішень шкідливі не лише тим, що вони відкладають здійснення правосуддя та стабілізацію спірних правовідносин, а й також тому, що вони здатні нівелювати будь-які очікування управненої сторони на виконання належного. Більше того, довготривала дія

мораторію на примусове виконання рішення суду, особливо за відсутності компенсаційного механізму, може бути кваліфікована як така, яка змінює зміст зобов'язання, про який раніше домовилися сторони [291, с. 102].

До початку широкомасштабного вторгнення, у 2021 році, в Україні діяло 13 встановлених законом мораторіїв у сфері примусового виконання рішень і 11 у процедурах банкрутства [290], кожен з яких, за переконанням Міністерства юстиції України не був ефективним, не досяг поставленої мети і тому мав бути скасованим [289, с. 157]. Разом із тим після початку повномасштабного вторгнення російської федерації законодавець встановив нові мораторії (п. 10-2, 10-3 розділу XIII ЗУ «Про виконавче провадження») [293].

Така кількість мораторіїв на примусове виконання судових рішень, особливо в контексті визнання Міністерством юстиції України їх неефективності, зробила особливо актуальним питання правомірності зазначених обмежень.

Оскільки мораторії на примусове виконання судових рішень в Україні встановлюються законом, на нашу думку, їх правомірність може бути оцінена шляхом перевірки відповідності джерелам права вищої юридичної сили: міжнародного договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, та Конституції України. Ключовим міжнародним договором у цьому випадку є ЄСПЛ [291, с. 100].

Мораторії на примусове виконання судових рішень, як правило, обмежують звернення стягнення на майно боржника і в такому разі мають розглядатися як втручання принаймні у два конвенційних права – права на справедливий суд та права на мирне володіння своїм майном – і, відповідно, оцінюватися з урахуванням практики ЄСПЛ [295, с. 6], який вдається до тлумачення гарантованих Конвенцією прав у світлі принципу верховенства права, що закріплений у її преамбулі [296].

Н. Блажівська, яка досліджувала питання мораторіїв на звернення стягнення на майно боржника в практиці ЄСПЛ, зауважує, що їх встановлення в законодавстві повинно відповідати таким умовам: мати законну мету (захист інтересів держави, суспільства чи окремих суб'єктів; подолання наслідків надзвичайних обставин) та

забезпечувати пропорційне співвідношення між використаними засобами та поставленою метою. Як зазначає вчена, визначення пропорційності у практиці ЄСПЛ відбувається з урахуванням (1) строку застосування мораторію, (2) гнучкості мораторію та (3) закріплення на національному рівні права кредиторів отримати компенсацію втрат, завданих внаслідок тривалого невиконання судового рішення про примусове виконання зобов'язання боржником [295, с. 6-8].

Так, запровадження мораторію покладає на державу позитивний обов'язок створити необхідні правові механізми, щоб затримка виконання рішень не була настільки надмірною, аби призвести до порушення суті права, гарантованого ст. 6 Конвенції [297]. Допустимість конкретного строку визначається з урахуванням усіх обставин справи. Однак, для прикладу, у справі «Сокур проти України» (заява № 29439/02) ЄСПЛ встановив порушення ст. 6 ЄКПЛ у зв'язку із виконанням рішення суду про стягнення заборгованості із заробітної плати із затримкою в три роки, яка була спричинена заборогою на відчуження майна державних підприємств для виплати їх заборгованостей, що полягала, зокрема, у забороні виконання виконавчих документів [298].

Окрім того, ЄСПЛ у справі «Зеленчук і Цицюра проти України» (заяви № 846/16 та № 1075/16), яка хоча і не стосувалася права на справедливий суд, однак стосувалася права на мирне володіння своїм майном, указав, що при оцінці суворості тягара, покладеного на носія прав, слід враховувати як тривалість періоду, протягом якого діяли обмеження, так і невизначеність, створену неодноразовими продовженнями мораторію [45]. Таким чином, оцінці підлягає як строк дії мораторію, так і обставини його продовження, якщо такі мали місце.

Що ж до гнучкості мораторію, то мається на увазі наявність можливості оспорити застосування мораторію в індивідуальному порядку [295, с. 8].

Разом із тим слід зауважити, що останню умову – закріплення права кредиторів отримати компенсацію втрат – навряд чи можливо вважати

обов'язковою щодо усіх видів мораторіїв [291, с. 100], зокрема і з точки зору практики ЄСПЛ.

Так, наприклад, передбачений п. 4 ч. 1 ст. 34 ЗУ «Про виконавче провадження» мораторій на погашення вимог кредиторів у справі про банкрутство є підставою для зупинення вчинення виконавчих дій, за винятком перебування виконавчого провадження на стадії розподілу стягнутих з боржника грошових сум [293]. Такий мораторій не лише не дозволяє стягнути з боржника наявне майно у виконавчому провадженні, відкладаючи задоволення вимог кредитора до моменту їх погашення за підсумками процедур банкрутства, а і є підставою для зупинення нарахування індексу інфляції за весь час прострочення виконання грошового зобов'язання та трьох процентів річних від простроченої суми (ч. 3 ст. 41 КУзПБ) [155], що виключає можливість отримання компенсації за час затримки. Разом із тим ЄСПЛ не встановлював фактів порушення Україною своїх зобов'язань у зв'язку із існуванням мораторію на погашення вимог кредиторів [291, с. 100-101].

Це можна пояснити тим, що мораторій на погашення вимог кредиторів у справі про банкрутство слугує механізмом збереження активів боржника задля їх спрямування під час реалізації щодо боржника судових процедур на задоволення вимог кредиторів на засадах конкурсу та забезпечення справедливого балансу між інтересами кредиторів і боржника, а також максимального погашення пасиву боржника за рахунок його активів [299]. Тобто зазначений мораторій забезпечує рівномірне задоволення кредиторських вимог, що хоча і допускає можливість їх знецінення, однак не вимагає наявності відповідних компенсаційних механізмів з урахуванням важкого фінансового стану боржника [291, с. 101] та, найчастіше, його наступної ліквідації у зв'язку з відсутністю можливості для відновлення платоспроможності.

Разом із тим умови мораторію, на нашу думку, обов'язково повинні передбачати компенсацію втрат кредиторам, якщо мораторій був встановлений на користь держави, зокрема в особі підприємств, установ та організацій, тобто вигідно виділяє її від інших боржників. Такі вимоги пояснюються тим, що для

держави, яка є сильнішою стороною у правовідносинах через те, що вона є їх регулятором, цілком природно створювати собі ексклюзивні і надзвичайно вигідні умови за рахунок слабшої сторони [291, с. 100-101].

Таким чином, умова закріплення на національному рівні права кредиторів отримати компенсацію втрат, завданих внаслідок тривалого невиконання судового рішення про примусове виконання зобов'язання боржником, має опціональний характер і повинна розглядатися у світлі характеру мораторію [291, с. 101].

Учені ставлять питання про відповідність мораторіїв відповідність міжнародним стандартам [295, с. 5]. Разом із тим варто пам'ятати, що ЄКПЛ встановлює мінімальний обсяг прав особи, які не можуть бути обмежені державою-членом [300, с. 142]. З урахуванням наведеного вважаємо, що слід зосередитися не лише на врахуванні позицій ЄСПЛ, а й на формуванні власної практики із тлумачення положень Конституції України щодо захисту як права власності, так і права на доступ до суду [291, с. 101].

КСУ, тлумачачи Основний закон, визнає принцип дружнього ставлення до міжнародного права, відповідно до якого практика тлумачення та застосування ЄКПЛ має враховуватися при розгляді справ у порядку конституційного судочинства [301], що означає, зокрема, використання юридичних позицій ЄСПЛ як інструмента аргументації власних рішень [302, с. 542]. Наведене створює можливість для імплементації юридичних позицій ЄСПЛ щодо відповідності мораторіїв ЄКПЛ для перевірки також їх конституційності. Однак, враховуючи, що Конституція України гарантує ширший обсяг прав, перевірка мораторіїв на їх відповідність положенням Основного закону немає обмежуватися вищевикладеним [291, с. 101].

Так, наприклад, ЗУ «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна» встановлює мораторій на застосування примусової реалізації майна державних підприємств та господарських товариств, у статутних капіталах яких частка держави становить не менше 25 відсотків, до вдосконалення визначеного законами України механізму примусової реалізації майна [303]. При цьому

зазначене фактично унеможлиблює стягнення майна відповідних підприємств за єдиною окремою ознакою – належність державі або участь держави у статутному капіталі (25% і більше). Тобто, якщо державне підприємство заборгує іншому суб'єкту кошти за продукцію чи послугу, або у випадку заподіяння збитків, навіть у разі отримання відповідного судового рішення про стягнення боргу, державний виконавець обмежений у заходах з його виконання. Таке обмеження з точки зору забезпечення конкуренції вже апріорі встановлює нерівність прав, оскільки приватні суб'єкти при здійсненні підприємницької діяльності логічним чином розраховують на можливість стягнення їхнього майна у разі наявності відповідного судового рішення [304, с. 10-11, 17]. Водночас ст. 42 Конституції України передбачає, що «державна забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускаються зловживання монополією становленням на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі монополії визначаються законом» [1]. З урахуванням вищевикладеного, а також того, що законом не може бути нівельовано саму суть права [76], мораторій, який спотворює конкуренцію за відсутності легітимної мети для цього та з порушенням балансу інтересів між зацікавленими сторонами, має бути, на нашу думку, визнаний неконституційним, зокрема з цієї підстави [291, с. 101].

Окрім того, правомірність мораторіїв слід оцінювати також у контексті принципу поділу влади [291, с. 101]. Так, Конституція України містить приписи з питань виконання судових рішень, зокрема: вказує на обов'язковість судового рішення як одну з основних засад судочинства (п. 9 ч. 2 ст. 129); установлює, що судові рішення є обов'язковим до виконання (ч. 1 ст. 129¹); покладає на державу обов'язок забезпечити виконання судового рішення у визначеному законом порядку (ч. 2 ст. 129¹), а також передбачає здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6) [1]. За таких умов встановлення мораторію на виконання судових рішень повинно бути можливе лише за наявності надзвичайно вагомих підстав [291, с. 101].

Водночас КСУ не напрацював стабільну і зрозумілу практику оцінки мораторіїв на предмет конституційності [291, с. 101]. Так, у рішенні від 10.06.2003

№ 11-рп/2003 Суд указав, що вищезгаданий ЗУ «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна» не порушує конституційної вимоги обов'язковості судових рішень, оскільки рішення судів про примусове відчуження майна підприємств не скасовуються, вони залишаються в силі, а їх виконання призупиняється до вдосконалення механізму примусової реалізації майна [305]. Своєю чергою у рішенні від 28.08.2020 № 10-р/2020 Суд, аналізуючи положення закону, що зупинили виконання Казначейством судових рішень майже на 8 місяців, зауважив, що принцип поділу влади (стаття 6 Конституції України) очевидно зазнає порушення, якщо законодавчий орган своїм актом тимчасово зупиняє виконання остаточних судових рішень [306].

У США, наприклад, коли мова йде про перевірку конституційності дій уряду, що обтяжує основоположне право, суди використовують стандарт суворого контролю (*strict scrutiny*), який вважається дотриманим, якщо такі дії були «вузько спрямовані» на досягнення «переконливого інтересу уряду» та були «найменш обмежувальним засобом» для досягнення цього інтересу [307]. Вважаємо, що мораторій на примусове виконання судових рішень є неконституційним, якщо тільки вирішення проблеми без введення мораторію або неможливе, або вимагає від держави непропорційних зусиль чи надмірного втручання у права інших осіб [291, с. 101].

Таким чином, на нашу думку, введений законом мораторій на примусове виконання судових рішень є неконституційним із моменту, коли на будь-якому етапі його дії не справджується хоча б одна з наступних умов: (1) мораторій має легітимну мету; (2) мораторій забезпечує належне співвідношення між встановленими обмеженнями та легітимною метою [295, с. 6; 291, с. 101]. При цьому належне співвідношення передбачає, що:

- досягнення декларованої мети без введення мораторію або неможливе, або вимагає від держави непропорційних зусиль чи надмірного втручання у права інших осіб [291, с. 101] (*критерій крайньої необхідності*);

- законодавством передбачений конкретний строк (термін) дії мораторію, який може бути істотно продовжений (перенесений) виключно з підстав або за умов, відомих або прогнозованих на момент його встановлення [291, с. 101], і який не є настільки тривалим, щоб нівелювати саму суть права, на захист яких було ухвалене судове рішення [297] (*критерій визначеності та обмеженості строку*);
- мораторій є гнучким, зокрема є можливість оспорити застосування мораторію в індивідуальному порядку [291, с. 101] (*критерій гнучкості*);
- реалізація мораторію, спрямованого на захист інтересів певних суб'єктів, не призводить до дискримінації інших, зокрема необґрунтовано не спотворює економічну конкуренцію з порушенням балансу інтересів між зацікавленими сторонами [291, с. 101-102] (*критерій недискримінації*);
- умови мораторію, якщо такий був встановлений на користь держави, тобто вигідно виділяє її від інших боржників, передбачають компенсацію втрат кредиторам [291, с. 101-102] (*критерій доступності компенсації*).

Ще одним питанням, пов'язаним із виконуваністю судових рішень, є питання блокування активів підсанкційних осіб на підставі ЗУ «Про санкції».

Так, згідно з п. 1 ч. 1 ст. 4 ЗУ «Про санкції» одним із видів санкцій є блокування активів – тимчасове позбавлення права користуватися та розпоряджатися активами, що належать фізичній або юридичній особі, а також активами, щодо яких така особа може прямо чи опосередковано (через інших фізичних або юридичних осіб) вчиняти дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними [308].

Хоча за ЗУ «Про виконавче провадження» застосування санкцій не є підставою ні для відмови у відкритті виконавчого провадження, ні для зняття арешту з майна/коштів підсанкційної особи, ні для закінчення виконавчого провадження, однак на практиці введення санкцій щодо однієї зі сторін виконавчого провадження породжує низку проблем, пов'язаних із виконанням

судових рішень, оскільки законодавство про санкції побудоване таким чином, що воно має пріоритет над рештою законодавчими актами [309]. Наразі можливо констатувати, що блокування активів обмежує звернення на них стягнення у виконавчому провадженні на підставі судового рішення, що набрало законної сили, та позбавляє кредитора можливості отримати виконання зобов'язання за рахунок таких активів [310, с. 189].

Таким чином, з наведеного вбачається щонайменше дві проблеми: відсутність чіткого нормативно-правового регулювання та порушення прав кредитора, який добросовісно вступив у відносини з боржником до того, як щодо нього були застосовані санкції. При цьому слід зауважити, що наявність обох проблем визнається Міністерством юстиції України [310, с. 189, 210]. На наше переконання, правильним видається підхід ЄС, згідно з яким дозволяється здійснювати операції з коштами осіб на виконання судового, арбітражного чи іншого юрисдикційного рішення [310, с. 220], однак за умови наявності запобіжників проти стягнення коштів на користь «дружних стягувачів» за фіктивними боргами [310, с. 216]. Наприклад, слід розглянути варіант, за якого виконавець, встановивши підсанкційний характер активів боржника, має завчасно проінформувати про заплановане примусове стягнення компетентні органи влади, якщо лише вони не були залучені до участі у справі, для того, щоб останні мали час для перевірки стягувача на предмет пов'язаності із боржником. Деякою мірою подібний варіант дій свого часу пропонувало Міністерство юстиції України [310, с. 235].

Нинішній стан речей, що позбавляє кредитора можливості отримати виконання зобов'язання за рахунок активів підсанкційних осіб, є за своєю суттю мораторієм на примусове виконання судових рішень, який не виправдано поширює відповідальність за дії боржників на їх кредиторів.

Також слід зазначити й про необхідність покращення механізмів захисту осіб, щодо яких помилково введено санкції. Рішення ЄСПЛ у справі «ТОВ «М.С.Л.» проти України» від 16.10.2025 вдало звернуло увагу на проблему:

вирішення спорів ВС щодо законності введення санкцій іноді протиправно зводиться лише до перевірки дотримання необхідних формальностей при введенні санкцій органами влади без дослідження того, чи ґрунтувалося їх рішення на достатньо значних фактологічних підставах, або чи були фактологічні твердження щодо підсанкційної особи обґрунтованими, що може позбавити їх ефективного засобу юридичного захисту [311].

При цьому слід зазначити, що проблема додатково ускладнюється тим, що в справах про оскарження санкцій позивач навіть у випадках очевидного порушення його прав позбавлений можливості порушувати питання про забезпечення позову, оскільки в силу п. 1 ч. 3 ст. 151 КАСУ не допускається забезпечення позову шляхом зупинення актів Президента України [98], якими вводяться рішення Ради національної безпеки і оборони України про застосування санкцій [308].

На нашу думку, таке законодавче регулювання, у сукупності зі значною тривалістю вирішення спорів про скасування санкцій, фактично позбавляє осіб, щодо яких вони були введені незаконно, можливостей ефективного, зокрема вчасного, судового захисту, оскільки виконуваність судового рішення залежить не лише від органів та осіб, що здійснюють примусове виконання судових рішень, а й від суду, забезпечення виконання рішень якого здійснюється, зокрема, за допомогою вжиття заходів забезпечення позову [312].

Відсутність будь-якого доступу таких осіб до заходів забезпечення позову в цій категорії справ є незрозумілою також тому, що їх розгляд у силу ч. 4 ст. 22 КАСУ здійснюється ВС як судом першої інстанції [98], що має забезпечити підвищену якість судових рішень.

Що ж до загальних проблем нормативно-правового регулювання та практики забезпечення позову, то зазначена тема є сама собою вартою окремих досліджень через свою масштабність та значущість. Нижче ж буде проаналізовано дві ключові проблеми зазначеного інституту.

По-перше, довгий час існувала судова практика, за якої на позивача було покладено надмірний тягар доведення обставин, що підтверджували підстави для

вжиття заходів забезпечення позову. Така практика зводилася до того, що про обставини, з якими пов'язується застосування певного заходу забезпечення позову, може свідчити вчинення відповідачем дій, спрямованих на ухилення від виконання зобов'язання після пред'явлення вимоги чи подання позову до суду, зокрема, (1) реалізація майна чи підготовчі дії до його реалізації; (2) витрачання коштів не для здійснення розрахунків із позивачем; (3) укладення договорів поруки чи застави за наявності невиконаного спірного зобов'язання [313].

Іншими словами, інколи треба було дочекатися того, щоб відповідач відчужив хоча б частину свого майна, щоб домогтися вжиття заходів забезпечення позову у вигляді арешту майна або заборони його відчуження.

Але в постанові від 03.03.2023 у справі № 905/448/22 ОП КГС ВС нарешті виснувала, що «у випадку подання позову про стягнення грошових коштів можливість відповідача в будь-який момент як розпорядитися коштами, які знаходяться на його рахунках, так і відчужити майно, яке знаходиться у його власності, є беззаперечною, що в майбутньому утруднить виконання судового рішення, якщо таке буде ухвалене на користь позивача. За таких умов вимога надання доказів щодо очевидних речей (доведення права відповідача в будь-який момент розпорядитися своїм майном) свідчить про застосування судом завищеного або навіть заздалегідь недосяжного стандарту доказування» [314].

Друга важлива проблема, пов'язана з інститутом забезпечення позову, полягає в тому, що законодавець постійно і часто необґрунтовано розширює перелік випадків, за яких вжиття заходів забезпечення позову забороняється.

З останнього – ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності об'єктів критичної інфраструктури під час дії воєнного стану» від 22.05.2024 було доповнено ст. 137 ГПК ч. 16, згідно з якою тимчасово, під час дії воєнного стану та протягом двох років після його припинення чи скасування, не допускається вжиття заходів забезпечення позову, передбачених цим Кодексом, якщо відповідачем (боржником) є або має бути визначене господарське товариство, яке відповідає сукупно таким критеріям: (1) є оператором

критичної інфраструктури; (2) частки (акції, паї) господарського товариства були примусово відчужені під час дії воєнного стану; (3) державі у статутному капіталі господарського товариства прямо або опосередковано належить більше 50% часток (акцій, паїв) [315].

На відмінну від решти положень ГПК, які передбачають заборону на вжиття конкретних заходів забезпечення позову, ст. 16 побудована так, щоб унеможливити вжиття заходів забезпечення позову не в певній категорії спорів, а щодо певних господарських товариств.

Головне юридичне управління Апарату ВРУ зазначило, що наведені положення «створюють умови, за наявності яких позивач не зможе ефективно поновити свої порушені чи оспорювані права або інтереси [...] розширення переліку випадків, коли забороняється застосування заходів забезпечення позову, не враховує приписів статті 55 [Конституції України], що гарантує звернення до суду з метою захисту своїх прав і свобод [...], оскільки в іншому випадку відбувається як суттєве обмеження прав громадян на судовий захист, так і суттєве звуження суддівської дискреції» [316]. З вказаним слід погодитися.

Станом на 15.12.2017, коли ГПК був викладений у новій редакції, ст. 137 ГПК передбачала 594 слова [317], станом на 19.07.2024 – 1132 слова, тобто їх кількість зросла майже на 91%. Більшість цих змін – нові обмеження на забезпечення позову [27], що демонструє загрозливу тенденцію з послаблення дотримання вимоги обов'язковості судових рішень.

Дотримання **вимоги остаточності судового рішення** також створює певні виклики, які здебільшого виникають навколо питання перегляду/оскарження остаточних судових рішень: **(1)** за нововиявленими та виключеними підставами; **(2)** за апеляційними, касаційними скаргами осіб, які не були залучені до участі у справі.

До нововиявлених обставин ГПК відносить: (1) істотні для справи обставини, що не були встановлені судом та не були і не могли бути відомі особі, яка звертається із заявою, на час розгляду справи; (2) встановлений вироком або

ухвалою про закриття кримінального провадження та звільнення особи від кримінальної відповідальності, що набрали законної сили, факт надання завідомо неправильного висновку експерта, завідомо неправдивих показань свідка, завідомо неправильного перекладу, фальшивості письмових, речових чи електронних доказів, що потягли за собою ухвалення незаконного рішення у цій справі; (3) скасування судового рішення, яке стало підставою для ухвалення судового рішення, що підлягає перегляду (ч. 2 ст. 320) [27].

Тобто перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами направлений не на перевірку законності чи обґрунтованості судового рішення, його мета – з'ясувати, чи є нововиявлена обставина суттєвою для справи та чи можливе ухвалення іншого рішення на підставі цієї обставини [318, с. 38].

Найчастіше суди зустрічаються з питанням розмежування нововиявлених обставин і нових доказів. У контексті наведеного також варто зауважити, що не можуть вважатися нововиявленими обставини, що встановлюються на підставі доказів, які не були своєчасно подані сторонами. Також не можуть визнаватися нововиявленими обставини, на які посилався учасник судового процесу в своїх поясненнях в суді будь-якої з інстанцій [319].

Виключними обставинами ГПК визначає: (1) встановлену КСУ неконституційність (конституційність) закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого (не застосованого) судом при вирішенні справи, якщо рішення суду ще не виконане; (2) встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні цієї справи судом; (3) встановлення вироком суду, що набрав законної сили, вини судді у вчиненні кримінального правопорушення, внаслідок якого було ухвалено судове рішення (ч. 3 ст. 320) [27].

Станом на 2021 рік судова практика не мала випадків перегляду судових рішень за виключними обставинами з підстав вчинення злочину суддею, внаслідок якого було ухвалено незаконне або необґрунтоване рішення [320, с. 51]. А от

останні дві виключні підстави для перегляду судових рішень викликають досить багато питань серед правників.

ГПК обмежує перегляд судових рішень за нововиявленими і виключними обставинами (1) строками на звернення до суду та (2) присічними строками.

До перших із них слід віднести строки на звернення із заявою про перегляд до суду з моменту, коли особі стало відомо про нововиявлені обставини або коли нововиявлені та виключні обставини виникли. ГПК не передбачає обмежень на поновлення таких строків [27].

До присічних належать строки, які починають свій перебіг з набранням судовим рішенням законної сили та після спливу яких судове рішення не може бути переглянута за виключними обставинами. Так, ч. 2 ст. 321 ГПК встановлює наступні присічні строки: 3 роки – у зв'язку з істотними для справи обставинами, що не були встановлені судом та не були і не могли бути відомі особі, яка звертається із заявою, на час розгляду справи; 10 років – у решті випадків. При цьому ч. 3 ст. 321 ГПК передбачено, що такі строки не можуть бути поновлені, крім строку, передбаченого для перегляду судового рішення за виключними обставинами у зв'язку з рішенням міжнародної судової установи, юрисдикція якої визнана Україною, яке набуло статусу остаточного, після спливу десяти років з дня набрання таким судовим рішенням законної сили, за умови що заява про перегляд судового рішення за виключними обставинами подана протягом тридцяти днів з дня, коли така особа дізналася або могла дізнатися про набуття цим рішенням статусу остаточного [321]. Зазначене виключення фактично ліквідує дію присічного строку для такої підстави перегляду.

Варто зауважити, що ГПК довгий час обмежував перегляд судових рішень із зазначеної підстави присічними строками [27], хоча практика ВС містила випадки, коли такі строки фактично все ж поновлювалися [322]. Справа полягає в тім, що КСУ рішенням від 14.02.2024 № 1-р(П)/2024 визнав такими, що не відповідають Конституції України, п. 2 ч. 2, ч. 3 ст. 321 ГПК в тім, що вони унеможливають: 1) подання заяв про перегляд судового рішення у зв'язку з ухваленням ЄСПЛ

рішення після десяти років із дня набрання законної сили рішенням національного суду; 2) поновлення строку судом на подання заяви про перегляд рішення національного суду. Ухвалюючи зазначене рішення, КСУ виходив із того, що визначений у ГПК десятирічний строк на подання заяви про перегляд судових рішень у зв'язку з ухваленням ЄСПЛ рішення, у якому встановлено порушення, та неможливість поновлення судом такого строку ставлять реалізацію права, гарантованого ч. 5 ст. 55 Конституції України, у залежність від обставин, на які не може вплинути особа, а саме від строку розгляду її заяви ЄСПЛ [323].

На виконання зазначеного рішення ВРУ було прийнято ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з Рішенням Конституційного Суду України від 14 лютого 2024 року № 1-р(П)/2024 щодо гарантування захисту прав і свобод особи за рішенням Європейського суду з прав людини», яким ст. 321 ГПК було викладено в чинній редакції [324].

На нашу думку, КСУ помилився, ухваливши таке рішення. Звісно, зазначені присічні строки обмежують право на судовий захист, однак таке право не є абсолютним, про що слушно зазначав голова ВРУ. На думку останнього, через скасування зазначеного строку може виникнути невизначеність у судовому процесі, яка може призвести до порушення принципу верховенства права [323].

Варто розуміти, що ЄСПЛ встановлює порушення прав, гарантованих ЄКПЛ, державою, тоді як унаслідок відновлення судового провадження шкодить праву на правову визначеність учасників справи, а також інших заінтересованих осіб, які не винні в порушенні прав заявника, гарантованих ЄКПЛ. Звісно, право на правову визначеність також не є абсолютним, а тому у випадку конкуренції останнього з правом на ефективний захист необхідно здійснити пошук справедливого балансу, чого КСУ навіть не намагався зробити. Зазначене особливо стосується ГПК та ЦПК, які визначають порядок вирішення переважно приватно-правових спорів.

Судді ВП ВС Гудима Д.А., Єленіна Ж.М., Лобойко Л.М., Пророк В.В., Рогач Л.І., Сімоненко В.М., Штелик С.П. також дотримуються підходу, що

«присічність строку подання заяви має на меті не обмеження у правах особи, щодо якої ухвалено рішення ЄСПЛ, а дотримання принципу *res judicata*» [325].

Міжнародне право також не вимагає від України в кожному випадку забезпечити перегляд остаточних судових рішень. У рекомендаціях № R(2000)2 Комітету міністрів Ради Європи йдеться про необхідність забезпечення повернення до попереднього становища при виконанні рішення ЄСПЛ на користь заявника «наскільки це можливо» [326], а не за будь-яких обставин.

Варто також додати, що за аналогічного підходу більшість присічних строків можливо визнати неконституційними, що зробить стабільні правовідносини вразливими до змін.

Разом із тим рішення КСУ є обов'язковим для виконання, а тому дії законодавця в цій частині вочевидь є вимушеними.

Не менш «проблемною» виключною підставою для перегляду судового рішення є встановлена КСУ неконституційність (конституційність) закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого (не застосованого) судом при вирішенні справи. Справа полягає в тому, що законодавець обмежив такий перегляд випадками, коли рішення суду ще не виконане (п. 1 ч. 3 ст. 320 ГПК) [27], що суттєво зменшило коло осіб, які мають змогу відновити свої права, порушені в результаті дії неконституційної норми права.

Так, ВС у постанові від 29.10.2019 у справі № 922/1391/18 вказав, що за судовим рішенням, яке не потребує виконання, стан правової визначеності і відповідні наслідки, передбачені судовим рішенням, встановлюються одразу з набранням рішенням сили, а тому всі рішення суду, які не підлягають виконанню, не можуть бути переглянуті у зв'язку з наведеною виключною обставиною. До таких рішень, зокрема, належать рішення про визнання права, визнання правочину недійсним тощо, а також будь-які рішення про відмову в задоволенні позову. ВС у згаданій постанові зазначив, що в протилежному випадку перегляд судового рішення суперечитиме принципу *res judicata*, тобто поваги до остаточного рішення суду [327].

Окрім того, перегляд судових рішень на підставі п. 1 ч. 3 ст. 320 ГПК ускладнюється ще й положеннями ч. 2 ст. 152 Конституції України, відповідно до якої закони, інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення КСУ рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення [1]. Вищевикладені положення Конституції України тлумачаться так, що наслідки неконституційності застосовуються лише до правовідносин, що виникли або продовжують існувати після оприлюднення рішення КСУ. Відповідно за панівною нині позицією судів вважається, що неконституційність застосованих судами першої та/або апеляційної інстанції положень нормативно-правового акта не є підставою для скасування ВС рішень судів першої та/або апеляційної інстанції, оскільки в такому разі суд має застосовувати положення закону, який хоча і визнаний неконституційним, проте був чинним на момент існування спірних правовідносин [328, с. 114].

Як результат, тривалий час ВС вважав неможливим перегляд за виключними підставами з посиланням або на те, що згідно з п. 1 ч. 3 ст. 320 ГПК (п. 1 ч. 5 ст. 361 КАС, п. 1 ч. 3 ст. 423 ЦПК) судове рішення може бути переглянute з цієї підстави «лише якщо це рішення не виконане», або на положення ч. 2 ст. 152 Конституції України та ст. 91 Закону України «Про Конституційний Суд України», згідно з якими правова норма, визнана неконституційною, за загальним правилом втрачає чинність з дня ухвалення рішення КСУ, якщо інше не встановлено самим рішенням [329].

Попри те, що такий підхід до тлумачення ч. 2 ст. 152 Конституції України та положення п. 1 ч. 3 ст. 320 ГПК здавалося б мали сприяти правовій визначеності, результат виявився протилежним у зв'язку з великою кількістю незгодних з ними суддів та науковців, які постійно ставлять питання про зміни в законодавстві та практиці, справедливо вказуючи на поточну неефективність інституту конституційної скарги.

Так, суддя ВС М.В. Мазур стверджує, що зміст п. 1 ч. 3 ст. 320 ГПК суперечить положенням статей 55 і 151-1 Конституції України, які визначають конституційну скаргу як засіб юридичного захисту, адже неможливість для особи, яка, виконавши вимогу щодо вичерпання інших національних засобів юридичного захисту, домоглася позитивного для неї рішення КСУ за її конституційною скаргою, переглянути судові рішення у її справі, позбавляє інститут конституційної скарги практичного сенсу та нівелює його значення як індивідуального засобу юридичного захисту [329]. Суддя ВС О. Ситнік наголошує на тому, що в разі відмови в перегляді судових рішень за виключними обставинами після визнання неконституційними норм закону, відповідно до якого були ухвалені такі рішення, втрачається сенс розгляду конституційних скарг у контексті можливості поновлення прав особи. Суддя ВС В. Кравчук вважає, що визнання закону неконституційним є підставою для перегляду всіх рішень, які мають юридичні наслідки для особи, а не лише тих, які не виконані. Неконституційність закону не може не призводити до значущих результатів [330].

Своєю чергою суддя ВС А. Єзеров приходить до висновку, що положення про пряму дію рішень КСУ хоча і призводять до того, що наслідки неконституційності застосовуються лише до правовідносин, що виникли або продовжують існувати після оприлюднення рішення КСУ, однак допускають виняток із цього правила. Учений вважає, що до осіб, які у судовому порядку оспорювали наявність/відсутність прав чи обов'язків, що ґрунтується на законі, визнаному згодом неконституційним, діє спеціальне правове регулювання. Захист їх прав від наслідків неконституційності застосованого до них закону можливий через перегляд справи за виключними обставинами. Інший підхід до зазначеного питання, робить інститут конституційної скарги неефективним [328, с. 122].

Слід зазначити, що загалом у сучасній світовій правовій науці є різні погляди на те, яку темпоральну силу повинно мати рішення конституційного суду на цивільні та адміністративні правовідносини. Є концепція, яка передбачає, що неконституційна норма з самого початку має *нікчемний ефект*, і конституційний суд у такому випадку лише встановлює зазначений факт. Більш поширеною є

протилежна позиція, за якої рішення конституційного суду *діють виключно на майбутнє*, при цьому остання має певні варіації. Наприклад, неконституційна норма може застосовуватися до фактів, що мали місце до набрання таким рішенням конституційного суду чинності. Разом із тим може бути виняток для осіб, які подали конституційну скаргу, з мотивів того, що вони принесли велику користь для держави; відсутність такого правила означає відсутність стимулу для звернення приватних осіб до конституційного суду. Також може мати місце варіація, за якої лише справи, у яких ухвалене остаточне судові рішення, не підпадають під результати наслідків визнання норми права неконституційною. Зрештою у деяких країнах конституційний суд має повноваження самостійно визначати наслідки своїх рішень про визнання правових положень неконституційними. Є також деякі інші концепції [331, с. 9-13].

З урахуванням викладеного можливо зробити висновок, що в Україні реалізована концепція, за якої рішення КСУ діють на майбутнє, у тій варіації, за якої неконституційна норма може застосовуватися до фактів, що мали місце до набрання рішенням конституційного суду про її неконституційність чинності, без будь-яких винятків для цього. Водночас у 2024 році з'явилися деякі ознаки зміни національного підходу, що демонструє справа № 22-23/321-05-10190. Так, у вказаній справі ВП ВС відмовилася переглядати судові рішення у зв'язку з рішенням ЄСПЛ через сплив присічних строків, що зумовило звернення учасника справи до КСУ, який визнав такі строки неконституційними. Згодом заявник звернувся до ВП ВС із заявою про перегляд за виключними обставинами ухвали ВП ВС про відмову у відкритті провадження за заявою про перегляд за виключними обставинами судових рішень. ВП ВС таку заяву задовольнила, скасувавши зазначену ухвалу [322], попри те, що вона була судовим рішенням, яке не підлягає виконанню. Разом із тим ВП ВС не пояснила відхід від попередньої практики [329].

На нашу думку, нестабільна практика ВС, а також настільки різні думки між його суддями з цього питання створюють постійну загрозу подальшої зміни судової

практики, а отже, шкодять правовій визначеності більше ніж сприяють, що нівелює потенційні переваги зазначеної концепції.

Вважаємо, що описані вище проблеми інституту перегляду судових рішень за виключними підставами можуть бути виправлені шляхом переосмислення тлумачення положень ч. 3 ст. 8, ч. 1 ст. 147, ч. 2 ст. 152 Конституції України.

Перш за все варто зауважити, що, на нашу думку, у Конституції України немає жодних положень, які б зобов'язували суди продовжувати застосовувати до правовідносин, що завершилися до ухвалення рішення КСУ, норми права, які суперечать Конституції України.

Так, існує відмінність у правових наслідках у разі встановлення судом факту суперечності норми права положенням Конституції України і визнанням КСУ такої норми права неконституційною.

У першому випадку має місце колізія, яка має бути вирішена за правилами *lex superior*. Зазначене впливає з положень ч. 3 ст. 8 Конституції України, відповідно до якої її норми є нормами прямої дії [1]. Звідси, зокрема, повноваження судів, передбачені ч. 6 ст. 11 ГПК України: якщо суд доходить висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України, суд не застосовує такий закон чи інший правовий акт, а застосовує норми Конституції України як норми прямої дії [27]. Протилежний підхід фактично позбавляв би положення Конституції властивості прямої дії, зводячи її застосування лише до випадків, коли відповідне питання взагалі не врегульоване законами чи підзаконними нормативно-правовими актами. Отже, суб'єкт, який порушив право, застосовуючи неконституційну норму, порушив норми Конституції України, а тому не може посилатися на виключно перспективну дію рішення КСУ як на підставу того, що діяв правомірно [332, с. 145].

Вирішення господарським судом колізії між, наприклад, нормою закону і положеннями Конституції України на користь останньої не призводить до втрати чинності відповідною нормою закону – зазначена просто не використовуються господарським судом під час вирішення справи.

У другому випадку, тобто коли КСУ оголошує норму права неконституційною, вона втрачає чинність, що випливає з положень ч. 2 ст. 152 Конституції України [1].

При цьому через положення ч. 2 ст. 152 Конституції України втрата чинності неконституційною нормою права відбувається з моменту дня ухвалення КСУ рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення [1]. Відповідно господарський суд до правовідносин, що завершилися до ухвалення КСУ такого рішення, застосовує положення Конституції України не у зв'язку з неконституційністю норми права та втрати нею чинності, а через її суперечність Конституції України як акту вищої юридичної сили.

Відтак, у разі якщо в остаточному судовому рішенні була застосована норма права, яка суперечила положенням Основного закону, то визнання КСУ її неконституційності не може вважатися підставою для перегляду такого остаточного судового рішення, за умови, що правовідносини між сторонами припинилися. Протилежний підхід суперечив би положенням ч. 2 ст. 152 Конституції України.

Слід зауважити, що подібна модель темпоральних наслідків рішень конституційного суду також вважається дією на майбутнє і передбачена, наприклад, у Словаччині із тим винятком, що остаточні рішення у цивільних чи адміністративних справах, ухвалені на підставі положення, яке згодом було визнане неконституційним, стають такими, що не підлягають примусовому виконанню, водночас рішення, які за своєю природою не підлягають примусовому виконанню (наприклад, декларативні), залишаються незмінними [331, с. 12].

Водночас запропонована нами інтерпретація положень Конституції України все ж допускає, як виняток, за деяких умов можливість перегляду остаточних судових рішень незалежно від стану їх виконання у зв'язку з ухваленням КСУ рішень щодо неконституційності застосованої норми права.

На нашу думку, приписи ч. 3 ст. 8 та ч. 2 ст. 152 Конституції України не перешкоджають перегляду остаточних судових рішень у зв'язку з встановленням рішенням КСУ неконституційності норм права, застосованих судом при вирішенні справи, коли із заявою про перегляд остаточного судового рішення звертаються автори належним чином поданих конституційних скарг щодо таких норм права, за якими КСУ не постановив ухвалу про відмову у відкритті конституційного провадження, а також учасники справи, у якій в остаточному судовому рішенні було застосовано неконституційну норму права, за умови, що строк на подання конституційної скарги ще не сплив.

Зазначене пояснюється тим, що подання конституційної скарги фактично свідчить про продовження розгляду справи – чи її окремого питання – КСУ, а отже, і про безперервний характер процесуальних відносин та відсутність між сторонами стану правової визначеності, що своєю чергою дозволяє застосувати до таких правовідносин рішення КСУ.

Що ж до права учасників справи, у якій в остаточному судовому рішенні було застосовано неконституційну норму права, порушувати питання про його перегляд, за умови, що строк на подання конституційної скарги ще не сплив, то воно ґрунтується на тому, що такі особи на момент ухвалення КСУ рішення ще не втратили право на подання конституційної скарги, а отже, мали теоретичну можливість ним скористатися, що виключає наявність між сторонами стану правової визначеності.

Слід зауважити, що деякою мірою подібним чином пропонується визначити коло осіб, які мають право ініціювати перегляд остаточного судового рішення у зв'язку з ухваленням рішення КСУ, законопроектом «Про конституційну процедуру» № 4533 від 21.12.2020, що 15.04.2021 був ухвалений ВРУ в першому читанні. Зазначений законопроект у редакції, підготовленій головним комітетом до другого читання, передбачає внесення до процесуальних кодексів положень, згідно з якими заяву про перегляд судового рішення з аналізованої підстави можуть подати лише: **(1)** суб'єкт права на конституційну скаргу, за конституційною

скаргою якого ухвалено відповідне рішення КСУ; (2) особи, які подали до КСУ конституційні скарги, в яких оскаржено відповідний закон (його окремі положення) і які не були остаточно розглянуті станом на дату ухвалення КСУ відповідного рішення; (3) особи, які подали до КСУ конституційні скарги, в яких оскаржено відповідний закон (його окремі положення) і за якими КСУ постановив остаточної ухвали про відмову у відкритті конституційного провадження до ухвалення КСУ відповідного рішення (крім випадків, якщо відмова у відкритті конституційного провадження пов'язана з пропуском строку подання конституційної скарги) [333].

Вважаємо, що право вимагати перегляду остаточного судового рішення має бути залишене саме за авторами конституційних скарг, поданими до КСУ до ухвалення рішення, за якими той не постановив ухвалу про відмову у відкритті конституційного провадження, оскільки в разі постановлення остаточної ухвали про відмову у відкритті конституційного провадження між сторонами настає стан правової визначеності.

Також законопроект передбачає появу інституту заінтересованих у результатах конституційного провадження осіб, які матимуть право подати заяву про залучення до участі у справі, при чому КСУ не зможе відмовити в залученні особі, яка була учасником справи, у якій було ухвалено остаточне судове рішення, на підставі якого подано конституційну скаргу [333]. На нашу думку, зазначене положення було б важливою гарантією захисту прав учасників справи, у якій було ухвалено остаточне судове рішення [332, с. 147].

Можливість оскарження остаточних судових рішень за апеляційними, касаційними скаргами, осіб, які не були залучені до участі у справі, є відносно новою, з'явившись у ГПК в редакції в 2017 року [334].

Таке оскарження судового рішення можливе навіть за спливом присічного строку в один рік, який обмежує право на оскарження судових рішень, якщо йдеться про виняткові обставини. До них, зокрема, належить не залучення особи до участі в справі, якщо суд ухвалив рішення про її права, інтереси та (або)

обов'язки (п. 1 ч. 2 ст. 261; п. 1 ч. 4 ст. 293 ГПК) [27], що цілком узгоджується з практикою ЄСПЛ [335]. Право на правову визначеність не є абсолютним і його слід розглядати у взаємозв'язку з іншими правами, зокрема з правом на справедливий суд, про що уже зазначалося вище.

Варто зауважити, що ГПК містить правові інструменти, які спрямовані на забезпечення в таких та подібних випадках справедливого балансу для захисту прав осіб, як на правову визначеність, так і на справедливий суд.

Так, відповідно до ст. 272 ГПК суд апеляційної інстанції розглядає скаргу, подану після закінчення апеляційного розгляду справи особою, що не була при ньому присутньою, в межах доводів, які не розглядалися під час апеляційного розгляду справи за апеляційною скаргою іншої особи. Суд відмовляє у відкритті провадження за апеляційною скаргою, поданою відповідно до частини першої цієї статті, якщо суд розглянув наведені у ній доводи під час апеляційного розгляду справи за апеляційною скаргою іншої особи. Подібне регулювання передбачена і для касаційного оскарження (ст. 305) [27].

При цьому відповідно до постанови ВС від 11.05.2023 у справі № 908/1324/21, п. 69, [т]отожність висновків, викладених у первісній постанові суду апеляційної інстанції, тим мотивам, що їх викладено особою - апелянтом, яка подає апеляційну скаргу згідно зі ст. 272 ГПК, визначається шляхом логічного співставлення відповідних аргументів та їх змістовним співпадінням» [336].

Разом із тим відповідно до нинішньої судової практики ВС положення ст. 272 ГПК стосується випадків подання апеляційної скарги особою-учасником справи після закінчення апеляційного розгляду справи [337].

Таким чином, якщо особа, яка не була залучена до участі у справі, звернеться до суду з апеляційною скаргою після закінчення апеляційного розгляду справи, то така особа не буде обмежена у доводах апеляційної скарги, а отже, апеляційний суд матиме змогу повторно розглянути одні і ті ж доводи, і відповідно, прийти по них до іншого результату.

Імовірно, відповідна ситуація трапилася у справі № 910/17544/20, де спочатку ВС (1) скасував ухвалу про відмову у відкритті апеляційного провадження, *яка була обґрунтована тим, що доводи апелянта були предметом розгляду судом апеляційної інстанції у даній справі*, з тих мотивів, що особа не була учасником справи, а отже, апеляційне провадження мало бути відкрите для перевірки того, чи оскаржене рішення стосується прав та обов'язків апелянта, а (2) потім вказав що підстав для закриття апеляційного провадження, передбачених законом немає [338; 339; 340].

Окрім того, сам факт відкриття апеляційного провадження за скаргою такої особи може зашкодити принципу правової визначеності, оскільки процесуальні норми фактично зобов'язують зупиняти дію оскаржуваного рішення у разі відкриття апеляційного провадження за скаргою, яка була подана з пропуском встановленого законом строку (наприклад, положення ч. 5 ст. 262 ГПК) [341].

Разом із тим варто зауважити, що особа, яка не брала участі у справі, має право подати до суду апеляційної інстанції нові докази на підтвердження доводів, які уже розглядалися судом апеляційної інстанції.

З урахуванням наведеного пропонується викласти ч. 1 ст. 272 ГПК в наступній редакції «Якщо апеляційна скарга надійшла до суду апеляційної інстанції після закінчення апеляційного розгляду справи, і особа, яка подала скаргу, не була присутня під час апеляційного розгляду справи, зокрема у зв'язку з тим, що не була залучена до участі у справі, суд розглядає відповідну скаргу за правилами цієї глави», а ч. 4 ст. 272 ГПК у такій редакції «Суд апеляційної інстанції розглядає скаргу, вказану в частині першій цієї статті, у межах доводів, які не розглядалися під час апеляційного розгляду справи за апеляційною скаргою іншої особи, за винятком випадків, коли на підтвердження таких доводів скаржником надано нові докази».

2.3. Дискреційні повноваження суду: порядок здійснення та контролю за результатами

Венеційська комісія наголошує на тому, що дискреція органів влади повинна бути обмежена буквою та метою закону, що ним надаються, а так само іншими складниками правовладдя, як то: щоб кожен мав доступ до справедливих процедур у безсторонньому та незалежному суді та щоб приписи закону застосовувались послідовно, однаковою мірою та в спосіб, який не є свавільним або позбавленим здорового глузду [15, с. 18]. Варто знову зауважити, що Венеційська комісія у своїх висновках зосереджена на контролі над урядом, однак, як було встановлено в підрозділі 1.2 цієї роботи, наведене не виключає необхідність застосування наукових напрацювань щодо дискреційних повноважень виконавчої влади до дискреційних повноважень суду.

Законодавець спробував створити передумови для обмеження дискреційних повноважень судів.

Метою закону, що обмежує дискреційні повноваження судів є, як правило, завдання господарського судочинства, яке превалює над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі, – справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності, та розгляд інших справ, віднесених до юрисдикції господарського суду, з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, держави (ст. 2 ГПК) [27]. Також суди обмежені метою норми права, яка безпосередньо підлягає застосуванню, якщо таку можливо ідентифікувати.

Обмеження дискреційних повноважень суду *буквою закону* може набувати різного характеру і здійснюватися різними способами. Так, у контексті поновлення процесуальних строків законодавець обмежує судову дискрецію оціночним судженням про те, що причини пропуску мають бути «поважними» (наприклад, ч. 1 ст. 119; ч. 3 ст. 256 ГПК [27]), однак, розуміючи що цього може бути не достатньо, також передбачає, що процесуальний строк є розумним, зокрема якщо «якщо він

передбачає час, достатній, з урахуванням обставин справи, для вчинення процесуальної дії та відповідає завданню господарського судочинства» (ч. 2 ст. 114 ГПК [27]).

При цьому законодавець часто надає суду відкритий перелік підстав для вчинення тієї чи іншої процесуальної дії, для того, щоб продемонструвати, які саме причини для її вчинення малися на увазі при прийнятті закону, однак не обмежуючи при цьому суд у вчиненні процесуальних дій за наявності подібних, але не тотожних, до передбачених законом підстав. Для прикладу, ч. 4 ст. 331 ГПК передбачено, що саме має враховувати суд при вирішенні питання про відстрочення чи розстрочення виконання судового рішення, однак відповідний перелік не є закритим, оскільки законодавець у кінці використовує слово «тощо» [27].

Інколи наявність у суду значних дискреційних повноважень обмежується строком дії, зазвичай тоді, коли їх використання може вплинути на права заінтересованих осіб, насамперед учасників справи, відмінних від заявника. Так, ч. 5 ст. 331 ГПК передбачає, що розстрочення та відстрочення виконання судового рішення не може перевищувати одного року з дня ухвалення такого рішення, ухвали, постанови, а ч. 6 згаданої статті при цьому дає можливість суду вжити заходи забезпечення позову [27].

Також дискреційні повноваження суду обмежуються шляхом **забезпечення кожного доступу до справедливих процедур у безсторонньому та незалежному суді**. Так, ГПК передбачає, зокрема, (1) стадійність та етапність організації судового процесу; (2) переважно чіткі правила, а також засади (принципи) господарського судочинства, у світлі яких та згідно з якими мають здійснюватися судові процедури; (3) достатній стандарт обґрунтованості судових рішень (див., наприклад, п. 3 ч. 1 ст. 234); (4) автоматизований розподіл справ і право оголосити відвід судді, що, з-поміж іншого, забезпечує розгляд справи безстороннім і незалежним судом; (5) право на оскарження судових рішень, що забезпечує засіб правового захисту від можливої свавільності; тощо [27].

ЄСПЛ також неодноразово зазначав у контексті необхідності обмеження дискреційних повноважень, що «небезпека свавілля є очевидною, коли виконавча влада здійснює свої функції закрито» [342]. Попри, те що в аналізованому випадку йдеться про судову, а не виконавчу владу, варто також зауважити, що остання також не здійснює свої функції закрито. Так, однією із засад господарського судочинства є гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами (п. 3 ч. 3 ст. 2 ГПК) [27]).

Що ж до *застосування закону послідовно і однаково до всіх*, то, по-перше, ч. 1 ст. 7 ГПК передбачена рівність усіх перед законом [27], а, по-друге, ГПК містить положення, покликані забезпечувати єдність судової практики в Україні, про що уже зазначалося у цій роботі.

Таким чином, ГПК, як правовий акт, обмежує здійснення судами дискреційних повноважень. Однак ефективність таких обмежень є недостатньою.

Так, наприклад, складно простежити, чи дійсно суд при здійсненні дискреційних повноважень керувався таким завданням господарського судочинства. Коли підставою для застосування дискреції є оціночні поняття [12, с. 110], виникає така ж проблема.

Обмеженість дискреційних повноважень однаковим і послідовним застосуванням закону до всіх наштовхується на проблему того, що ситуації, у яких суди реалізують свої дискреційні повноваження, як правило відмінні одна від одної, а тому складно перенести судові рішення в одній справі на іншу. Як приклад, у постанові від 19.01.2024 у справі № 911/2269/22 ОП КГС ВС вказала, що оскільки обставини, які є підставою для зменшення судом неустойки, у кожних конкретних правовідносинах мають індивідуальний характер, розмір неустойки, до якого суд її зменшує, у кожних конкретно взятих правовідносинах також має індивідуально-оціночний характер [52], таким чином виключивши обмеження судовою практикою зазначених дискреційних повноважень.

Тим не менш перелічені вище способи обмежень судового розсуду можливо віднести до об'єктивних, порівняно з якими перелік суб'єктивних меж судового

розсуду є набагато ширшим і включає, зокрема, принципи права та критерії справедливості, відображені у правосвідомості судді; концепцію праворозуміння, притаманну судді, котрий розглядає справу; розуміння суддею власної ролі у правовій системі, соціального та політичного ефекту ухваленого ним рішення. Суб'єктивні межі судового розсуду вказують на те, що кінцевий результат здійснення судом своїх дискреційних повноважень (тобто дискреційне рішення) значною мірою залежить від правосвідомості судді, оскільки саме вона визначає сприйняття суддею наявності дискреційних повноважень, способів та меж їхньої реалізації [343, с. 45-46]. Такі критерії відіграють велике значення, коли мова йде про такі явища, як, наприклад, справедливість [51, с. 66].

Присутність суб'єктивних меж обмеження судової дискреції не дає змогу погодитися з такими дослідниками, як, наприклад, Білостоцьким О.В., які вважають, що необхідно зосередитися на встановленні меж дискреційних повноважень суду [344, с. 113], адже таке видається нерациональним. Науковці з різних країн світу багато років вивчають проблеми дискреційних повноважень, зокрема суду, і якби існувала можливість встановлення їх точних рамок, то вона імовірно уже була б знайдена та реалізована. Більше того, пошук чітких меж дискреційних повноважень не дасть відповіді на те, як обрати правильне рішення з переліку «відносно правильних» [51, с. 66].

Загальновідомо, що завданням судочинства є вирішення спору за допомогою спеціальних процедур [51, с. 66]. Р. Познер своєю чергою вважав, що призначенням правової процедури вважається мінімізація сукупності двох видів витрат: «витрат, пов'язаних із помилками» та «прямих витрат» (наприклад, часу адвокатів, суддів та учасників процесу) на забезпечення роботи механізму вирішення правових спорів [345, с. 399-400].

З урахування наведеного, вважаємо, що вимога принципу правової визначеності щодо обмеження дискреційних повноважень ефективніше забезпечується не шляхом пошуків нових меж реалізації суддями дискреційних повноважень, а завдяки розробленню інструментів, які мають вплинути на процес

ухвалення дискреційних рішень, зокрема зробивши його більш послідовним та прогнозованим [51, с. 66].

Для початку слід повернутися до суб'єктивних меж судового розсуду. Так, малоімовірним є розроблення механізму, який прямо вплине на правосвідомість чи праворозуміння судді. Більше того, реалізація ідеї могла б стати загрозою суддівської незалежності, а також сповільнити розвиток права [51, с. 66].

Однак на реалізацію суддівського розсуду значною мірою впливають і інші суб'єктивні фактори, наприклад, втома, розумове виснаження і навіть голод [51, с. 66]. Так, ізраїльські вчені Шай Данзігер, Джонатан Леваб та Ліора Авнай-Пессо встановили, що відсоток рішень на користь засудженого у справах про умовно-дострокове звільнення поступово падає з 65% до майже нуля протягом кожної сесії прийняття рішень і раптово повертається до 65% після перерви на обід [346, с. 6889]. Такі висновки у науковій спільноті були сприйняті не без критики [347; 348], і не відомо, чи вони простежуються серед українських суддів [51, с. 66].

Водночас у будь-якому випадку вплив сторонніх факторів на суддю в правовій науці визнається [348, с. 601]. При цьому деякі дослідження показують, що сприйнятливість суддів до впливу когнітивних упереджень не є кращою, ніж у населення в цілому. Поширені когнітивні упередження, які, як правило, впливають на суддів, включають (1) упередження щодо підтвердження, коли з наданням довіри до інформації, що збігається з існуючими переконаннями особи, відбувається знецінення іншої інформації, (2) упередження «сліпої плями», які полягають у тому, що особа вважає, що упередженими можуть бути усі, крім неї, (3) упередження через надмірну самовпевненість та інші [349]. Мінімізація впливу зазначених суб'єктивних факторів, упорядкування розумових процесів суддів, є не лише важливою, а й осяжною ціллю, порівняно з пошуком чітких меж суддівської дискреції [51, с. 66].

Для того щоб прослідкувати один зі способів досягнення зазначеної цілі, звернімо увагу на справу № 905/2199/20, у якій перед Східним апеляційним господарським судом постало питання, чи задовольняти клопотання розпорядника

майна про відсторонення керівника боржника. Суд зауважив, що відповідне повноваження має дискреційний характер і передбачає втручання в майнову сферу боржника, на яку розповсюджуються гарантії ЄКПЛ, а тому можливість реалізації судом дискреційних повноважень з такого втручання передбачає наявність: законних підстав, легітимної мети та пропорційності між заходами втручання і захищуваним загальним правом суб'єкта господарювання (в особі відповідних органів) [350]. Фактично суд застосував розроблений ЄСПЛ [351] добре відомий національним правникам трискладовий тест щодо наявності підстав для втручання у право власності [51, с. 66-67].

Використання різноманітних тестів отримало популярність також у США [51, с. 67]. Ці правила визначають не тільки сам процес прийняття судових рішень, але й те, як юристи досліджують та структурують свої аргументи [352, с. 5]. Деякі тести містять різні частини, такі як елементи, які сторона повинна виконати, або фактори, що враховуються судом [353, с. 24].

Таким чином, правові тести фактично подібні до контрольних списків [51, с. 67]. Останні можливо визначити як список необхідних елементів, справ, які потрібно зробити, або пунктів, які слід розглянути, що використовується як нагадування [354, с. 17]. Контрольні списки набули великої популярності у різних галузях: від медицини до будівництва та авіації [355], при чому в останньому випадку використання контрольних списків передбачено регуляторними органами. Справа в тому, що контрольний список (1) слугує допоміжним засобом для пам'яті, (2) пом'якшує вплив втоми, стресу та відволікаючих факторів, (3) стандартизує виконання завдань різними користувачами, (4) забезпечує дотримання прийнятих або рекомендованих найкращих практик та (5) сприяє комунікації [356, с. 21, 25]. Використовуються контрольні списки і в праві, наприклад, Венеційською комісією [26].

З урахування наведеного вважаємо, що впровадження тестів / контрольних списків посилить якість здійснення судами дискреційних повноважень, оскільки сприятиме напрацюванню подібних підходів, поширенню кращих та уніфікації

існуючих практик, а також послаблюватиме вплив когнітивних факторів та упереджень на діяльність суддів, що забезпечить більш послідовне та прогнозоване правозастосування [51, с. 67].

Однак перед тим, як запропонувати власну відповідь описаній проблематиці, варто зауважити про те, що аналіз дискреційних повноважень суду вказує на те, що останні поділяються на два види, які ми назвемо істинно-дискреційними та умовно-дискреційними повноваженнями. Нижче буде продемонстровано, як приналежність до одного з двох видів прямо впливає на порядок їх здійснення [51, с. 67].

Запропонована класифікація є наслідком того, що національна правова система базується на параметрах, що узгоджуються з теорією Р. Дворкіна [51, с. 67] про те, що навіть у складних справах завжди є однозначна правильна відповідь, адже коли «правила з підручника» у судді закінчилися, то він повинен базувати своє рішення не на неправових стандартах чи нормах, а радше на тому, що можна назвати правовими принципами [357, с. 1168-1169]. Так, ВС виходить із того, що українські суди, щонайменше загальної юрисдикції, не створюють право [358], при цьому відмова в правосудді з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини, заборонена (ч. 11 ст. 11 ГПК) [27]. Таким чином, формально вирішуючи спір чи правове питання, національні суди застосовують, а не створюють норми права, а отже, останнє повинно завжди містити правильну відповідь [51, с. 67].

І хоча Р. Дворкін, стверджуючи про єдину правильну відповідь, акцентував увагу на складних справах, у яких жодне усталене правило не диктує рішення [357, с. 1171], наведене міркування в умовах України з вищевикладених причин слід поширити також на випадки, коли, за деякими виключеннями, про які піде мова далі, законодавство України наділяє суд дискреційними повноваженнями [51, с. 67].

Такий висновок змушує визнати, що більшість дискреційних повноважень мають умовний характер, тобто є *умовно-дискреційними повноваженнями*.

Уявимо суддю, який вирішує питання про зменшення для заявника судового збору, що належить сплатити, до суми, зазначеної у клопотанні. Добросовісний суддя, вирішивши, що клопотання обґрунтоване, зобов'язаний задовольнити його. Тобто для судді, який приймає рішення, декількох альтернативних однаково правильних варіантів відповіді не існує. Віднесення таких повноважень до дискреційних обґрунтовується тим, що в неочевидних ситуаціях правильність поглядів різних осіб має суб'єктивний характер, а тому декілька варіантів рішення вважаються допустимими [51, с. 67-68].

Однак є дискреційні повноваження, які передбачають можливість існування багатьох правильних варіантів рішення, зокрема, у свідомості судді [51, с. 66]. Так, для організації, забезпечення та керування розглядом та вирішенням справи суд наділяється організуючим розсудом [359, с. 84]. П. 1 ч. 5 ст. 13 ГПК встановлює нормативну основу для здійснення судом організуючого чи, з лінгвістичної точки зору більш коректного, організаційного розсуду, передбачаючи, що суддя керує ходом судового процесу [27].

Тобто суддя, реалізуючи організаційний розсуд, скоріше не вирішує правове питання, як при здійсненні умовно-дискреційних повноважень, а виконує просту управлінську функцію. Так, за умови дотримання передбачених законом строків розгляду справи суддя, як правило, не обмежений в обранні дати та часу судового розгляду. Відповідно призначення засідання на 10.30 в понеділок чи 12.10 у вівторок буде однаково правильним. Такі повноваження є *істинно-дискреційними* [51, с. 68].

Як зазначалося вище, на кожне правове питання, яке вирішується за допомогою умовно-дискреційних повноважень, існує одна дійсно правильна відповідь. Однак наведене не означає, що вона може бути легко ідентифікована, а ухвалене дискреційне рішення – скасоване просто з мотивів того, що суд вищої інстанції учинив би інакше. Натомість теза полягає в тому, що суддя, реалізуючи дискреційні повноваження, завжди повинен ретельно шукати ідеальне, на його думку, рішення [51, с. 68].

З урахуванням викладеного пошук суддею правильного рішення під час реалізації умовно-дискреційних повноважень має здійснюватися у формі чотириланкового алгоритму. Так, суддя має **(1)** встановити чіткі межі дискреційних повноважень, визначених недискреційними положеннями закону (*етап пошуку нормативно визначених меж*); **(2)** з'ясувати мету, задля якої суд наділили відповідними повноваженнями (*етап визначення легітимної мети*); **(3)** визначити можливі варіанти рішень, що узгоджуються з метою повноважень та перебувають у нормативно визначених межах судової дискреції, обов'язково розглянувши пропозиції/вимоги учасників справи (заінтересованих осіб); **(4)** здійснивши порівняльний аналіз можливих варіантів [343, с. 46], віднайти дискреційне рішення, яке найкраще забезпечуватиме баланс приватних і, за наявності, публічних інтересів (*етап пошуку найбільш збалансованого рішення*) [51, с. 68].

Однак для реалізації істинно-дискреційних повноважень не можливо надати алгоритм вибору суддею найкращого дискреційного рішення, тому що такого з точки зору права не існує, а тому в цьому випадку слід зосередитися на пошуках механізму перевірки суддею правомірності обраного ним дискреційного рішення. Спростивши чотириланковий алгоритм, сформулюємо наступну формулу трискладового тесту: **(1)** чи діяв суд в конкретному випадку на підставі, в межах повноважень та у спосіб, встановлений недискреційними положеннями закону (*критерій законності*); **(2)** чи переслідував при цьому суд мету, задля якої його наділили такими повноваженнями (*критерій легітимної мети*); **(3)** чи було забезпечено судом розумний баланс між приватними і, за наявності, публічними інтересами (*критерій пропорційності*) [51, с. 68].

Звертаючись до структури чотириланкового алгоритму та трискладового тесту, варто відзначити, що їх першими та найбільш простими складовими є етап пошуку нормативно визначених меж та перевірка на відповідність критерію законності відповідно, оскільки при їх здійсненні необхідно звернути увагу головним чином на ті межі дискреційних повноважень, що сформовано з достатньої чіткістю і які виключають необхідність пошуку відповіді на питання, що охоплюються наступними етапами та критеріями [51, с. 68].

Наступним кроком, як зазначалося вище, має бути з'ясування мети, з якою суд було наділено дискреційними повноваженнями, перевірка варіанту (варіантів) рішення на предмет того, чи вони вважаються наслідками реалізації повноважень суду за призначенням. Для цього необхідно порівняти мету норми та намір судді. Як правило, аналізований варіант реалізації дискреційних повноважень витримує перевірку критерієм легітимної мети [51, с. 68].

До протилежного випадку можливо віднести ситуацію, що трапилася у справі № 908/859/22, у якій суд першої інстанції ухвалою відклав підготовче засідання до завершення воєнного стану, з чим не погодився апеляційний суд [360]. Безперечно право судді відкладати розгляд справ або робити перерви в судових засіданнях є дискреційним повноваженням [344, с. 162]. Однак із положень ч. 2 ст. 182; п. 3 ч. 2 ст. 183; ч. 3 ст. 216 ГПК вбачається, що саме усунення короткострокових разових перешкод в належному проведенні судового засідання є метою відкладення підготовчого засідання. Водночас зупинення провадження у справі, на відмінну від відкладення розгляду справи, здійснюється без зазначення строку, до усунення обставин, які зумовили зупинення провадження [361]. Тому відкладення підготовчого провадження до завершення воєнного стану, тобто на невизначений період, означало б реалізацію дискреційних повноважень із порушенням критерію легітимної мети [51, с. 69].

Найбільш складним є останній етап / критерій, що зосереджується навколо балансу приватних і, за наявності, публічних інтересів [51, с. 69]. В основі пропорційності лежить балансування – міркування, які можливо описати як зрівняння плюсів і мінусів щодо певного рішення. Принцип пропорційності претендує на вирішення ціннісних конфліктів шляхом оцінки ступеня їх відносного співіснування [362, с. 474, 469]. Відповідно можливо стверджувати, що оцінка правомірності реалізації дискреційних повноважень суду здійснюється на основі панівних у суспільстві та серед суддівського корпусу соціальних цінностей [51, с. 69].

Відповідно до ст. 15 ГПК суд визначає в межах, встановлених цим Кодексом, порядок здійснення провадження у справі відповідно до принципу пропорційності, враховуючи: завдання господарського судочинства; забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами; особливості предмета спору; ціну позову; складність справи; значення розгляду справи для сторін, час, необхідний для вчинення тих чи інших дій, розмір судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями, тощо [27]. Однак положення ст. 15 ГПК навряд чи можна схарактеризувати як (суб)тест чи контрольний список. Так, принцип пропорційності по суті зводиться до забезпечення розумного балансу між приватними (приватними та публічними) інтересами. Тоді як інші складові, перелічені у ст. 15 ГПК, фактично є критеріями, завдяки яким такий баланс може бути встановлено (віднайдено) [51, с. 69].

Відповідно суд, вирішуючи питання, пов'язані з пропорційністю, може враховувати перелічені критерії, наприклад, (1) ціну позову, (2) складність справи, (3) значення розгляду справи для сторін [51, с. 69]. До факторів, які також можуть бути враховані, слід віднести (4) поведінку заявника [78], зокрема наявність чи відсутність ознак зловживання правом (ст. 43 ГПК), (5) можливість погіршення становища інших учасників справи в результаті прийняття дискреційного рішення [51, с. 69] та (6) наявність компенсаційних механізмів для таких учасників справи [363], а також (7) наявність у правовідносинах «сильнішого» та «слабшого» суб'єктів [364].

Фактори, що підлягають врахуванню, можуть відрізнятися залежно від процесуального питання, яке підлягає вирішенню, а їх закритий перелік навряд чи можна скласти. Тим не менш при оцінці пропорційності також рекомендується використання методів контрольного списку. Іншими словами, суддям, опираючись на судову практику, пропонується розробити відкритий список з елементами та факторами для оцінки пропорційності для використання останнього в складних випадках протистояння інтересів зацікавлених осіб. Звернення суддів до контрольних списків покращить процес обдумування рішень, а також сприятиме єдності судової практики, оскільки спрямовуватиме міркування суддів у певному

напрямку, при цьому не встановлюючи чіткі рамки та не обмежуючи волевиявлення судді [51, с. 69].

Однак використання алгоритмів або тестів навряд чи істотно сприятиме єдності судової практики, якщо не буде відображене в тексті судових рішень [51, с. 69].

У правовій науці існує думка, що, зважаючи на підвищену складність правовідносин, щодо яких реалізуються дискреційні повноваження суду, для того, щоб бути законним та обґрунтованим, дискреційне рішення має характеризуватися підвищеним ступенем аргументованості (порівняно із недискреційним), адже лише в такий спосіб можна системно проаналізувати всі складні юридичні та фактичні аспекти ситуації та дійти правильних висновків щодо її вирішення [343, с. 46]. З цим слід погодитися тою мірою, що реалізація судом умовно-дискреційних повноважень повинна бути належним чином мотивована у тексті відповідних судових рішень, оскільки наведене є не лише вимогою закону (п. 3 ч. 1 ст. 234; ч. 4 ст. 238 ГПК [27]), а й методом перевірки обраного дискреційного рішення [51, с. 69].

Так, вимога обґрунтування судових рішень загалом дозволяє суддям здійснювати самоконтроль своєї роботи та мотивів, що вплинули на їхні рішення [365, с. 1], змушує суддю оцінити, чи підтверджують міркування та факти зроблений висновок. Недоліки рішення часто виявляються саме під час написання [366, с. 57]. Необхідність обґрунтування рішення охоплює процес самоконтролю судді з метою розгляду та перегляду всіх відповідних фактів, факторів, аргументів, а також застосовного права та його тлумачення. Це також гарантує, що рішення не ґрунтується на нерелевантних міркуваннях чи спекуляціях [365, с. 2].

Водночас реалізація судом істинно-дискреційних повноважень, як правило, узагалі не повинна вимагати обґрунтування, оскільки, по-перше, за допомогою них здійснюється управлінська функція суду щодо організації судового процесу, а не вирішуються правові питання, які мають вплив на результат розгляду справи, а по-друге, у цьому випадку не можливо визначити сталий алгоритм вибору

дискреційного рішення. Зрештою вимога обґрунтування таких рішень призвела б до суттєвого збільшення «прямих витрат» судової системи, а саме часу, що витрачається суддями на одну справу, без очевидної необхідності для цього [51, с. 70].

Відповідно особа, не згодна з тим, як суд розпорядився своїми дискреційними повноваженнями, може, якщо це допускається ГПК, оскаржити таке рішення з мотивів не дотримання процедурних вимог або порушення балансу інтересів. Однак порушення балансу інтересів очевидно повинне мати явний характер.

Так, для прикладу, у справі № 910/8364/18 відповідач попросив суд першої інстанції відстрочити виконання рішення суду на 1 рік з моменту його ухвалення. Суд натомість відстрочив виконання на дещо більше, ніж 4 місяці, у зв'язку з чим відповідач подав апеляційну скаргу. Суд апеляційної інстанції своєю постановою від 01.10.2019 відмовив у задоволенні апеляційної скарги з посиланням на те, що «в цьому випадку не вбачається, що суд здійснив свої дискреційні повноваження з порушенням вимог чинного законодавства або з недотриманням «справедливого балансу» між сторонами» [367].

У справі № 912/147/16 Вищий господарський суд України навпаки втрутився у реалізацію судом нижчої інстанції своїх дискреційних повноважень, вказавши в постанові від 23.11.2016, що «незалежно від будь-яких фінансових наслідків господарської діяльності боржника, надання судами відстрочки виконання рішення строком, як 2 роки, так і 1 рік, становить для кредитора (стягувача) непропорційний тягар, який було ще більше посилено відсутністю можливості останнім отримати будь-якого відшкодування, пов'язаного з затримкою виконання рішення». Приймаючи зазначене рішення, суд касаційної інстанції виходив, зокрема, з того, що суд першої інстанції, який надав відстрочку виконання рішення на 2 роки, фактично брав до уваги лише інтереси боржника і не зробив жодної спроби обґрунтувати дотримання справедливого балансу інтересів сторін [368].

Таким чином, проста незгода суду вищої інстанції з тим, як суд, якому належать дискреційні повноваження, вирішив правове питання, недостатня для скасування відповідного рішення як незаконного. Порушення балансу інтересів заінтересованих осіб як підстава для скасування такого рішення повинно мати очевидний характер.

2.4. Дотримання процесуальних строків як вимога принципу правової визначеності

Необхідність інституту процесуальних строків найкраще демонструють результати прийняття ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19)», який вніс зміни до процесуальних кодексів, зокрема ГПК, фактично зупинивши перебіг процесуальних строків.

Так, законодавець передбачив, що під час дії карантину, встановленого КМУ з метою запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19), велика низка строків продовжується на строк дії такого карантину (п. 4 прикінцевих положень ГПК) [369].

Як результат, вищевикладені процесуальні строки не могли закінчитися, поки не завершиться карантин. А оскільки вчинення процесуальних дій та ухвалення судових рішень було поставлено законодавцем в залежність від вчинення відповідних дій учасниками справи, наведене призвело до того, що в ряді випадків суд втратив можливість розглядати справи, вирішувати інші процесуальні питання чи ухвалювати судові рішення. Строк на апеляційне оскарження судових рішень також продовжувався, відповідно, рішення суду, ухвалені після зазначених змін, не могли набрати законної сили до завершення дії карантину [370]. Іншими словами, судочинство фактично зупинилося.

Прийнявши зазначені зміни до ГПК та інших процесуальних кодексів, законодавець не лише поставив під сумнів право на ефективний судовий захист,

але й порушив принцип правової визначеності, оскільки «заморозив» деякі правовідносини, не давши їм стати стабільними.

Так, саме із завершенням перебігу процесуальних строків ВС пов'язує настання стабільності у правовідносинах: дотримання строків оскарження судового рішення є однією із гарантій додержання у суспільних відносинах принципу правової визначеності, як складової принципу верховенства права; ці строки обмежують час, протягом якого такі правовідносини можуть вважатися спірними та після завершення таких строків, якщо ніхто не звернувся зі скаргою до суду вищої інстанції, відносини стають стабільними [371]. Подібні позиції висловлювали суди не лише в контексті питань про оскарження судових рішень, а й невчасного подання клопотань та заяв [372], доказів [373] тощо. Схожої думки дотримуються і науковці [374, с. 80].

При цьому варто зауважити, що специфіка процесуальних строків у тому, що вони мають імперативний характер [78]. Процесуальні строки, встановлені законом, мають братися до уваги, зокрема, і судами.

Питання поновлення, продовження процесуальних строків чи встановлення додаткових є безперечно дискреційними повноваженнями суду, про що неодноразово зазначалося в цій роботі. Однак межі здійснення судом зазначених дискреційних повноважень різні. Так, ст. 119 ГПК передбачено, що строки, встановлені законом, можуть бути поновлені, тільки якщо суд визнає причини пропуску поважними [27], а ВС декларує, що суд може відновити пропущений процесуальний строк лише у виняткових випадках, тобто причини відновлення таких строків повинні бути не просто поважними, але й мати такий характер, не зважати на який було б несправедливим і таким, що суперечить загальним засадам законодавства. Поважними визнаються такі обставини, які є об'єктивно непереборними, не залежать від волевиявлення сторони та пов'язані з дійсними істотними перешкодами чи труднощами для вчинення процесуальних дій [375].

Що ж до процесуальних строків, встановлених судом, то ГПК не обмежує суд у праві їх продовження «поважними причинами». Питання встановлення

додаткових строків ГПК узагалі, як правило, не регулює, однак, наприклад, ч. 5 ст. 80 ГПК передбачає, що «суд може встановити додатковий строк для подання вказаних доказів», однак лише «у випадку визнання поважними причин неподання учасником справи доказів у встановлений законом» [27].

Безперечно, у будь-якому випадку, учинення процесуальної дії після того, як на це вплив відведений процесуальний строк, породжує невизначеність у процесуальних правовідносинах, оскільки інші учасники справи у своїй процесуальній тактиці та стратегії виходили з того, що така процесуальна дія вчинена не буде. Однак поновлення строку, пропущеного з поважних причин, є «необхідним злом» для того, щоб забезпечити право на справедливий суд.

Питання поновлення процесуальних строків також перебуває в полі зору ЄСПЛ. Так, ст. 6 ЄКПЛ передбачено право на справедливий суд [376], яке ЄСПЛ тлумачить у світлі її преамбули, і якій йдеться про верховенство права, яке передбачає принцип юридичної визначеності, який своєю чергою передбачає повагу до принципу *res judicata* - принципу остаточності рішень суду. Поновлення процесуального строку на оскарження рішення суду, на думку ЄСПЛ, у певних випадках може порушити принцип юридичної визначеності і, як наслідок, право на справедливий суд [296].

Разом із тим і відмова в поновленні процесуального строку може порушувати принцип правової визначеності і, як результат, право на справедливий суд, передбачений ст. 6 ЄКПЛ. Так, у справі «Мушта проти України» (заява № 8863/06) ЄСПЛ встановив, що ВС з порушенням ЄКПЛ відмовив у поновленні процесуального строку на касаційне оскарження судового рішення, оскільки скарги не було вчасно вручено оскаржене рішення; відповідно, застосування процесуальних обмежень національним судом не було очевидним та передбачуваним для заявниці і тому не відповідало принципу юридичної визначеності [377].

Як зазначалося, проблема безпідставного поновлення процесуальних строків притаманна господарському судочинству. Однак варто зауважити, що найбільш

серйозною частиною проблеми інколи є не ефективний механізм оскарження судових рішень.

Для прикладу, у справі № 908/1276/21 (908/2285/21) скаржник у касаційній скарзі посилався, зокрема, на неправомірність поновлення прокурору строку на апеляційне оскарження рішення. КГС ВС зазначені доводи відхилив, зауваживши, що вони стосуються питання обґрунтованості відкриття апеляційного провадження у цій справі, однак скаржник не оскаржує ухвалу про відкриття апеляційного провадження [378]. Однак ГПК не передбачає ні права на касаційне оскарження ухвали про відкриття апеляційного провадження (див. ст. 287), ні можливості включення заперечень на ухвали, що не підлягають касаційному оскарженню окремо від рішення суду, до касаційної скарги на таке рішення [27].

Враховуючи наведене, для запобігання подібним ситуаціям пропонується доповнити положення ГПК, що регулюють питання касаційного оскарження судових рішень, нормою права, що передбачає можливість особи, яка оскаржує постанову суду апеляційної інстанції, включити до касаційної скарги заперечення на ухвалу суду апеляційної інстанції про відкриття апеляційного провадження. Наведене забезпечить захист права на правову визначеність у випадку необґрунтованого поновлення строку на апеляційне оскарження.

Також пропонується доповнити ст. 256 ГПК положенням про строк, протягом якого особи, які не є учасниками справи, але дізналися про ухвалення рішення, яким вирішено питання про її права чи обов'язки, має право подати апеляційну скаргу з безумовним поновленням строку. Наразі стаття передбачає «автоматичне» поновлення лише для учасника справи, якому повне рішення не було вручено у день його проголошення або складення [27].

Нинішнє законодавче регулювання, яке фактично відсилає до «інших поважних причин» (ч. 3 ст. 256 ГПК), забезпечує надмірну дискрецію суду в поновленні строків для осіб, що не є учасниками справи. Наведене створює невизначеність не лише щодо строків реалізації права таких осіб на оскарження судового рішення, а й права на отримання інформації, оскільки вони не знають,

скільки мають часу на ознайомлення з матеріалами справи до того, як потрібно звернутися до суду, що, зокрема, може стримувати таких осіб від ознайомлення з матеріалами справи через острах невчасного звернення до суду (*chilling effect*).

При цьому слід зазначити, що особа, яка не є учасником справи, може потребувати додаткового часу для як для реалізації свого права на отримання інформації, так і для підготовки скарги, враховуючи, наприклад, необхідність збору доказів, а тому такий строк має бути більшим, наприклад, для оскарження ухвали 20 днів, а для рішення суду – 30 днів.

2.5. Недопустимість змін до гіршого, а також принцип диспозитивності як функціональний елемент принципу правової визначеності. Роль суду у визначенні способу захисту прав позивача

Як зазначалося, КСУ виходить з того, що вимога недопустимості змін (повороту) до гіршого була дотримана нормотворцем, якщо при ухваленні нових або внесенні змін до чинних законів не відбулося звуження змісту та обсягу існуючих конституційних прав і свобод людини, у спосіб, що призводить до порушення їх сутності» [76]. Таким чином, при оцінці змін до господарського процесуального законодавства на предмет порушення вимоги заборони повороту до гіршого, ключовим є те, чи обсяг передбачених прав за новим законодавством відповідає їх обсягу, передбаченому Конституцією України.

Коли законодавець практично повністю намагається позбавити особу конституційного права, порушення зазначеної вимоги є очевидним. Прикладом такого порушення може слугувати прийнятий ВРУ ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення процедури відведення земельних ділянок для розвитку цифрової інфраструктури», який у редакції, на яку Президент України наклав вето, передбачав заборону на оскарження до суду рішень Закарпатської обласної державної адміністрації про примусове відчуження об'єкта нерухомого майна [379].

Однак найчастіше звуження обсягу конституційних прав не є настільки суттєвим, що породжує дискусію про те, чи була порушена сама суть зазначених прав.

Так, наприклад, ТОВ «Мікадо» звернулося до КСУ з конституційною скаргою, у якій посилялося на те, що ч. 4 ст. 202 ГПК і п. 4 ч. 1 ст. 226 ГПК, які передбачають, у розумінні ВС, що *у разі неявки позивача в судове засідання позов підлягає залишенню без розгляду за умови, позивач не повідомив суд про поважні причини неявки або не попросив розглядати справу без його участі, навіть тоді, коли нез'явлення позивача не перешкоджає вирішенню спору*, порушують КУ, оскільки п. 5 ч. 1 ст. 81 Арбітражного процесуального кодексу України № 1798-ХІІ (ГПК до перейменування) в редакції від 06.11.1991 було передбачено, що арбітражний суд залишає позов без розгляду, якщо представник позивача не з'явився на виклик у засідання арбітражного суду і *його нез'явлення перешкоджає вирішенню спору*. На думку ТОВ «Мікадо», законодавець таким чином певною мірою обмежив право на доступ до суду, чим порушив ст. 22 КУ [165].

КСУ відмовив у відкритті конституційного провадження за згаданою скаргою [380], фактично визнавши доводи скаржника не переконливими, з чим слід погодитися, оскільки протилежний підхід призвів би до того, що будь-який перехід від імперативного методу правового регулювання чи будь-яке нове процедурне обмеження визнавалося б таким, що не відповідає Конституції України.

Що ж до процесуального принципу «*non reformatio in peius*», то труднощі з його застосуванням видаються цілком передбачуваними, з огляду на те, що цей принцип прямо не врегульований положеннями ГПК [77, с. 156].

Перш за все варто зауважити, що ВС у низці своїх постанов некоректно формулює визначення зазначеного принципу [381, с. 104], визначаючи що «особа, яка оскаржує судові рішення, не може потрапити в гірше становище, порівняно із тим, що така особа досягнула в попередній інстанції в результаті своєї ж скарги» [78; 382]. Так, буквальний аналіз викладеного вказує на те, що суб'єктом правового захисту принципу «*non reformatio in peius*» є особа, яка оскаржує судові рішення

і в попередній інстанції досягла певного становища в результаті подання скарги; а змістом – заборона перегляду рішення не на користь скажника. Із цього, своєю чергою, випливає, що, по-перше, принцип «non reformatio in peius» в позовному провадженні застосовується лише на касаційній стадії, оскільки саме тут попередньою є інстанція, у якій розглядалася скарга, а по-друге, – що особа, подавши скаргу, отримує гарантію від погіршення її процесуального становища навіть тоді, коли зі скаргою звернулися також інші учасники справи [381, с. 104].

Однак таке розуміння визначення принципу «non reformatio in peius» є нелогічним щонайменше тому, що не дозволяє суду касаційної інстанції змінити оскаржене рішення шляхом погіршення становища одного скажника за касаційною скаргою іншого. Наприклад, якщо позивач просить суд касаційної інстанції збільшити розмір заборгованості, присудженої до стягнення, а відповідач – зменшити, то суд не матиме змоги змінити оскаржене рішення у відповідній частині. Зрозуміло, що такий підхід до розуміння принципу «non reformatio in peius» на практиці не застосовується судами [381, с. 104].

КГС ВС у постанові від 22.05.2024 у справі № 910/12778/22, п. 5.17, інтерпретуючи визначення принципу «non reformatio in peius», звернувся до розширювального тлумачення, вказавши що під *скаргою* може розумітися *позов*, таким чином, допустивши можливість застосування принципу на стадії апеляційного перегляду судових рішень. Разом із тим таке тлумачення приводить до висновку, до якого власне і дійшов КГС ВС у п. 5.21 зазначеної постанови, а саме, що «ні в цивільному процесі, ні в господарському процесі неможливо застосовувати [...] «non reformatio in peius» на користь особи, яка не зверталася з позовом до суду за захистом порушених прав» [383]. На хибність такої думки звернув увагу Андронов І.В., зауваживши, що таке обмеження прав відповідача ставить його у нерівне правове становище порівняно з позивачем [77, с. 158], із чим варто погодитися, зокрема, через те, що не існує жодної причини, чому вигодонабувачем принципу правової визначеності, складовою якого є принцип «non reformatio in peius», не може особа, яка не ініціювала позов [381, с. 104].

Більше того, такий підхід не використовується і зарубіжними дослідникам [381, с. 104]. Наприклад, Х. Морено зазначає, що заборона зміни оскарженого рішення на шкоду єдиному скаржнику означає, що скаржник не може зазнати жодної шкоди виключно внаслідок подання власної скарги, не роблячи при цьому вказівки на його процесуальний статус [84, с. 4]. Окрім того КЦС ВС, а також ВП ВС послідовно дотримується позиції, згідно з якою дія принципу «non reformatio in reius» захищає також особу, яка не зверталася до суду попередньої інстанції зі скаргою [381, с. 104].

Так, у постанові від 31.01.2024 у справі № 183/7850/22 КЦС ВС застосував принцип «non reformatio in reius» на користь позивачів-касаторів, які не були скаржниками (апелянтами) у суді попередньої інстанції [382], тобто не є особами, які досягли захищеного становища в результаті своєї ж скарги [381, с. 104]. При цьому суд зауважив, що «позивачі не можуть потрапити в гірше становище, порівняно із тим, що такі особи досягнули в попередній інстанції» [382]. Таким чином, КЦС ВС відкинув *досягнення у попередній інстанції певного становища в результаті подання скарги* як умову для застосування принципу «non reformatio in reius» [381, с. 104].

Зрештою ВП ВС у постанові від 12.06.2024 у справі № 756/11081/20 у п. 83 зазначила, що «суд апеляційної інстанції не може вийти і за межі доводів апеляційної скарги, погіршивши при цьому становище заявника (відповідача, який подав апеляційну скаргу). Зазначене узгоджується з принципом заборони повороту до гіршого (non reformatio in reius)». При цьому вживане ВС визначення принципу «non reformatio in reius» ВП ВС не міняла [78]. Подібну позицію зайняв також КЦС ВС [384].

Також варто зауважити, що пропозиція КГС ВС тлумачити позов як скаргу не змінює факт того, що запропоноване ВС визначення принципу «non reformatio in reius» не дозволяє суду касаційної інстанції змінити оскаржене рішення шляхом погіршення становища одного скаржника за касаційною скаргою іншого, на що зверталася увага вище [381, с. 104].

Вирішення зазначеної проблеми насправді досить просте: сенс запропонованого ВС визначення принципу «non reformatio in peius» залежить від правильності розставлення розділових знаків. Так, якщо принцип «non reformatio in peius» визначити як *правило, відповідно до якого особа, яка оскаржує судове рішення, не може потрапити в гірше становище, порівняно із тим, що така особа досягнула в попередній інстанції, у результаті своєї ж скарги* – то суб'єктом правового захисту буде вважатися особа, яка оскаржує судове рішення, а змістом – заборона на зміну судового рішення за результатом розгляду скарги не на користь заявника. Саме таке визначення принципу «non reformatio in peius» є логічним, відповідає змісту, який у нього вкладає ВП ВС, національні та зарубіжні науковці [381, с. 104].

Факт того, що принцип «non reformatio in peius» не врегульований положеннями Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК), породжує дискусію не лише щодо формулювання визначення згаданого принципу, а й щодо меж його застосування [381, с. 104]. Очевидно, що принцип «non reformatio in peius» підлягає застосуванню на стадії апеляційного та касаційного оскарження судових рішень [77, с. 157]. Однак актуальними залишаються питання щодо того, (1) чи зберігається заборона на погіршення становище скажника, якщо суд повертає справу на новий розгляд; (2) чи заборона на погіршення становище скажника обмежує повноваження суду у викладенні мотивів свого рішення [381, с. 104-105].

Погляди іноземних правників на збереження заборони повороту до гіршого під час нового розгляду цивільних справ різняться. Одні звертають увагу на те, що це суперечило б самій суті процесу першої інстанції, адже повторний розгляд провадиться відповідно до загальних правил з усіма відповідними наслідками. Інші вважають, що суд першої інстанції при повторному розгляді справи повинен бути пов'язаний принципом «non reformatio in peius», оскільки в протилежному випадку реалізація згаданого принципу буде зведена до формальності, а кількість випадків повернення справи на новий розгляд зросте [385, с. 53-54].

Ми вважаємо, що заборона на погіршення становища скажника зберігає свою силу навіть у разі повернення справи на новий розгляд [381, с. 105]. Подібне нормативно-правове регулювання характерне, зокрема, для кримінального процесу Німеччини та Австрії [82, с. 496, 500]. Більше того, така практика простежується в цивільному судочинстві Румунії. Так, як зазначає Н. Гарденер (N. Grădinaru), Апеляційний суд Бухареста свого часу указав на те, що «повторний розгляд є наслідком апеляції, і сторона повинна бути впевнена, що не погіршить свою ситуацію не лише в процедурі оскарження, але й на процесуальних стадіях після того, як апеляція була прийнята» [386, с. 90].

У національній правовій системі такий висновок впливає з того, що, як було встановлено раніше, принцип «*non reformatio in peius*» ґрунтується на положеннях Конституції України, гарантуючи при цьому конституційне право на апеляційне та касаційне оскарження судових рішень [81, с. 57-58]. Це узгоджується з принципом автономного тлумачення Конституції України [381, с. 105], відповідно до якого остання «не повинна тлумачитися згідно з актом, який має нижчу юридичну силу» [387, с. 147]. Оскільки Конституція України не передбачає можливості направлення справи на новий розгляд як наслідок апеляційного чи касаційного провадження, такий новий розгляд не може використовуватися для обходу принципу «*non reformatio in peius*» [381, с. 105].

Водночас слід зауважити про існування винятків із цього правила. У будь-якому випадку принцип «*non reformatio in peius*» не може обмежувати повноваження суду, коли виникають обставини, які законом прирівняні до нововиявлених чи виключних, оскільки їх наявність надає учасникам справи право просити про перегляд судового рішення. Відповідно, відмова суду враховувати виникнення таких обставин під час нового розгляду справи суперечитиме принципу процесуальної економії, адже породжуватиме окреме провадження з перегляду судового рішення [381, с. 105].

При цьому, на нашу думку, принцип «*non reformatio in peius*» не має розглядатися як такий, що обмежує суд у праві надання власної правової оцінки

обставинам справи, зокрема й шляхом зміни мотивувальної частини оскарженого рішення, адже доводи скаржника мають розглядатися виключно крізь призму чинного законодавства. Уявимо собі ситуацію, коли апелянт оскаржує судові рішення в справі про стягнення штрафних санкцій за договором, стверджуючи, що суд першої інстанції присудив меншу суму, ніж належить, і суд апеляційної інстанції вбачає обґрунтованість доводів апелянта в цій частині, однак приходиться до висновку про неукладеність договору. Вважаємо, що в таких випадках суд апеляційної інстанції не може прийняти рішення про стягнення більшої суми штрафних санкцій і, керуючись ч. 4 ст. 269 ГПК, має вказати на неукладеність договору, однак зобов'язаний при цьому залишити рішення суду першої інстанції у частині задоволених позовних вимог без змін через заборону на погіршення становища скаржника. Протилежне тлумачення змісту принципу «non reformatio in reius», за якого суд позбавлений права надавати власну правову оцінку обставинам справи, призвело б до ситуації, за якої він був би змушений присудити апелянту те, на що той не має права за законом [381, с. 105].

Варто зауважити, що ВС, здається, дотримується подібної позиції [381, с. 105]. Так, у постанові від 31.01.2024 у справі № 183/7850/22 він відмовився задовольняти вимогу скаржника про скасування постанови суду апеляційної інстанції та залишення в силі рішення суду першої інстанції, яким було передбачено для стягнення більший розмір інфляційних витрат, оскільки позивач узагалі не мав права на їх стягнення в силу того, що сума боргу була виражена в іноземній валюті, однак, пославшись на принцип «non reformatio in reius», залишив в силі постанову суду апеляційної інстанції у частині присуджених до стягнення інфляційних витрат [382].

Зазначена ситуація принципово відрізняється від тої, коли суд апеляційної інстанції не змінює незаконне рішення на шкоду скаржнику, оскільки в тому разі суд зберігає status quo, про перегляд якого ніхто не просить, зберігаючи стабільність правовідносин. У ситуаціях описаних вище, навпаки, суд просять змінити status quo, а правовідносини в частині суми штрафних санкцій/інфляційних витрат, яку просить досягнути скаржник, залишаються спірними [381, с. 105].

Принагідно варто зауважити, що таке тлумачення розуміння принципу «*non reformatio in peius*» не призведе до погіршення становища скаржника [381, с. 105] в силу того, що правова оцінка, надана судом певному факту при розгляді іншої справи, не є обов'язковою для господарського суду (ч. 7 ст. 75 ГПК) [27].

Водночас на наше переконання, принцип «*non reformatio in peius*» обмежує суд у праві зміни викладу встановлених фактів та обставин справи на шкоду скаржника. Така різниця в підходах пояснюється тим, що, по-перше, на відмінну від правильного застосування норм права, обов'язок доведення обставин справи перш за все покладається на учасників справи (ч. 3 ст. 13 ГПК), а не на суд [27; 388; 381, с. 105]. По-друге, обставини, встановлені рішенням суду, що набрало законної сили, як правило, не доказуються при розгляді іншої справи, у якій беруть участь ті самі особи або особа, стосовно якої встановлено ці обставини (ч. 4 ст. 75 ГПК, ч. 4 ст. 82 ЦПК, ч. 4 ст. 78 КАСУ) [27; 103; 98; 381, с. 105], а тому зміну викладу фактів та обставин справи може погіршити становища скаржника в іншому судовому процесу. Негативний ефект преюдиції частково компенсується тим, що відповідні факти та обставини можуть бути спростовані в межах іншого процесу, однак не виключається повністю, адже заінтересований учасник справи має довести, що встановлені обставини у справі повинні підлягати повторному встановленню та доказуванню у межах цієї справи [389; 381, с. 105].

Що ж до **принципу диспозитивності**, то одним із ключових проблемних моментів його застосування, що охоплюється темою цієї роботи, є питання обмеження суду позовними вимогами.

Як зазначалося, такі обмеження відіграють важливу роль у забезпеченні правової визначеності, оскільки зі зверненням позивача до суду матеріально-правові відносини між позивачем та відповідачем стають спірними, але лише в тій частині, яка визначена як підстави позову.

Водночас у судовій практиці сформувався підхід, за якого суд має обмежене право «виправляти» неправильно сформовані позовні вимоги, керуючись метою звернення до суду. Кількість таких рішень за період з 2018 року є досить значною.

Так, КГС ВС часто посилається на те, що некоректне, з точки зору лінгвістики, формулювання вимог позову не може бути перешкодою для захисту порушеного права особи, яка звернулася до суду [390]. Лінгвістичні помилки в правозастосуванні є наслідком недотримання орфографічних, лексичних, стилістичних, граматичних і пунктуаційних норм сучасної української мови. Серед лінгвістичних помилок виділяють, зокрема, лексичні помилки (вжито некодифіковані терміни або використано штампи замість юридичних кліше) та порушення стилю [391]. Втручання суду у позовні вимоги, покликане виправити ці помилки, є цілком виправданим, враховуючи факт того, що зміст позовних вимог фактично при цьому не змінюється.

Як приклад, у постанові від 29.09.2021 у справі № 910/12662/20 ВС визнав, що заявлена позивачем вимога про визнання припиненими правовідносин за договором іпотеки по суті є вимогою про визнання права іпотеки відповідача припиненим, що є належним способом захисту [390].

Інколи господарські суди прямо змінюють зміст позовних вимог, керуючись метою звернення позивача до суду. Так, у справі № 914/921/18 позивач просив скасувати протокол загальних зборів, однак суд першої інстанції, «керуючись завданнями господарського судочинства» та «враховуючи розумні очікування позивача при зверненні з даним позовом до суду» здійснив захист порушених прав позивача шляхом задоволення його позовної вимоги у спосіб визнання недійсним рішення позачергових загальних зборів учасників. КГС ВС у постанові від 23.04.2018 зазначене рішення підтримав, зазначивши, що суди правильно врахували мету звернення позивача з позовом, задовольнивши позов у вищевикладений спосіб [392].

При цьому важливо наголосити, що зазначені вимоги очевидно є різними за змістом, тобто помилка має не лінгвістичний, а юридичний характер. У разі визнання акта недійсним у суду немає потреби скасовувати його, оскільки визнання його недійсним означає, що він не породив правових наслідків із дня його

вчинення. Скасування ж акта означає втрату чинності таким актом з моменту набрання чинності відповідним судовим рішенням [393].

Зрештою у постанові від 27.02.2024 у справі № 910/15043/21 (910/13122/22) КГС ВС узагалі змінив резолютивну частину постанови суду апеляційної інстанції про застосування наслідків недійсності договору купівлі-продажу шляхом скасування запису про право власності та рішення про державну реєстрацію прав та їх обтяжень щодо об'єкта нерухомого майна у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно **на** витребування об'єкта нерухомого майна з володіння відповідача у володіння позивача [394].

Приймаючи зазначену постанову, ВС виходив із того, що (1) сформульовані позовні вимоги в частині застосування наслідків виконання недійсного договору не відповідають належному способу захисту, (2) невідповідність чи неповна відповідність позовних вимог належному способу захисту не може бути підставою для відмови у позові з формальних підстав, якщо прагнення позивача не викликає сумніву, а позовні вимоги можуть бути витлумачені у відповідності до належного способу захисту прав, і якщо таке тлумачення не призводить до порушення процесуальних прав відповідача (зокрема, щодо подання заперечень, надання відповідних доказів тощо) [395].

Таким чином, наразі обрання неналежного способу захисту порушеного права не обов'язково веде до відмови у задоволенні позову.

Однак такий підхід ВС не є безспірним, оскільки суд, діючи з метою захисту прав сторони, яка звернулася з позовом, забезпечуючи при цьому процесуальну економію та остаточне вирішення спору, допускає зміну предмета позову безпосередньо судом не лише у випадках, коли позовні вимоги сформовані неправильно з точки зору лінгвістики, а й тоді, коли обраний позивачем спосіб захисту є неналежним/неефективним, тобто *іншим*, ніж той, який мав бути заявлений.

Такий підхід не є однозначним навіть серед суддів ВС. У справі № 914/1027/19 суди задовольнили позовну вимогу зобов'язати державного реєстратора скасувати

запис/реєстраційну дію щодо включення відомостей про юридичну особу у спосіб скасування зазначеного запису/реєстраційної дії. КГС ВС у постанові від 02.08.2021 у справі № 914/1027/19 вказав, що суди вийшли за межі позовних вимог, оскільки позивач звернувся до суду з вимогою саме зобов'язального характеру щодо вчинення відповідачем відповідних реєстраційних дій, у той час як судами застосовано інший спосіб захисту, який хоча і переслідує спільну мету, однак не є подібним за своїм змістом [396].

Враховуючи норми ГПК, таке тлумачення видається правильним. Зрештою, коли суди не враховують зміст вимог, а керуються припущенням про те, чого хотів позивач, то існує імовірність того, що суд задовольнить вимогу, якої позивач не бажав, тобто що буде порушена стабільність тих правовідносин, які не ставилися під сумнів.

Подібна ситуація в судовій практиці склалася і щодо визначення сторін спору, що є завданням і прерогативою позивача в силу ст. 162 ГПК [27]. Спочатку ВП ВС напрацювала судову практику, за якої неодноразово відмовляла у задоволенні позовів, де належний відповідач був залучений як третя особа (наприклад, див. п. 8.16-8.17 постанови ВП ВС від 05.07.2023 № 910/15792/20) [397], що відповідало принципу диспозитивності.

Однак у постанові від 03.04.2024 у справі № 916/520/22 КГС ВС застосував інший підхід, зауваживши, що та обставина, що заявник позовних вимог визначив себе позивачем, а не особою, яка звернулася до суду в його інтересах, а належного позивача – відповідачем, не є перешкодою для розгляду справи виходячи з фактичного складу сторін за принципом суд знає закони, та направив справу на новий розгляд до суду першої інстанції [192].

Відповідно до позиції ЄСПЛ, застосовуючи процесуальні норми, національні суди повинні уникати як надмірного формалізму, який може вплинути на справедливість провадження, так і надмірної гнучкості, яка призведе до анулювання вимог процесуального законодавства [398]. Надмірною гнучкістю є негативне оціночне поняття, яке означає нехтування процедурою, визначеною

законодавством, у ситуації, за якої негативні наслідки недотримання такої процедури переважають принцип розумності (доцільності, раціональності) [399, с. 2].

Підхід, за якого господарські суди в низці випадків керуються перш за все метою звернення до суду, а не змістом вимог та, як наслідок, змінюють обраний позивачем спосіб захисту та/або процесуальний статус, визначений позивачем, зокрема й позбавляють такого статусу позивача, є ігноруванням судами норм процесуального права.

Більше того, у зазначений спосіб суди наділили себе де-факто дискреційними повноваженнями, але оскільки такі повноваження не були прямо передбачені законом, то, відповідно, останній не містить чітких обмежень щодо здійснення таких повноважень, що не відповідає принципу правової визначеності та, з-поміж іншого, порушує принцип рівності, адже за таких обставин однакове застосування закону є ще більш недосяжною ціллю.

Висновки до розділу II

1. У господарському судочинстві України дотримання вимог до прийняття та змісту законодавства ускладнюється, зокрема, несвоєчасним оприлюдненням законів, стислістю строків набрання ними чинності, наданням окремим нормам зворотної дії, а також безперервними змінами до КУзПБ, що суперечить вимозі стабільності законодавства. Попри загальну зрозумілість і логічність господарського процесуального законодавства, йому властиві системні вади, зокрема надмірне використання прийому *mutatis mutandis*, що перекладає тягар тлумачення на адресата норми. Окрім того, встановлені випадки неякісного регулювання ГПК порядку здійснення учасниками справи своїх процесуальних прав та обов'язків, зокрема щодо стягнення судових витрат.

2. Правові системи західних країн використовують формалізовані механізми забезпечення єдності та стабільності судової практики, а також пом'якшення наслідків її змін, зокрема принцип *stare decisis* і доктрину *prospective*

overruling. В Україні ці завдання покладені насамперед на ВС, який, однак, не демонструє дбайливого ставлення до їх виконання.

3. Також проблемою, характерною для України, є систематичне невиконання судових рішень, що зумовлено, зокрема, великою кількістю мораторіїв, що перешкоджають примусовому виконанню рішень судів. На переконання автора, способом вирішення зазначеної проблеми може бути напрацювання чітких критеріїв правомірності таких мораторіїв, які поки що відсутні в національному праві.

4. Серед проблем, пов'язаних із забезпеченням остаточності судових рішень, слід виділити неефективний механізм їх перегляду за виключними обставинами, а саме у зв'язку з встановленням рішенням КСУ неконституційності норм права, застосованих судом при вирішенні справи, що за поточного підходу фактично нівелює інститут конституційної скарги та унеможлиблює такий перегляд.

5. Вбачається, що господарські суди з метою забезпечення правової визначеності повинні ретельніше підходити до визначення меж здійснення ними своїх повноважень, зокрема дискреційних. Слід уникати зміни судом змісту позовних вимог чи сторін у справі, утримуватися від погіршення становища скаржника у результаті своєї ж скарги, а натомість необхідно зосередитися на розробленні та впровадженні інструментів впливу на процес здійснення судами дискреційних повноважень.

ВИСНОВКИ

1. Правова визначеність, як принцип права другого порядку, є елементом принципу верховенства права, відповідно до якого правотворчість і правозастосування мають здійснюватися на засадах стабільності, послідовності та прогнозованості. Такий взаємозв'язок обох принципів ґрунтується на тому, що без принципу правової визначеності ключова функція принципу верховенства права не може бути реалізована, а його зміст і функціональне призначення повністю охоплюють принцип правової визначеності.

2. Стабільність, як ціннісний елемент принципу правової визначеності, передбачає відсутність постійних і частих змін у сфері правового регулювання, зокрема в законодавстві та правозастосовній практиці, та виключає можливість втручання в набуті права за відсутності для цього вагомих підстав. Інший ціннісний елемент – прогнозованість – вимагає зрозумілості та точності правових норм, а також передбачуваності процесу нормотворення та результатів правозастосування для раціонального спостерігача. Своєю чергою послідовність передбачає узгодженість і закономірність у нормотворенні та правозастосуванні.

3. У господарському судочинстві України принцип правової визначеності насамперед знаходить свій вияв через наступні вимоги (змістовні елементи), що сформувалися навколо його ціннісних елементів: (1) загальні вимоги до прийняття законодавства та його змісту; (2) обмеженість дискреційних повноважень суду; (3) дотримання процесуальних строків; (4) остаточність та обов'язковість судового рішення; (5) недопустимість змін (повороту) до гіршого; (6) забезпечення єдності, стабільності та доступності судової практики, (7) захист процесуальних легітимних очікувань особи.

4. За результатами дослідження взаємозв'язків між принципом правової визначеності та принципом диспозитивності встановлено, що принцип диспозитивності, залишаючись ієрархічно незалежним від принципу правової визначеності, функціонально інтегрований у його структуру як змістовний елемент. З'ясовано, що принцип диспозитивності гарантує, що матеріально-правові

відносини набувають спірного характеру лише в тій частині, яка визначена як підстава позову, забезпечуючи стабільність таких відносин в іншій частині. Встановлено, що принцип диспозитивності також передбачає обізнаність учасників справи щодо того, яким чином суд може захистити порушене, невизнане або оспорюване право у разі задоволення позову, що гарантує прогнозованість у праві.

5. Дотримання процесуальних строків слід розглядати як окрему вимогу принципу правової визначеності, що вимагає забезпечення стабільності у праві та охоплює як строки, встановлені для учасників справи, так і для суду.

6. Загальноправова вимога захисту легітимних очікувань у господарському судочинстві України набуває форми вимоги із захисту процесуальних легітимних очікувань. Процесуальними легітимними очікуваннями є раціонально виправдані сподівання особи, які ґрунтуються на законодавстві, усталеній практиці ВС або поведінці суду, з яким особа перебуває в процесуальних відносинах або до якого має намір звернутися, стосуються певних юридичних наслідків її процесуальної поведінки та підлягають судовому захисту.

7. Недопустимість змін (повороту) до гіршого, як вимога принципу правової визначеності, у господарському судочинстві України має свою специфіку, оскільки проявляється не лише як запобіжник проти внесення змін до законодавства, які б звужували зміст або обсяг прав, гарантованих Конституцією України, а і як однойменний процесуальний принцип, що латинською має назву «*non reformatio in reius*» і який обмежує повноваження судів ухвалювати рішення, що погіршують становище скаржника, за його ж скаргою. Принцип «*non reformatio in reius*» немає чіткої процесуальної основи в ГПК, однак, будучи вимогою принципу правової визначеності та одночасно гарантією конституційного права на оскарження судових рішень, ґрунтується безпосередньо на положеннях ч. 1 ст. 8 Конституції України у її взаємозв'язку з п. 8 ч. 2 ст. 129 та ст. 55 Конституції України.

8. Встановлено, що у господарському судочинстві значні складнощі викликають забезпечення виконання вимог зі своєчасного оприлюднення та стабільності законодавства, а також надання достатнього часу на адаптацію до змін в системі правовідносин. Виявлено системні недоліки господарського процесуального законодавства, зокрема надмірне застосування законодавцем прийому *mutatis mutandis* без урахування існування альтернативних варіантів тлумачення, що ускладнює передбачуваність правових норм.

9. Здійснено класифікацію способів та засобів вирішення господарськими судами проблем, пов'язаних із низькою якістю закону, шляхом поділу на автономні, тобто такі, що можуть бути застосовані господарськими судами самостійно, та інституційні, які передбачають звернення до органів влади за межами судової системи України загальної юрисдикції. До автономних віднесено: (1) застосування різних видів тлумачення, крім буквального, (2) застосування правил подолання колізій; (3) застосування положень Конституції України як норм прямої дії у разі, коли суд дійде до висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України; (4) подолання прогалин у праві шляхом застосування аналогії права та закону. До інституційних способів та засобів вирішення господарськими судами проблем, пов'язаних із низькою якістю закону, віднесено: (1) звернення ВС до КСУ із конституційним поданням щодо неконституційності норми права з підстав не відповідності критерію якості закону або з питання офіційного тлумачення Конституції України; (2) запит ВС до ЄСПЛ щодо надання консультативних висновків з принципових питань, які стосуються тлумачення або застосування прав і свобод, визначених Конвенцією або протоколами до неї.

10. В Україні єдність та стабільність судової практики забезпечується всією системою судів, проте формальні засоби для цього належать насамперед ВС. Обґрунтована необхідність законодавчого закріплення поточної практики ВС, що полягає у прирівнюванні висновків щодо застосування норм права, викладених в ухвалах ВС, до висновків щодо застосування норм права, викладених у постановках

ВС. До внесення відповідних змін запропоновано включати сформовані в ухвалах висновки ВС до постанов, якими завершуються касаційні провадження.

11. З'ясовано, що забезпеченню єдності судової практики також сприяють визначені в законі або напрацьовані судовою практикою правила тлумачення та різноманітні стандарти поведінки суду, наприклад, правило про те, що встановлення судом дійсності, чинності та виконуваності арбітражної угоди при вирішенні питання про залишення позову без розгляду в порядку п. 7 ч. 1 ст. 226 ГПК має здійснюватися *prima facie* («на перший погляд»).

12. Встановлено, що стабільність судової практики в Україні залишається низькою. Законодавство не обмежує ВС у зміні правових позицій будь-якими підставами, а сам суд, зокрема КГС ВС, не демонструє дбайливого ставлення до збереження сформованої судової практики.

13. Для України характерна проблема систематичного невиконання судових рішень, зумовлена, серед інших причин, мораторіями, що перешкоджають примусовому виконанню рішень судів. Такими мораторіями є встановлені законодавством або з визначених ним підстав правозастосовчим органом тимчасові обмеження у вчиненні заходів примусового виконання окремих судових рішень, як правило, ухвалених щодо певних категорій боржників або стягувачів, з метою захисту інтересів держави, суспільства або окремих суб'єктів прав.

14. Встановлено наступні ознаки мораторію на примусове виконання судових рішень, які дають змогу відрізнити його від інших правових ускладнень, що можуть виникнути в процесі виконання судових рішень: (1) мета встановлення обмежень, яка полягає у захисті інтересів держави, суспільства або окремих суб'єктів прав і виходить за межі забезпечення належного перебігу виконавчого провадження; (2) строк дії встановлених обмежень, який є відносно довготривалим і перевищує час, необхідний для вчинення (ухвалення) певних процедурних дій (рішень); (3) ступінь індивідуалізації запроваджених обмежень, що є низьким і виявляється у їх встановленні законодавством або з визначених ним підстав

правозастосовчим органом та, як правило, поширенні на заздалегідь визначені категорії боржників або стягувачів.

15. Вважаємо, що мораторій, який перешкоджає примусовому виконанню рішень судів, є неконституційним із моменту, коли на будь-якому етапі його дії не справджується хоча б одна з наступних умов: (I) мораторій має легітимну мету; (II) мораторій забезпечує належне співвідношення між встановленими обмеженнями та легітимною метою.

16. Обґрунтовано, що належне співвідношення між встановленими обмеженнями та легітимною метою передбачає, що: досягнення декларованої мети без введення мораторію або неможливе, або вимагає від держави непропорційних зусиль чи надмірного втручання у права інших осіб (*критерій крайньої необхідності*); законодавством передбачений конкретний строк (термін) дії мораторію, який може бути істотно продовжений (перенесений) виключно з підстав або за умов, відомих або прогнозованих на момент його встановлення, і який не є настільки тривалим, щоб нівелювати саму суть права, на захист яких було ухвалене судове рішення (*критерій визначеності та обмеженості строку*); мораторій є гнучким, зокрема є можливість оспорити застосування мораторію в індивідуальному порядку (*критерій гнучкості*); реалізація мораторію, спрямованого на захист інтересів певних суб'єктів, не призводить до дискримінації інших, зокрема необґрунтовано не спотворює економічну конкуренцію з порушенням балансу інтересів між зацікавленими сторонами (*критерій недискримінації*); умови мораторію, якщо такий був встановлений на користь держави, тобто вигідно виділяє її від інших боржників, передбачають компенсацію втрат кредиторам (*критерій доступності компенсації*).

17. Ще однією проблемою невиконання судових рішень в Україні є недосконале законодавство та правозастосовна практика, пов'язані із застосуванням санкцій, які позбавляють кредитора можливості отримати виконання зобов'язання за рахунок активів підсанкційних осіб, що за своєю суттю є мораторієм на примусове виконання судових рішень, який не виправдано

поширює відповідальність за дії боржників на їх кредиторів. Пропонується розглянути зміни законодавства, відповідно до яких для добросовісних кредиторів зазначену заборону скасувати, передбачивши, що виконавець, встановивши підсанкційний характер активів боржника, має завчасно проінформувати про заплановане примусове стягнення компетентні органи влади, якщо лише вони не були залучені до участі у справі, для того, щоб останні мали час для перевірки стягувача на предмет пов'язаності із боржником.

18. Обґрунтовано, що безумовне, незалежно від обставин справи, обмеження дії присічного строку на перегляд остаточного судового рішення у зв'язку з ухваленням ЄСПЛ рішення проти України є помилковим, оскільки фактично перекладає відповідальність держави на приватних осіб.

19. У Конституції України немає положень, які зобов'язували б суди продовжувати застосовувати до правовідносин, що завершилися до ухвалення рішення КСУ, норми права, визнані ним неконституційними. Навпаки, норми Конституції як акта вищої юридичної сили завжди у випадку колізій мають пріоритет у правозастосуванні. Водночас положення ч. 2 ст. 152 Конституції України перешкоджають перегляду остаточних судових рішень у зв'язку з встановленням рішенням КСУ неконституційності норм права, застосованих судом при вирішенні справи, за винятком випадків, коли із заявою про перегляд остаточного судового рішення звертаються автори належним чином поданих конституційних скарг щодо таких норм права, за якими КСУ не постановив ухвалу про відмову у відкритті конституційного провадження, а також учасники справи, у якій в остаточному судовому рішенні було застосовано неконституційну норму права, за умови, що строк на подання конституційної скарги ще не сплив.

20. Встановлено, що пошук точних меж дискреційних повноважень суду не є ефективним напрямом удосконалення судової діяльності, натомість доцільно зосередитися на розробленні та впровадженні інструментів впливу на процес здійснення судами дискреційних повноважень. Обґрунтовано, що застосування

тестів і контрольних списків підвищує якість реалізації судом дискреційних повноважень.

21. Класифіковано дискреційні повноваження суду за ступенем свободи розсуду на умовно-дискреційні, що обмежують вибір суддів їх власним уявленням про єдино правильне рішення, та істинно-дискреційні, що дозволяють вільно обирати серед кількох рівноцінно допустимих варіантів рішень. Встановлено, що пошук суддею правильного рішення під час реалізації умовно-дискреційних повноважень має здійснюватися у формі чотириланкового алгоритму, який передбачає встановлення чітких меж повноважень, з'ясування їх мети, пошук можливих варіантів рішень та обрання найбільш збалансованого із них. Для реалізації істинно-дискреційних повноважень суд має використовувати трискладовий тест, що полягає у перевірці того, чи діяв суд у відповідності з недискреційними положеннями закону, чи переслідував при цьому законну мету своїх повноважень та чи забезпечив розумний баланс інтересів.

22. Для захисту від необґрунтованого поновлення процесуальних строків на касаційне оскарження, запропоновано доповнити положення ГПК нормою, яка надає особі, що оскаржує постанову суду апеляційної інстанції, право включити до касаційної скарги заперечення на ухвалу суду апеляційної інстанції про відкриття апеляційного провадження.

23. Також із метою усунення невизначеності щодо строків реалізації прав осіб, які не є учасниками справи, на оскарження судових рішень та на отримання інформації пропонується доповнити ст. 256 ГПК положенням про строк, протягом якого такі особи, після того, як їм стало відомо про ухвалення рішення, яким вирішено питання про їхні права чи обов'язки, мають право подати апеляційну скаргу із гарантією безумовного поновлення строку на апеляційне оскарження.

24. Виснувано, що принцип «non reformatio in reius» полягає в тому, що особа, яка оскаржує судові рішення, не може потрапити в гірше становище, порівняно із тим, що така особа досягнула в попередній інстанції, у результаті своєї ж скарги. З'ясовано, що час нового розгляду справи суд не обмежений у праві

надання власної правової оцінки обставинам справи, однак заборона на погіршення становища скаржника, зокрема шляхом зміни викладу встановлених фактів та обставин справи, повністю зберігає свою силу, за винятком випадку, коли під час нового розгляду учасники справи посилаються на обставини, прирівняні законом до нововиявлених чи виключених.

25. Обґрунтовано, що виправлення судом із власної ініціативи лінгвістичних неточностей у формулюванні предмета позову не виходить за межі повноважень суду, якщо не призводять до зміни змісту позовних вимог та обраного способу захисту, що є неприпустимим, оскільки їх формулювання та вибір, як і визначення сторін у справі, належить до прав позивача.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 30.08.2024).
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Угода Україна від 27.06.2014 р. : станом на 30 листоп. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 01.09.2024).
3. European Commission. Ukraine 2023 report. Brussels, 2023. 152 p. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/bb61ea6d-dda6-4117-9347-a7191ecef3f_en?filename=SWD_2023_699%20Ukraine%20report.pdf (date of access: 01.09.2024).
4. Regulation (EU, Euratom) 2020/2092 of the European Parliament and of the Council of 16 December 2020 on a general regime of conditionality for the protection of the Union budget. *Official Journal of the European Union*. 2020. 22 December. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32020R2092> (date of access: 06.10.2025).
5. Кройтор В. А. Принцип правової визначеності у господарському судочинстві. Актуальні проблеми приватного права : Зб. тез Всеукр. науково-практ. інтернет-конф., м. Ірпінь, 11 жовт. 2019 р. Ірпінь, 2019. С. 109–112. URL: https://www.nusta.edu.ua/wp-content/uploads/2016/11/2964_IR.pdf (дата звернення: 01.09.2024).
6. Рожнов О. В. Судочинство в господарських судах : навч. посіб. Харків, 2023. 200 с. URL: [http://ftplec.nlu.edu.ua/Кафедра%20цивільної%20юстиції%20та%20адвокатури/1.%20Перший%20\(бакалаврський\)%20рівень%20ОПП%20Правоохоронна%20діяльність/ОК%20Обов'язковий%20компонент/Господарське%20судочинство/posibnik.pdf](http://ftplec.nlu.edu.ua/Кафедра%20цивільної%20юстиції%20та%20адвокатури/1.%20Перший%20(бакалаврський)%20рівень%20ОПП%20Правоохоронна%20діяльність/ОК%20Обов'язковий%20компонент/Господарське%20судочинство/posibnik.pdf) (дата звернення: 05.12.2025).
7. Ostapenko H. Role of Legal Certainty in Providing Economic Security: Ukraine's Experience. *Theoretical and Practical Research in Economic Fields*. 2023. Vol. 14, no. 2. P. 215. URL: [https://doi.org/10.14505/tpref.v14.2\(28\).02](https://doi.org/10.14505/tpref.v14.2(28).02) (date of access: 01.09.2024).
8. Терещук М. Методологія дослідження інституту юридичної відповідальності в публічному праві. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 2 (14). С. 130–142. URL: <https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/658> (дата звернення: 01.12.2025).
9. Hayek F. A. Constitution of liberty: the definitive edition / ed. by R. Hamowy. Chicago : The University of Chicago Press, 2011. 583 p.

10. Мохонько А. Право як соціально-нормативний регулятор. *Держава і право*. 2011. № 51. С. 87–93. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/items/55d7a230-a857-4ea5-b043-4a5a7952208e> (дата звернення: 07.09.2025).
11. Дмитрієва М. М. Правова визначеність: поняття і зміст. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2020. № 3. С. 15–22. URL: <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-3-02> (дата звернення: 07.09.2025).
12. Панкратова В.О. Принцип правової визначеності: загальнотеоретична характеристика : монографія. Суми, 2016. 185 с.
13. Остапенко Г. З. Принцип правової визначеності: теоретико-прикладні засади : монографія. Київ : Парлам, 2023. 460 с.
14. Чеханюк Л. Принцип верховенства права та правова визначеність: співвідношення й окремі аспекти. Філософські та методологічні проблеми права. 2025. Т. 29, № 1. С. 85–95. URL: <https://doi.org/10.33270/02252901.10> (дата звернення: 07.09.2025).
15. Венеційська комісія. Доповідь про правовладдя. *Право України*. 2019. № 11. С. 14–38.
URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev2-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev2-ukr) (дата звернення: 01.09.2024).
16. Козюбра М. І. Загальна теорія права: Підручник. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
17. Рабінович С. Правова невизначеність в актах конституційного судочинства: pro et contra. *Український часопис конституційного права*. 2017. Т. 1. С. 44–49. URL: <https://doi.org/10.30970/jcl.1.2017.5> (дата звернення: 08.09.2025).
18. Urteil des Bundesverfassungsgerichts, 05.02.2004, Nr. 2 BvR 2029/01. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2004/02/rs2_0040205_2bvr202901.html (дата звернення: 02.12.2025).
19. Judgment of European Court of Human Rights of 28.10.1999 in *Brumărescu v. Romania*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B"itemid":\["001-58337"\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B) (date of access: 01.09.2024).
20. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України „Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів“ : Рішення Конституц. Суду України від 20.06.2019 р. № 6-р/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-19#Text> (дата звернення: 01.09.2024).
21. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 09.06.2022 р. у провадженні № 11-84cap21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105301898> (дата звернення: 01.09.2024).

22. Judgment of European Court of Human Rights of 26.06.2018 in Mirković and others v. Serbia. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng/#%7B"itemid":\["001-186490"\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng/#%7B%22itemid%3A%5B%5D%7D) (date of access: 01.09.2024).
23. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення: 30.08.2024)
24. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України "Про вищу освіту" : Рішення Конституц. Суду України від 20.12.2017 № 2-п/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-17#Text> (дата звернення: 18.10.2025).
25. Приймак А. М. Принцип правової визначеності: поняття та окремі аспекти. *Наукові записки*. 2010. Т. 103. С. 53–55. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/b3e55148-5bfa-4646-8023-758fea071a92> (дата звернення: 01.12.2025).
26. Venice Commission. Rule of law checklist. Strasbourg, 2016. 52 p. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2016\)007-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)007-e) (date of access: 01.09.2024).
27. Господарський процесуальний кодекс України : Кодекс України від 06.11.1991 р. № 1798-XII : станом на 19 лип. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/ed20240719> (дата звернення: 30.08.2024).
28. Ухвала Верховного Суду від 22.05.2022 р. у справі № 925/1165/16(925/359/21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104453407> (дата звернення: 01.09.2024).
29. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень розділу I, пункту 2 розділу III „Прикінцеві положення“ Закону України „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення“ від 2 березня 2015 року № 213-VIII : Рішення Конституц. Суду України від 23.01.2020 р. № 1-п/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-20#Text> (дата звернення: 01.09.2024).
30. Szymanek J. The concept of rule of law in the documents of the European Union institutions (the European parliament, the European commission and the European council) and in case-law of the CJEU. *Baltic journal of legal and social sciences*. 2024. No. 4. P. 104–115. URL: <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2024-4-11> (date of access: 26.11.2025).
31. What is the Rule of Law. United Nations. URL: <https://www.un.org/ruleoflaw/what-is-the-rule-of-law/> (date of access: 18.10.2025).
32. What is the rule of law?. European Commission. URL: <https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental->

[rights/upholding-rule-law/rule-law/what-rule-law_en#:~:text=Watch%20now-What%20defines%20the%20rule%20of%20law?,and%20equality%20before%20the%20law](#) (date of access: 18.10.2025).

33. Головатий С. Верховенство права (правовладдя): як його тлумачить Венеційська комісія*. Право України. 2011. № 10. С. 154–184. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/golovatyu_s_verhovenstvo_prava_pravovladdya_2011_0.pdf (дата звернення: 18.10.2025).

34. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень абзацу першого пункту 40 розділу VI "Прикінцеві та перехідні положення" Бюджетного кодексу України : Рішення Конституц. Суду України від 11.10.2018 р. № 7-п/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-18#Text> (дата звернення: 01.09.2024).

35. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Дорошко Ольги Євгенівни, Євстіфеева Микити Ігоровича, Кушаби Івана Петровича, Якіменка Володимира Петровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пунктів 1, 5 частини шостої статті 19, пункту 2 частини третьої статті 389 Цивільного процесуального кодексу України (щодо гарантування права на судовий захист у малозначних спорах) : Рішення Конституц. Суду України від 22.11.2023 р. № 10-п(II)/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-23#Text> (дата звернення: 01.09.2024).

36. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Мосюрчака Василя Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 1 пункту 2 розділу XI „Прикінцеві та перехідні положення“ Закону України „Про державну службу“ від 10 грудня 2015 року № 889-VIII (щодо гарантій соціального захисту державних службовців) : Рішення Конституц. Суду України від 23.12.2022 р. № 3-п/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-22#Text> (дата звернення: 01.09.2024).

37. Рішення Першого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою товариства з обмеженою відповідальністю "МЕТРО КЕШ ЕНД КЕРІ УКРАЇНА" щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців двадцять четвертого, двадцять п'ятого, двадцять шостого розділу I Закону України "Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо уточнення деяких положень та усун : Рішення Конституц. Суду України від 05.06.2019 р. № 3-п(I)/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-19#Text> (дата звернення: 01.09.2024).

38. Козюбра М. І. Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика. Українське право. 2006. № 1. С. 15–23.

39. Матвеева Ю. І. Принцип правової визначеності як складова верховенства права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2019. 220 с.

40. Погребняк С. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. 240 с.
41. Постанова Верховного Суду від 01.03.2023 у справі № 147/1172/19-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109491586> (дата звернення: 26.11.2025).
42. Siegel J. R. Legal scholarship highlight: Justice Scalia's textualist legacy - SCOTUSblog. SCOTUSblog. URL: <https://www.scotusblog.com/2017/11/legal-scholarship-highlight-justice-scalias-textualist-legacy/> (date of access: 31.08.2024).
43. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.08.2022 р. у справі № 909/298/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106774315> (дата звернення: 31.08.2024).
44. Окрема думка судді Кібенко О. Р. від 14.09.2022 р. у справі № 909/298/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106636468> (дата звернення: 31.08.2024).
45. Справа «Зеленчук і Цицюра проти України» (Заяви № 846/16 та № 1075/16) : Рішення Європ. суду з прав людини від 22.05.2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c79#Text (дата звернення: 19.10.2025).
46. Янг Е., Куїнн Л. Як написати дієвий аналітичний документ у галузі державної політики: Практичний посібник для радників з державної політики у Центральній і Східній Європі : Практ. посіб. / пер. з англ. С. Соколик ; Наук. ред. пер. О. Кілієвич. Київ : «К.І.С.», 2003. 120 с. URL: https://icpolicyadvocacy.org/sites/default/files/2024-04/writing_effective_public_policy_papers_ukranian.pdf (дата звернення: 11.05.2025).
47. Постанова Верховного Суду від 26.09.2019 р. у справі № 920/844/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84627186> (дата звернення: 31.08.2024).
48. Постанова Верховного Суду від 23.11.2023 р. у справі № 910/14562/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115231888> (дата звернення: 01.09.2024).
49. Постанова Верховного Суду від 21.07.2021 р. у справі № 910/6319/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98203132> (дата звернення: 01.09.2024).
50. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV : станом на 5 серп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 30.08.2024).
51. Озадовський І. Л. Упорядкування здійснення господарськими судами дискреційних повноважень. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, серія «Юридичні науки»*. 2025. № 2. С. 64–72. URL: <https://doi.org/10.32782/tnu-2707-0581/2025.2/09> (дата звернення: 15.09.2025).
52. Постанова Верховного Суду від 19.01.2024 р. у справі № 911/2269/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116445536> (дата звернення: 01.09.2024).

53. Постанова Верховного Суду від 18.11.2022 р. у справі № 905/458/21. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/107802762> (дата звернення: 31.08.2024).
54. Постанова Верховного Суду від 18.11.2022 р. у справі № 905/458/21. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/107802762> (дата звернення: 31.08.2024).
55. Гаріївська М. Б. До питання обсягу дискреційних повноважень суду в цивільному процесі. *Університетські наукові записки*. 2017. Т. 3. С. 117–129. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/427990> (дата звернення: 17.05.2025).
56. Постанова Верховного Суду від 18.09.2018 р. у справі № 921/655/17-г/4. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/76543065> (дата звернення: 31.08.2024).
57. Постанова Верховного Суду від 15.03.2018 р. у справі № 910/14553/17. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/72822751> (дата звернення: 31.08.2024).
58. Постанова Верховного Суду від 31.07.2019 р. у справі № 904/4566/18. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/83567417> (дата звернення: 31.08.2024).
59. Постанова Верховного Суду від 15.03.2023 р. у справі № 920/167/22. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/109747314> (дата звернення: 31.08.2024).
60. Постанова Верховного Суду від 07.06.2022 р. у справі № 910/15998/20. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/104987461> (дата звернення: 31.08.2024).
61. Постанова Верховного Суду від 31.10.2019 р. у справі № 903/435/16. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/85446052> (дата звернення: 29.04.2025).
62. Постанова Верховного Суду від 05.09.2024 р. у справі № 910/14283/21. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/121502617> (дата звернення: 29.04.2025).
63. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30.01.2019 р. у справі № 706/1272/14-ц. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/79684974> (дата звернення: 09.06.2025).
64. Рішення Господарського суду Сумської області від 17.05.2021 р. у справі № 920/244/21. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/97134174> (дата звернення: 01.09.2024).
65. Постанова Верховного Суду від 03.02.2021 р. у справі № 914/197/19. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/94643028> (дата звернення: 31.08.2024).
66. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 01.02.2024 р. у справі № 990/270/23. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/116920094> (дата звернення: 31.08.2024).
67. Цивільне процесуальне право України (Загальна частина): підручник / О. В. Гетманцев та ін. ; ред. О. В. Гетманцев. Чернівці : Чернів. нац. університетім. Юрія Федьков., 2022. 412 с.

URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/3bac_pravo/Pidručnyk-TSPP_Zahalna-chastyna-1-2022.pdf (дата звернення: 05.12.2025).

68. Яновицька А. В. Тлумачення і застосування строків в цивільному процесі України. Юридичний бюлетень. 2019. Т. 1, № 11. С. 214–221. URL: <https://doi.org/10.32850/2414-4207.2019.11-1.27> (дата звернення: 31.08.2024).

69. Капля А. Обов'язковість судових рішень як принцип адміністративного судочинства України. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2017. Т. 26, № 4. С. 56–59. URL: <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2017/4/12.pdf> (дата звернення: 24.05.2025).

70. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ : Концерн «Вид. Дім «Ін Юре», 2005. 624 с.

71. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII : станом на 8 серп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 30.08.2024).

72. Пільков К. М. Res judicata, остаточність і законна сила судового рішення: співвідношення понять. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2022. № 71. С. 44–48. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.6> (дата звернення: 31.08.2024).

73. Judgment of European Court of Human Rights of 24.07.2003 in Ryabukh v. russia (application no. 52854/99). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B"languageisocode":\["ENG"\],"appno":\["52854/99"\],"documentcollectionid2":\["CHAMBER"\],"itemid":\["001-61261"\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B) (date of access: 05.12.2025).

74. Братель О. Г., Білянська Н. В. Остаточність судового рішення в цивільній справі в контексті вичерпності національних засобів юридичного захисту. Науковий вісник публічного та приватного прав. 2020. № 2. С. 50–56. URL: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2020.2.9>.

75. Постанова Верховного Суду від 06.12.2023 р. у справі № 120/968/19-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115453827> (дата звернення: 24.05.2025).

76. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Марго Поліни Олександрівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 1 частини п'ятої, частини сьомої статті 454 Цивільного процесуального кодексу України : Рішення Конституц. Суду України від 06.04.2022 р. № 2-р(II)/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-22#Text> (дата звернення: 01.09.2024).

77. Андронов І. В. Застосування принципу «non reformatio in reius» в цивільному та господарському процесі. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 11. С. 155–158. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/34> (дата звернення: 16.02.2025).

78. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.06.2024 р. у справі № 756/11081/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119776617> (дата звернення: 01.09.2024).
79. Постанова Верховного Суду від 13.06.2024 р. у справі № 917/264/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119775248> (дата звернення: 02.09.2024).
80. Постанова Верховного Суду від 22.10.2024 р. у справі № 921/703/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122679465> (дата звернення: 16.02.2025).
81. Озадовський І. Л. Принцип «non reformatio in peius» в господарському судочинстві України. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2025. № 1. С. 50–59. URL: <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-1-9> (дата звернення: 12.06.2025).
82. Aljinović N., Bilušić I. The prohibition of reformatio in peius in criminal procedure. Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu. 2023. Vol. 30, no. 2. P. 491–514. URL: <https://doi.org/10.54070/hlj.30.2.10> (date of access: 16.02.2025).
83. Herke C., D. Tóth C. Prohibition of reformation in peius and the principle of constitutionality. Journal of politics and law. 2012. Vol. 5, no. 2. URL: <https://doi.org/10.5539/jpl.v5n2p49> (date of access: 16.02.2025).
84. Moreno J. M. R. Un intento de aclaración conceptual en el orden jurisdiccional civil: la interdicción de reforma en perjuicio del recurrente. Revista digital facultad de derecho. 2010. No. 3. URL: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4125941> (date of access: 16.02.2025).
85. Постанова Верховного Суду від 07.02.2024 р. у справі № 522/7990/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117179818> (дата звернення: 05.11.2025).
86. Постанова Верховного Суду від 22.11.2023 р. у справі № 465/6549/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115201812> (дата звернення: 28.05.2025).
87. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Стариченка Миколи Петровича, Гарлики Сергія Сергійовича, Петричука Олександра Анатолійовича, Остапенко Мар'яни Василівни та Менчинського Сергія Віталійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу третього пункту 3 розділу II „Прикінцеві і перехідні положення“ Закону України „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури“ від 19 вересня 2019 року № 113-IX (щодо винагороди прокурора як гарантії його незалежності) : Рішення Конституц. Суду України від 13.09.2023 № 8-р(II)/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-23#Text> (дата звернення: 11.12.2025).
88. Black's law dictionary. 6th ed. 1990. URL: <https://pdfcoffee.com/blacks-law-6th-edition-sec-c-pdf-free.html> (date of access: 16.02.2025).

89. Decision of Supreme Court of Oregon of 21.06.1967 in State v. Turner. URL: <https://law.justia.com/cases/oregon/supreme-court/1967/247-or-301-4.html> (date of access: 16.02.2025).

90. Постанова Центрального апеляційного господарського суду від 23.12.2021 у справі № 904/6084/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102724055> (дата звернення: 16.02.2025).

91. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України "Про психіатричну допомогу" (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) : Рішення Конституц. Суду України від 01.06.2016 № 2-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text> (дата звернення: 11.12.2025).

92. Kararı Of Anayasa Mahkemesi of 17.10.2024 in no. 2024/104. URL: [https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2024/173?KelimeAra\[\]=VERGI](https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2024/173?KelimeAra[]=VERGI) (date of access: 16.02.2025).

93. Ухвала Верховного Суду від 23.09.2019 р. у справі № 917/1739/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84454017> (дата звернення: 26.05.2025).

94. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.12.2019 р. у справі № 917/1739/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86310237> (дата звернення: 26.05.2025).

95. Постанова Верховного Суду від 02.11.2022 р. у справі № 685/1008/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107140664> (дата звернення: 01.09.2024).

96. Боровик А., Шевчук С. Застосування принципів диспозитивності та змагальності в адміністративному судочинстві з метою реалізації права на справедливий суд : Монографія. Одеса : Юридика», 2023. 184 с. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi77/0057513.pdf> (дата звернення: 27.05.2025).

97. Ізарова І. Принцип диспозитивності цивільного процесу: погляди Радослава Флейшара. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2017. № 2(105). С. 14–16. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f6b601a7-68a6-43f2-8329-06bd0ee588a3/content> (дата звернення: 27.05.2025).

98. Кодекс адміністративного судочинства України : Кодекс України від 06.07.2005 № 2747-IV : станом на 19 лип. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 30.08.2024).

99. Рогач Л. Питання забезпечення єдності судової практики. Зміни до Господарського процесуального кодексу України щодо вдосконалення перегляду судових рішень апеляційною та касаційною інстанціями. 24 с.

URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/PREZ_Rogach_2021_12_03.pdf (дата звернення: 01.09.2024).

100. Савчин М. Свобода суддівського розсуду у світлі обґрунтованості рішень судів апеляційної та касаційної інстанцій – Юридичний вісник України. *Юридичний вісник України – Щотижнева загальнонаціональна правова газета. On-line версія.* URL: <https://yvu.com.ua/svoboda-suddivskogo-rozsudu-u-svitli-obgruntovanosti-rishen-sudiv-apelyatsijnoyi-ta-kasatsijnoyi-instantsij/> (дата звернення: 10.06.2025).

101. Lord Gardiner L.C. Practice statement (judicial precedent) [1966] 1 W.L.R. 1234. 1966. URL: <http://www.uniset.ca/other/cs2/19661WLR1234.html> (date of access: 08.09.2023).

102. Lord Reed of Allermuir. Departing from Precedent: The Experience of the UK Supreme Court. *International Conference on Implementation of the Rule of Law: the Role of the Supreme Court in Modern Conditions*, Kyiv, 20 January 2023. URL: https://supremecourt.uk/uploads/ukraine_departing_from_precedent_lord_reed_82d71af3e3.pdf (date of access: 08.09.2023).

103. Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV : станом на 19 лип. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 30.08.2024).

104. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI : станом на 9 трав. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 28.05.2025).

105. Про доступ до судових рішень : Закон України від 22.12.2005 р. № 3262-IV : станом на 1 січ. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3262-15#Text> (дата звернення: 01.09.2024).

106. Judgment of The court of first instance of the European Communities of 23.02.2006 in no. T-282/02. URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=56207&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=473287> (date of access: 05.12.2025).

107. Поєдинок В. Легітимні очікування інвесторів у сфері відновлюваної енергетики. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2022. № 124. С. 78–83. URL: <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2022/5.124-13> (дата звернення: 07.06.2025).

108. Фулей Т. Легітимні очікування у практиці Європейського суду з прав людини. *Право України.* 2021. № 2021/08. С. 147. URL: <https://doi.org/10.33498/louu-2021-08-147> (дата звернення: 08.06.2025).

109. Солоткий С. Онтологічний зміст легітимних очікувань у контексті конституційно-правового захисту прав людини. Філософські та методологічні

проблеми права. 2023. Т. 25, № 1. С. 171–179. URL: <https://doi.org/10.33270/01232502.171> (дата звернення: 11.06.2025).

110. United Nations Conference on Trade and Development. Fair and equitable treatment. UNCTAD series on issues in international investment agreements II. 2012. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/unctaddiaeia2011d5_en.pdf (date of access: 04.12.2025).

111. Henckels C. Justifying the protection of legitimate expectations in international investment law: legal certainty and arbitrary conduct. *SSRN electronic journal*. 2023. URL: <https://doi.org/10.2139/ssrn.4416893> (date of access: 01.11.2025).

112. Potesta M. The doctrine of legitimate expectations in investment treaty law. *SSRN electronic journal*. 2012. URL: <https://doi.org/10.2139/ssrn.2102771> (date of access: 01.11.2025).

113. Decision on Liability of International Centre for Settlement of Investment Disputes of 27.12.2010 in no. ARB/04/1. URL: https://jusmundi.com/fr/document/decision/en-total-s-a-v-argentine-republic-decision-on-liability-monday-27th-december-2010#decision_638 (date of access: 01.11.2025).

114. Справа «Суханов та Ільченко проти України» (Заяви № 68385/10 та 71378/10) : Рішення Європ. суду з прав людини від 26.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a16#Text (дата звернення: 06.12.2025).

115. Рішення у справі «Шестопалова проти України» (Заява № 55339/07) : Рішення Європ. суду з прав людини від 21.12.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c61#Text (дата звернення: 01.11.2025).

116. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15.06.2021 р. у справі № 904/6125/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98235823> (дата звернення: 29.06.2025).

117. Озадовський І. Л. Виникнення легітимних очікувань в господарсько-процесуальних правовідносинах. Прикарпатський юридичний вісник. 2025. № 3. С. 16–19. URL: <https://doi.org/10.32782/ruuv.v3.2025.3> (дата звернення: 15.09.2025).

118. Бортнік О. Г. Легітимні очікування в цивільному судочинстві: традиційне праворозуміння та синергетичний підхід. *Право і безпека*. 2021. Т. 82, № 3. С. 70–78. URL: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.3.07> (дата звернення: 09.06.2025).

119. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Мельничук Надії Миколаївни, Григор'євої Лілії Іванівни та Кліменко Марини Робертівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення підпункту 1 пункту 28 розділу II Закону України „Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні“ : Рішення Конституц. Суду України від 15.04.2020 № 2-

p(II)/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va02p710-20#Text> (дата звернення: 19.11.2025).

120. Усім судам України! РСУ опублікувала рекомендації щодо роботи судів в умовах воєнного стану. *Рада суддів України*. URL: <https://rsu.gov.ua/ua/news/usim-sudam-ukraini-rsu-opublikovala-rekomendacii-sodo-rooti-sudiv-v-umovah-voennogo-stanu> (дата звернення: 01.09.2024).

121. Особливості здійснення правосуддя на території, на якій введено воєнний стан. Верховний Суд. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1261727/> (дата звернення: 01.09.2024).

122. Постанова Верховного Суду від 09.12.2022 р. у справі № 916/1125/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107802830> (дата звернення: 01.09.2024).

123. Ухвала Верховного Суду від 22.12.2022 р. у справі № 910/17906/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108058833> (дата звернення: 01.09.2024).

124. Постанова Верховного Суду від 17.03.2023 р. у справі № 910/17906/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109673291> (дата звернення: 17.03.2023).

125. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.09.2023 р. у справі № 204/2321/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113701392> (дата звернення: 22.11.2025).

126. Corte suprema di cassazione. no. 4135, 02.12.2019. URL: <https://sentenze.laleggepertutti.it/sentenza/cassazione-civile-n-4135-del-12-02-2019> (date of access: 08.09.2023).

127. Постанова Верховного Суду від 27.01.2022 р. у справі № 160/11673/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103034921> (дата звернення: 12.11.2025).

128. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення частин другої і третьої статті 84 та частин другої і четвертої статті 94 Конституції України (справа щодо порядку голосування та повтор : Рішення Конституц. Суду України від 07.07.1998 № 11-рп/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-98#Text> (дата звернення: 02.11.2025).

129. Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності : Указ Президента України від 10.06.1997 № 503/97 : станом на 23 листоп. 2007 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/503/97#Text> (дата звернення: 02.11.2025).

130. Жолудь О., Сологуб І. Петро Порошенко і його Закон: з якими законопроектами воює президент, а які підтримує. *VoxUkraine* | «Вокс Україна» – більше ніж найкраща аналітика про Україну. URL: <https://voxukraine.org/33-veto-z-chym-borovsya-presydent-poroshenko-ua/> (дата звернення: 01.09.2024).

131. Громадська організація "Лабораторія законодавчих ініціатив". «Законодавче чистилище»: що робити із законопроектами, які не підписує президент? |

Лабораторія законодавчих ініціатив. *Лабораторія законодавчих ініціатив | Провідний аналітичний центр України.* URL: <https://parlament.org.ua/analytics/zakonodavche-chystylshhe-shho-robyty-iz-zakonoprojektamy-yaki-ne-pidpysuye-prezydent/> (дата звернення: 01.09.2024).

132. Олійник В. Як Зеленський "підвішує" закони. Чи дотримується президент Конституції?. *Чесно.* URL: <https://www.chesno.org/post/5636/> (дата звернення: 02.09.2024).

133. Озадовський І. Л. Вимога щодо надання достатнього часу на зміни в системі правовідносин з огляду на нововведені правила в контексті господарського судочинства України. Актуальні дослідження правової та історичної науки. Випуск 74 : Матеріали міжнар. наук. інтернет-конф., м. Тернопіль, Опольє, 10–11 лип. 2025 р. / ред. О. М. Яременко. Тернопіль, 2025. С. 73–75. URL: https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=4220 (дата звернення: 15.09.2025).

134. Bill effective dates - statescape bill effective dates. *StateScape.* URL: <https://www.statescape.com/resources/legislative/bill-effective-dates/> (date of access: 01.09.2024).

135. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення порядку розгляду судових справ : Закон України від 15.01.2020 р. № 460-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/460-20#Text> (дата звернення: 30.08.2024).

136. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів (Розділи 1-3). *Офіційний вебпортал парламенту України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2147-19> (дата звернення: 01.09.2024).

137. Gesetz vom 27.07.2001 Nr. G-SIG: 14019448. URL: <https://dip.bundestag.de/vorgang/.../112871> (Zugriff am: 02.09.2024).

138. Civilinio proceso kodekso patvirtinimo, įsigaliojimo ir įgyvendinimo : įstatymas of 28.02.2002 no. IX-743. URL: <https://www.e-tar.lt/portal/legalAct.html?documentId=TAR.2E7C18F61454> (date of access: 02.09.2024).

139. Schweizerische Zivilprozessordnung (Verbesserung der Praxistauglichkeit und der Rechtsdurchsetzung) : of 17.03.2023. URL: <https://www.fedlex.admin.ch/eli/fga/2023/786/de> (date of access: 02.09.2024).

140. Zanon N. B. Revision of the Swiss Code of Civil Procedure: what will change from 2025? | Härting rechtsanwälte. Härting Rechtsanwälte. URL: <https://haerting.ch/en/insights/zpo-revision-wichtige-aenderungen/> (date of access: 28.05.2025).

141. The Civil Procedure Rules 1998 : Statutory Instrument of 10.12.1998 no. 3132 (L.17). URL: <https://www.legislation.gov.uk/uksi/1998/3132/introduction/made> (date of access: 02.09.2024).
142. Берназюк Я. Дія закону в часі як одне із найскладніших питань правозастосування. 2023. 77 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Dija_zakonu_V_chasi.pdf (дата звернення: 02.09.2024).
143. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення механізмів регулювання банківської діяльності : Закон України від 13.05.2020 р. № 590-IX : станом на 1 січ. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/590-20#Text> (дата звернення: 30.08.2024).
144. Про банки і банківську діяльність : Закон України від 07.12.2000 р. № 2121-III : станом на 5 серп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text> (дата звернення: 01.09.2024).
145. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15.02.2023 р. у справі № 910/18214/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110231843> (дата звернення: 02.09.2024).
146. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) : Рішення Конституц. Суду України від 09.02.1999 р. № 1-рп/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-99#Text> (дата звернення: 30.08.2024).
147. Окрема думка судді Конституційного Суду України Скоморохи В.Є. стосовно Рішення Конституційного Суду України від 9 лютого 1999 року у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) : Окр. думка Конституц. Суду України від 09.02.1999 р.. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na01d710-99#Text> (дата звернення: 02.12.2025).
148. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань : Закон України від 15.05.2003 № 755-IV : станом на 18 листоп. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text> (дата звернення: 28.11.2025).
149. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 06.02.2018 р. № 2275-VIII : станом на 8 берез. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text> (дата звернення: 30.08.2024).

150. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі № 923/876/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85614604> (дата звернення: 20.11.2025).
151. Гаврильців М. Т. Сучасний законодавчий процес в Україні та шляхи його удосконалення. *Сучасний конституціоналізм: проблеми теорії та практики* : матеріали наук. семінару, м. Львів, 25 черв. 2021 р. Львів, 2021. С. 37–42. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/library/suchasnyu_konstytucionalizm_problemy_teoriyi_ta_praktyky_2021.pdf (дата звернення: 03.12.2025).
152. Чумак Ю., Чернишук П. Постійні реформи без чіткої концепції та розуміння кінцевої мети лише шкодять - Юридична Газета. *Юридична газета – онлайн версія*. URL: <https://jur-gazeta.com/interview/postiyni-reformi-bez-chitkoyi-koncepciyi-ta-rozuminnya-kincevoyi-meti-lishe-shkodyat.html> (дата звернення: 01.09.2024).
153. Дослідницька служба Верховної Ради України. Концепція реформування системи судів із метою покращення доступу до правосуддя. 2023. 118 с. URL: https://research.rada.gov.ua/documents/analyticRSmaterialsDocs/law_judic_activ/concept_rz-pravsud/73711.html (дата звернення: 02.12.2025).
154. Хрипун В. В Офісі Президента хочуть розробити нову Концепцію розвитку системи правосуддя – на 2024-2026 роки. Судово-юридична газета. URL: https://sud.ua/uk/news/publication/300259-v-ofise-prezidenta-khotyat-razrobotat-novuyu-kontseptsiyu-razvitiya-sistemy-pravosudiya-na-2024-2026-gody#google_vignette (дата звернення: 31.08.2024).
155. Кодекс України з процедур банкрутства : Кодекс України від 18.10.2018 р. № 2597-VIII : станом на 21 черв. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text> (дата звернення: 30.08.2024).
156. Андрусів Л. М. Теоретико-прикладні аспекти юридичної техніки. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право. 2025. Т. 1, № 91. С. 13–18. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.1> (дата звернення: 03.12.2025).
157. Legislation Act 2019 : Public Act of 28.10.2019 no. 58. URL: <https://www.legislation.govt.nz/act/public/2019/0058/latest/whole.html#DLM7298125> (date of access: 02.09.2024).
158. Plain Language Act 2022 : Public Act of 21.10.2022 no. 54. URL: <https://www.legislation.govt.nz/act/public/2022/0054/latest/whole.html#DLM4357607> (date of access: 02.09.2024).
159. Overriding Objective | Litigation Law - Kew Law. *Kew Law*. URL: <https://www.kewlaw.co.uk/helpful-guide/overriding-objective-litigation-law/> (date of access: 01.09.2024).
160. The Woolf Reforms and the Civil Procedure Rules 1998. *GOV.UK*. URL: https://www.insolvencydirect.bis.gov.uk/freedomofinformationtechnical/technicalmanual/ch13-24/chapter19/part2/part_2.htm (date of access: 02.09.2024).

161. Постанова Верховного Суду від 18.05.2021 р. у справі № 914/1570/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97967349> (дата звернення: 02.09.2024).
162. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21.09.2021 р. у справі № 905/2030/19(905/1159/20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100359355> (дата звернення: 02.09.2024).
163. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.04.2023 р. у справі № 320/12137/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110743564> (дата звернення: 02.09.2024).
164. Козюбра М. І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки НаУКМА*. 2007. Т. 64. С. 3–9. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/00023531-4b8f-4874-aa97-3e1403988e34> (дата звернення: 02.12.2025).
165. Щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини четвертої статті 202, окремих приписів пункту 4 частини першої статті 226 Господарського процесуального кодексу України : Конституц. скарга ТОВ "Мікадо" від 19.06.2023 р. № 16/ 198.
166. Постанова Верховного Суду від 10.01.2024 у справі № 285/5547/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116416286> (дата звернення: 29.11.2025).
167. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про захист економічної конкуренції та діяльності Антимонопольного комітету України : Закон України від 09.08.2023 р. № 3295-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3295-20#Text> (дата звернення: 01.09.2024).
168. Попков Д. Ефективний судовий контроль за дискреційними повноваженнями АМКУ: чи існують ризики «легалізації свавілля» за умов недостатньої правової визначеності. Судово-юридична газета. URL: <https://sud.ua/uk/news/blog/288471-efektivniy-sudoviy-kontrol-za->
169. Щербина В. С. Проблеми застосування юридичної техніки та термінології в господарському та господарському процесуальному законодавстві України. *Економіка та право*. 2023. № 1. С. 3–10. URL: <https://doi.org/10.15407/econlaw.2023.01.003> (дата звернення: 11.12.2025).
170. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI : станом на 1 верес. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text> (дата звернення: 11.12.2025).
171. Аналітика дня: Третє читання – зайве?. *Лабораторія законодавчих ініціатив*. URL: <https://parlament.org.ua/analytics/analityka-dnya-tretye-chytannya-zajve/> (дата звернення: 01.12.2025).
172. Пільков К. М. Новий розгляд справи після скасування рішення Верховним Судом: проблеми забезпечення змагальності та права на справедливий

суд. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 233–242. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-9/56> (дата звернення: 02.11.2025).

173. Бялий Г., Дусановський С. Новий розгляд справи судом: чого очікувати - *Юридична Газета. Юридична газета – онлайн версія*. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/noviy-rozglyad-spravi-sudom-chogo-ochikuvati-.html> (дата звернення: 02.11.2025).

174. Дутка В. В. Процесуальні особливості розгляду справ про банкрутство. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 176–178. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-10/41> (дата звернення: 02.11.2025).

175. Окрема думка судді Жукова С.В. до постанови Верховного Суду від 04.09.2024 р. у справі № 908/3236/21 Верховного Суду. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122220249> (дата звернення: 02.11.2025).

176. Постанова Верховного Суду від 04.09.2024 р. у справі № 908/3236/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122021182> (дата звернення: 02.11.2025).

177. Постанова Верховного Суду від 07.10.2025 у справі № 902/1302/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130859339> (дата звернення: 13.11.2025).

178. Антошкіна В. Способи тлумачення права та їхня роль у правозастосовній практиці. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 181–186. URL: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.5.32> (дата звернення: 07.12.2025).

179. Постанова Східного апеляційного господарського суду від 29.03.2023 р. у справі № 905/1029/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110104857> (дата звернення: 02.09.2024).

180. Постанова Верховного Суду від 20.04.2021 р. у справі № 920/742/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96483553> (дата звернення: 02.09.2024).

181. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29.11.2023 р. у справі № 906/308/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115598835> (дата звернення: 02.09.2024).

182. Костицький М. Проблеми тлумачення правових норм. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2021. 392 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/4092/1/ПроблТлумПРАВно рм_Балин.pdf (дата звернення: 03.12.2025).

183. Постанова Верховного Суду від 21.11.2024 у справі № 916/4323/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123713246> (дата звернення: 30.11.2025).

184. Косаренко О. І. Проблеми аналогії в контексті реформування цивільного судочинства. *Вісник Академії адвокатури України*. 2010. № 2. С. 183–186. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2010_2_44 (дата звернення: 29.05.2025).

185. Застосування процесуальної аналогії при здійсненні адміністративного судочинства. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2012. №

2(7). С. 1–5. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/52295/6/Sokolov_Administratyvne_sudochynstvo.pdf (дата звернення: 29.05.2025).

186. Карнаух Т. М. Проблеми застосування правової аналогії у цивільному судочинстві України. Наукові записки НаУКМА. 2010. Т. 103. С. 106–109. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/3860> (дата звернення: 29.05.2025).

187. Ткачук О. С. Процесуальна аналогія в цивільному судочинстві : теорія та судова практика. *Європейські стандарти захисту праву цивільному судочинстві: випробування часом* : Матеріали міжнар. наук. конф., м. Київ, 26 верес. 2014 р. / ред.: О. С. Захарова, І. О. Ізарова. Київ, 2014. С. 416. URL: https://www.academia.edu/31705818/Європейські_стандарти_захисту_прав_у_цивільному_судочинстві_випробування_часом_матеріали_міжнар_наук_практ_к_онф_Київ_26_вересня_2014_р_за_заг_ред_О_С_Захарової_І_О_Ізарової_Київ_ВД_Дакор_2014_416_с (дата звернення: 03.12.2025).

188. Окрема думка (спільна) суддів Великої Палати Верховного Суду І.Л. Желтобрюх, О.В. Білоус, С.С. Пасічник, В.П. Юрченко від 17.02.2020 р. у справі № 820/3556/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87656792> (дата звернення: 02.09.2024).

189. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 08.06.2022 р. у справі № 2-591/11. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105110382> (дата звернення: 02.09.2024).

190. Окрема думка суддів Великої Палати Верховного Суду Ткачук О.С., Британчук В.В., Гриців М.І., Прокопенко О.Б. на постанову від 08.06.2022 у цивільній справі № 2-591/11. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105012108> (дата звернення: 02.09.2024).

191. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 28.09.2021 р. у справі № 761/45721/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101473371> (дата звернення: 02.09.2024).

192. Постанова Верховного Суду від 03.04.2024 р. у справі № 916/520/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118482713> (дата звернення: 02.09.2024).

193. Concurring opinion of Justice Brandeis of Supreme Court of the United States of 17.02.1936 in *Ashwander v. Tennessee Valley Auth.* URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/297/288/> (date of access: 03.12.2025).

194. ArtIII.S2.C1.10.4 *Ashwander and Rules of Constitutional Avoidance. Constitution annotated analysis and interpretation of the U.S. Constitution.* URL: https://constitution.congress.gov/browse/essay/artIII-S2-C1-10-4/ALDE_00013156/ (date of access: 02.09.2024).

195. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України

(конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X "Перехідні положення" Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками): Рішення Конституц. Суду України від 22.09.2005 № 5-рп/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text> (дата звернення: 07.12.2025).

196. Протокол № 16 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: Протокол Ради Європи від 02.10.2013: станом на 5 жовт. 2017 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002-13#Text (дата звернення: 10.12.2025).

197. Про ратифікацію Протоколів № 15 та № 16 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: Закон України від 05.10.2017 № 2156-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2156-19#Text> (дата звернення: 10.12.2025).

198. Guidelines on the implementation of the advisory-opinion procedure introduced by Protocol No. 16 to the Convention: of 18.09.2017: as of 25 September 2023. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Guidelines_P16_ENG (date of access: 26.11.2025).

199. Advisory opinions. *European Court of Human Rights*. URL: <https://www.echr.coe.int/advisory-opinions> (date of access: 26.11.2025).

200. David R., Brierley J. E. Major legal systems in the world today: an introduction to the comparative study of law. 3rd ed. London: Stevens & Sons, 1996. 624 p.

201. High court - Courts and Tribunals Judiciary. *Courts and Tribunals Judiciary*. URL: <https://www.judiciary.uk/courts-and-tribunals/high-court/> (date of access: 03.11.2025).

202. Crown Court - Courts and Tribunals Judiciary. *Courts and Tribunals Judiciary*. URL: <https://www.judiciary.uk/courts-and-tribunals/crown-court/> (date of access: 03.11.2025).

203. Court of Appeal - Courts and Tribunals Judiciary. *Courts and Tribunals Judiciary*. URL: <https://www.judiciary.uk/courts-and-tribunals/court-of-appeal-home/> (date of access: 03.11.2025).

204. United Kingdom: Constitutional Reform Act 2005 [United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland], 2005 Chapter 4, 24 March 2005, available at: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2005/4/section/42> [accessed 7 September 2023]

205. Ministry of Justice (United Kingdom). Judicial and Court Statistics 2010. 2011. 214 p. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/217516/judicial-court-stats.pdf (date of access: 08.09.2023).

206. The Supreme Court and Judicial Committee of the Privy Council Annual Report and Accounts 2021–2022. 2022. 169 p. URL:

https://www.supremecourt.uk/uploads/annual_report_2021_2022_94f888abb9.pdf (date of access: 08.09.2023).

207. Graham L. Strong decisions and stare decisis in co-ordinate courts. *King's law journal*. 2023. No. 35(2). P. 224–251. URL: <https://doi.org/10.1080/09615768.2023.2236733> (date of access: 08.09.2023).

208. House of Lords. Young v Bristol Aeroplane 1944 | English Legal System, 25.04.2023. URL: <https://uollb.com/blog/cases/young-v-bristol-aeroplane-1944-english-legal-system> (date of access: 07.09.2023).

209. Lord Gardiner L.C. Practice statement (judicial precedent) [1966] 1 W.L.R. 1234. 1966. URL: <http://www.uniset.ca/other/cs2/19661WLR1234.html> (date of access: 08.09.2023).

210. The judicial House of Lords, 1876-2009 / ed. by B.-C. L. Jacques, D. Brice, D. Gavin. New York : Oxford University Press, 2009. URL: https://books.google.com.ua/books?id=HnS7BxLJ9DcC&hl=uk&source=gb_s_navlinks_s (date of access: 08.09.2023).

211. Lee J. Fides et Ratio: Precedent in the Early Jurisprudence of the United Kingdom Supreme Court. *European Journal of Current Legal Issues*. 2015. No. 21(1). URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2609013 (date of access: 08.09.2023).

212. Schultz D. The Supreme Court has overturned precedent dozens of times, including striking down legal segregation and reversing Roe. *The Conversation*. URL: <https://theconversation.com/the-supreme-court-has-overturned-precedent-dozens-of-times-including-striking-down-legal-segregation-and-reversing-roe-185941> (date of access: 04.12.2025).

213. Struyk R. The Supreme Court has overturned more than 300 rulings. Is Roe next?. *CNN*. URL: <https://edition.cnn.com/2018/09/05/app-politics-section/history-overruled-supreme-court-roe/index.html> (date of access: 07.09.2023).

214. Supreme court of the United States. Dobbs v. Jackson Women's Health Organization, 597 U.S. ____ (2022). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/597/19-1392/> (date of access: 08.09.2023).

215. Пушняк О. В. Temporal effect of judicial precedent: USA experience. *Theory and practice of jurisprudence*. 2019. Т. 1, № 15. С. 8. URL: <https://doi.org/10.21564/2225-6555.2019.15.169847> (дата звернення: 08.09.2023).

216. House of Lords. Re Spectrum Plus Ltd [2005] UKHL 41. URL: <https://publications.parliament.uk/pa/ld200506/ldjudgmt/jd050630/nat-1.htm> (date of access: 08.09.2023).

217. Levy B. H. Realist jurisprudence and prospective overruling. *University of Pennsylvania law review*. 1960. Vol. 109, no. 1. P. 1. URL: <https://doi.org/10.2307/3310340> (date of access: 08.12.2025).

218. Supreme Court of the United States. *Chevron Oil Co. v. Huson*, 404 U.S. 97 (1971). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/404/97/> (date of access: 12.11.2025).
219. Supreme court of the United States. *Griffith v. Kentucky*, 479 U.S. 314 (1987). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/479/314/> (date of access: 08.09.2023).
220. Supreme court of the United States. *James M. Beam Distilling Co. v. Georgia*, 501 U.S. 529 (1991). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/501/529/> (date of access: 08.09.2023).
221. Supreme court of the United States. *Harper v. Virginia Dept. of Taxation*, 509 U.S. 86 (1993). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/509/86/#tab-opinion-1959337> (date of access: 08.09.2023).
222. Algero M. G. The sources of law and the value of precedent: a comparative and empirical study of a civil law state in a common law nation. *Louisiana law review*. 2005. Vol. 65, no. 2. P. 822. URL: <https://digitalcommons.law.lsu.edu/lalrev/vol65/iss2/6> (date of access: 12.11.2025).
223. Nutartis Lietuvos Aukščiausiasis Teismas від 12.03.2013 р. у справі № 3К-7-32/2013. URL: <https://eteismai.lt/byla/223774822919729/3K-7-32/2013> (дата звернення: 08.09.2023).
224. Steiner E. *French Law: A Comparative Approach*. Oxford University Press, 2018. 352 p. URL: [https://books.google.com.ua/books?id=4T5MDwAAQBAJ&pg=PA78&lpg=PA78&dq="prospective+overruling"+court+of+cassation"&source=bl&ots=DNV_EvJNhb&sig=ACfU3U1g6eMBTUFOfXhtvYEuhkbZ8g4mzA&hl=uk&sa=X&ved=2ahUKEwieq82Rkv2AAxX7FRAIHQCmBeQ4FBD0AXoECAIQAw#v=onepage&q="prospective%20overruling"%20"court%20of%20cassation"&f=false](https://books.google.com.ua/books?id=4T5MDwAAQBAJ&pg=PA78&lpg=PA78&dq=) (date of access: 08.09.2023).
225. Кібенко О. Перспективна дія правового висновку (позиції) Верховного Суду: чи доцільно запровадити в Україні?. *Судебно-юридическая газета*. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/162411-perspektivna-diya-pravovogo-visnovku-pozitsiyi-verkhovnogo-sudu-chi-dotsilno-zaprovaditi-v-ukrayini> (дата звернення: 07.09.2023).
226. Cour de Cassation. no. 01-10.426, 08.07.2004. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/juri/id/JURITEXT000007048778/> (date of access: 08.09.2023).
227. Judgment of Court of Justice of the European Communities of 17.05.1990 in no. C-262/88. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:61988CJ0262> (date of access: 29.11.2025).
228. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII : станом на 29 листоп. 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/ed20171129#Text> (дата звернення: 30.08.2024).

229. Шумило М. Правові висновки касаційного суду: *inter praeteritum et futurum*. *Верховний Суд*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1036653/> (дата звернення: 10.06.2025).
230. Данішевська В. Практика Великої Палати Верховного Суду: вплив на судову систему. Слово національної школи суддів України. 2020. С. 145–154. URL: https://slovo.nsj.gov.ua/images/pdf/2020_spec/Specvyпуск_vnutr_2020.pdf (дата звернення: 02.09.2024).
231. Дашковська О. Р. Судовий прецедент і судова практика як джерела права. Вісник Академії правових наук України. 2011. № 1 (64). С. 34–41. URL: https://www.academia.edu/129589643/Судовий_прецедент_і_судова_практика_як_джерела_права (дата звернення: 14.11.2025).
232. Ухвала Господарського суду Запорізької області від 04.07.2023 р. у справі № 908/2149/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112044687> (дата звернення: 02.09.2024).
233. Постанова Верховного Суду від 28.05.2019 р. у справі № 922/1992/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82249260> (дата звернення: 02.09.2024).
234. Ухвала Господарського суду Полтавської області від 29.01.2024 р. у справі № 17/2318/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116638308> (дата звернення: 02.09.2024).
235. Ухвала Господарського суду Чернівецької області від 13.11.2023 р. у справі № 926/4455/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114904028> (дата звернення: 02.09.2024).
236. Ухвала Господарського суду Київської області від 03.11.2023 р. у справі № 911/3334/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114650372> (дата звернення: 02.09.2024).
237. Ухвала Господарського суду Донецької області від 01.12.2020 р. у справі № 905/2021/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93218373> (дата звернення: 02.09.2024).
238. Ухвала Господарського суду Харківської області від 05.07.2021 р. у справі № 922/2298/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98075456> (дата звернення: 02.09.2024).
239. Ухвала Верховного Суду від 14.01.2021 р. у справі № 903/1030/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94287986> (дата звернення: 02.09.2024).
240. Кібенко О. Відступ Великої Палати Верховного Суду від існуючих правових позицій: процедура, підстави, проблеми. 2020. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Kibenko_%2007_12_2020.pdf (дата звернення: 02.12.2025).

241. Ухвала Верховного Суду від 10.10.2022 р. у справі № 903/682/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106891064> (дата звернення: 17.09.2023).
242. Ухвала Верховного Суду від 18.11.2022 р. у справі № 903/682/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107490744> (дата звернення: 17.09.2023).
243. Ухвала Верховного Суду від 18.06.2021 р. у справі № 922/751/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97886985> (дата звернення: 17.09.2023).
244. Окрема думка суддів Верховного Суду Кібенко О.Р., Уркевича В.Ю. від 18.06.2021 р. у справі № 922/751/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98083150> (дата звернення: 17.09.2023).
245. Озадовський І. Л. Щодо виду судових рішень, у яких може бути сформовано висновок Верховного Суду щодо застосування норм права. Міжнародна наукова конференція на тему: актуальні дослідження правової та історичної науки (випуск 53), м. Київ, 18–19 верес. 2023 р. URL: https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=3663 (дата звернення: 12.06.2025).
246. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18.03.2020 р. у справі № 904/968/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88952168> (дата звернення: 02.09.2024).
247. Постанова Верховного Суду від 12.11.2020 у справі № 910/13366/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92841757> (дата звернення: 28.11.2025).
248. Пропозиції Української Арбітражної Асоціації (УАА) щодо вдосконалення арбітражного законодавства України від 06.05.2024 року. 115 с. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/publications/УАА_Порівняльна%20таблиця.pdf (дата звернення: 28.11.2025).
249. Code de procédure civile. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070716/2025-11-28 (date of access: 28.11.2025).
250. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.09.2018 р. у справі № 823/2042/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77969515> (дата звернення: 08.09.2023).
251. Окрема думка суддів Великої Палати Верховного Суду Князева В. С., Анцупової Т. О., Британчука В. В., Григор'євої І. В., Гриціва М. І., Золотнікова О. С., Ситнік О. М. у справі № 905/2030/19 (905/1159/20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100079407> (дата звернення: 02.09.2024).
252. Окрема думка суддів Великої Палати Верховного Суду Катеринчук Л. Й., Власова Ю. Л., Гудими Д. А., Крет Г.Р., Лобойка Л. М., Мартєва С. Ю., Пількова К. М., Ткача І. В., Уркевича В. Ю. стосовно постанови від 13.04.2023 р. у справі № 320/12137/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110808599> (дата звернення: 02.09.2024).

253. Забезпечення сталості та єдності судової практики повинно супроводжуватися її розвитком. *Верховний Суд*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1374711/?fbclid=IwAR10hkZ7hGUeSw9V1Z6aGJFUzOvoYtYCKVQDb7fKwqXgKFBOKSZh07Cpgtw> (дата звернення: 08.09.2023).
254. Постанова Верховного Суду від 02.05.2024 р. у справі № 905/1050/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118818574> (дата звернення: 02.09.2024).
255. Постанова Верховного Суду від 17.05.2024 р. у справі № 910/17772/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119618126> (дата звернення: 02.09.2024).
256. Ухвала Верховного Суду від 13.04.2021 р. у справі № 910/16898/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96342515> (дата звернення: 02.09.2024).
257. Постанова Верховного Суду від 18.06.2021 р. у справі № 910/16898/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97770891> (дата звернення: 02.09.2024).
258. Верховний Суд. Звіт про здійснення правосуддя Касаційним господарським судом у складі Верховного Суду за 2022 рік. 8 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/zvi/4_Z_vit_4_KGS_VS_2022.pdf (дата звернення: 08.09.2023).
259. Верховний Суд. Звіт про здійснення правосуддя Касаційним адміністративним судом у складі Верховного Суду за 2022 рік. 15 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/zvi/3_Z_vit_3_KAS_VS_2022.pdf (дата звернення: 08.09.2023).
260. Верховний Суд. Звіт про здійснення правосуддя Касаційним кримінальним судом у складі Верховного Суду за 2022 рік. 14 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/zvi/5_Z_vit_5_KKS_VS_2022.pdf (дата звернення: 08.09.2023).
261. Верховний Суд. Звіт про здійснення правосуддя Касаційним цивільним судом у складі Верховного Суду за 2022 рік. 14 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/zvi/6_Z_vit_6_KCS_VS_2022.pdf (дата звернення: 08.09.2023).
262. Ухвала Верховного Суду від 12.05.2021 р. у справі № 663/267/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97005607> (дата звернення: 08.09.2023).
263. Постанова Верховного Суду від 10.06.2021 р. у справі № 663/267/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97628590> (дата звернення: 08.09.2023).
264. Ухвала Верховного Суду від 19.05.2022 р. у справі № 522/22473/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104896140> (дата звернення: 08.09.2023).
265. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 01.03.2023 р. у справі № 522/22473/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110231822> (дата звернення: 08.09.2023).

266. Judgment of European Court of Human Rights of 13.06.1979 in no. 6833/74. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57534> (date of access: 08.09.2023).

267. Крат В. Конструкції ретроспективного та перспективного застосування висновків касаційного суду: окремі ремарки в контексті судової практики. Адвокатура України: сучасний стан та перспективи розвитку, м. Харків, 16 груд. 2022 р. Харків, 2016. С. 110–115.

268. Система пошуку та аналізу судових рішень. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/analysis> (дата звернення: 08.12.2025).

269. Верховний Суд. База правових позицій. URL: <https://lpd.court.gov.ua/> (дата звернення: 02.09.2024).

270. Верховний Суд запускає новий IT-ресурс – Supreme LAB. *Верховний Суд*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1721324> (дата звернення: 30.05.2025).

271. Аналіз судової практики. *Верховний Суд*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/analiz/> (дата звернення: 02.09.2024).

272. Верховний Суд. *Верховний Суд*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/> (дата звернення: 02.09.2024).

273. Верховний Суд. *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/supremecourt.ua/> (дата звернення: 02.09.2024).

274. Верховний Суд. *Telegram*. URL: <https://t.me/supremecourtua> (дата звернення: 02.09.2024).

275. Про внесення змін до деяких законів України щодо запобігання розголошенню окремих відомостей у текстах судових рішень: Проект Закону від 13.01.2023 № 7033-д. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41159> (дата звернення: 02.09.2024).

276. Мамченко Н. Верховна Рада схвалила засекречування судових рішень в Реєстрі – далі можуть закрити доступ до справ про мобілізацію. Судово-юридична газета. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/301415-verkhovnaya-rada-odobrila-zasekrechivanie-sudebnykh-resheniy-v-reestre-dalshe-mogut-zakryt-dostup-k-delam-o-mobilizatsii> (дата звернення: 31.08.2024).

277. Закликаємо Верховну Раду не приймати законопроект № 7033-д, який обмежує доступ до судових рішень. Чесно. URL: <https://www.chesno.org/post/5970/> (дата звернення: 31.08.2024).

278. Проблеми виконання рішень судів досі актуальні. *Судово-юридична газета*. URL: <https://sud.ua/ru/news/sud-info/111380-problemi-vikonannya-rishen-sudiv-dosi-aktualni> (дата звернення: 23.11.2025).

279. Рішення (вилучення з реєстру) Європейського суду з прав людини від 12.10.2017 р. у справі Бурмич та інші проти України. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-192193> (дата звернення: 02.09.2024).
280. Про гарантії держави щодо виконання судових рішень : Закон України від 05.06.2012 р. № 4901-VI : станом на 1 серп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4901-17#Text> (дата звернення: 02.09.2024).
281. Борг держави за судовими рішеннями, виконання яких гарантоване державою, становить 6,7 млрд грн. *Судово-юридична газета*. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/258291-dolg-gosudarstva-po-sudebnym-resheniyam-vypolnenie-kotorykh-garantirovano-gosudarstvom-sostavlyayet-67-mlrd-grn> (дата звернення: 02.09.2024).
282. Про затвердження Порядку виконання рішень про стягнення коштів державного та місцевих бюджетів або боржників : Постанова Каб. Міністрів України від 03.08.2011 р. № 845 : станом на 13 верес. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/845-2011-п#Text> (дата звернення: 02.09.2024).
283. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03.10.2023 р. у справі № 686/7081/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114685579> (дата звернення: 02.09.2024).
284. Окрема думка судді Великої Палати Верховного Суду Власова Ю. Л. щодо постанови Великої Палати Верховного Суду від 03.10.2023 р. у справі № 686/7081/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115283266> (дата звернення: 02.09.2024).
285. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20.06.2018 р. у справі № 916/1226/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75068847> (дата звернення: 02.09.2024).
286. Окрема думка суддів Великої Палати Верховного Суду Кібенко О.Р., Гудими Д.А., Данішевської В.І., Яновської О.Г. від 20.06.2018 р. у справі № 916/1226/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75296532> (дата звернення: 02.09.2024).
287. Шелевер Н. Виконання судових рішень – складова правана справедливий суд. *Baltic journal of legal and social sciences*. 2022. № 1. С. 207–214. URL: <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-24> (дата звернення: 02.09.2024).
288. Про схвалення Національної стратегії розв'язання проблеми невиконання рішень судів, боржниками за якими є державний орган або державне підприємство, установа, організація, на період до 2022 року : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 30.09.2020 р. № 1218-р : станом на 19 верес. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1218-2020-р#Text> (дата звернення: 02.09.2024).
289. М-во юстиції України. Моніторинговий звіт про проведення аналізу проблем та підготовку пропозицій щодо зняття мораторіїв, що ускладнюють виконання судових рішень, здійснення моніторингу мораторіїв з метою визначення їх

регуляторного впливу на вирішення наявних проблем та на діяльність і права інших осіб, а також підготовку пропозицій щодо доцільності створення небюджетного фонду гарантування виконання рішень судів щодо / Підписувач О. М. Олійник. 2021. 183 с. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2021/07/12/20210712113219-35.pdf> (дата звернення: 05.11.2025).

290. Олійник О. Мораторії на виконання судових рішень: перший реальний крок до вирішення проблеми | ЮРЛІГА. ЮРЛІГА. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitycs/205125_morator-na-vikonannya-sudovikh-rshen-pershiy-realniy-krok-do-virshennya-problemi (дата звернення: 02.09.2024).

291. Озадовський І. Л. Критерії правомірності мораторіїв на примусове виконання рішень господарських судів. Юридичний науковий електронний журнал. 2025. № 7. С. 99–103. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/21> (дата звернення: 15.09.2025).

292. Білоусов Ю. Мораторій на звернення стягнення на майно у контексті забезпечення майнових інтересів держави та суб'єктів приватного права. *Університетські наукові записки*. 2019. С. 120–135. URL: <https://doi.org/10.37491/unz.71.11> (дата звернення: 31.07.2025).

293. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII : станом на 1 серп. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text> (дата звернення: 01.08.2025).

294. Про виконавче провадження: Закон України від 21.04.1999 № 606-XIV : станом на 5 січ. 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/606-14#Text> (дата звернення: 01.12.2025).

295. Блажівська Н. Мораторій на звернення стягнення на майно боржника в законодавстві України та в практиці ЄСПЛ. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 5–9. URL: <http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/12/2.pdf> (дата звернення: 31.07.2025).

296. Справа «Пономарьов проти України» (Заява № 3236/03) : Рішення Європ. суду з прав людини від 03.04.2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_434#Text (дата звернення: 02.09.2024).

297. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 07.09.2022 р. у справі № 910/22858/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106841696> (дата звернення: 02.09.2024).

298. Справа «Сокур проти України» (Заява N 29439/02) : Рішення Європ. суду з прав людини від 26.04.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_351#Text (дата звернення: 30.05.2025).

299. Постанова Верховного Суду від 01.04.2021 у справі № 904/1907/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96172716> (дата звернення: 31.05.2025).

300. Синицин П. М. Інтерпретаційна діяльність Конституційного Суду України в контексті рішень Європейського суду з прав людини : дис. ... д-ра філософії в галузі права : 081. Одеса, 2021. 204 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7c9620a5-1f49-4a6a-b7d0-dd894c17f305/content> (дата звернення: 31.07.2025).

301. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини п'ятої статті 21 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) : Рішення Конституц. Суду України від 08.09.2016 № 6-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16#Text> (дата звернення: 31.07.2025).

302. Бокоч М. В. Принцип дружного ставлення до міжнародного права у діяльності Конституційного Суду України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 541–543. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-8/135> (дата звернення: 31.07.2025).

303. Про введення мораторію на примусову реалізацію майна : Закон України від 29.11.2001 № 2864-III : станом на 6 жовт. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2864-14#Text> (дата звернення: 08.12.2025).

304. Бенедисюк С. Аналіз застосування мораторію настягнення майна державних підприємств та його відповідності вимогам законодавства про захист економічної конкуренції та надання державної допомоги суб'єктам господарювання. 28 с. URL: <https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/61f/d0d/dd5/61fd0ddd53576378750748.pdf#page=17.07> (дата звернення: 31.07.2025).

305. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про введення мораторію на примусову реалізацію майна" (справа про мораторій на примусову реалізацію майна) : Рішення Конституц. Суду України від 10.06.2003 № 11-рп/2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-03#Text> (дата звернення: 30.05.2025).

306. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України „Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних зах : Рішення Конституц. Суду України від

28.08.2020 № 10-p/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-20#Text> (дата звернення: 31.05.2025).

307. Strict scrutiny. *LII / Legal Information Institute*. URL: https://www.law.cornell.edu/wex/strict_scrutiny (date of access: 31.05.2025).

308. Про санкції : Закон України від 14.08.2014 № 1644-VII : станом на 1 серп. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text> (дата звернення: 28.11.2025).

309. Проєкт ЄС "Право-Justice" провів онлайн-круглий стіл "Виконавче провадження та санкційні обмеже... Pravo-Justice. URL: <https://pravojustice.eu/ua/post/onlajn-kruglij-stil-vikonavche-provadhennya-ta-sankcijni-obmezheniya> (дата звернення: 28.11.2025).

310. М-во юстиції України. Директорат правосуддя та кримінальної юстиції. Моніторинговий звіт 2023 / ред. О. Олійник. Київ, 2024. 383 с. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2024/02/22/20240222084437-42.pdf> (дата звернення: 28.11.2025).

311. Справа «ТОВ «М.С.Л.» проти України» (Заява № 18049/18) : Рішення Європ. суду з прав людини від 16.10.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_030-25#Text (дата звернення: 28.11.2025).

312. Постанова Верховного Суду від 16.11.2020 р. у справі № 40/5005/7101/2011. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92887465> (дата звернення: 31.05.2025).

313. Кузнецов К. Доводити очевидні речі для забезпечення позову більше не треба | НААУ. НААУ. URL: <https://unba.org.ua/publications/8769-dovoditi-ochevidni-rechidlya-zabezpechennya-pozovu-bil-she-ne-treba.html> (дата звернення: 31.08.2024).

314. Постанова Верховного Суду від 03.03.2023 р. у справі № 905/448/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109395144> (дата звернення: 02.09.2024).

315. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності об'єктів критичної інфраструктури під час дії воєнного стану : Закон України від 22.05.2024 р. № 3723-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3723-20#Text> (дата звернення: 02.09.2024).

316. Головне юридичне упр. Апарату Верховної Ради України. Зауваження до проекту Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності об'єктів критичної інфраструктури під час дії воєнного стану. 2023. 9 с. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/CardByRn?regNum=8316&conv=9> (дата звернення: 02.09.2024).

317. Господарський процесуальний кодекс України : Кодекс України від 06.11.1991 р. № 1798-XII : станом на 15 груд. 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/ed20171215#Text> (дата звернення: 02.09.2024).

318. Степанов С. В., Степанов С. В., Stepanov S. Перегляд судових рішень господарських судів за нововиявленими обставинами : dissertation. 2011. URL: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/1743> (дата звернення: 02.09.2024).
319. Постанова Верховного Суду від 23.06.2023 р. у справі № 918/887/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111739197> (дата звернення: 02.09.2024).
320. Остафійчук Л. А. Поняття та підстави перегляду судових рішень за виключними обставинами в цивільному процесі. *Знання європейського права*. 2021. № 5. С. 46–53. URL: <https://doi.org/10.32837/chern.v0i5.279> (дата звернення: 02.09.2024).
321. Господарський процесуальний кодекс України : Кодекс України від 06.11.1991 № 1798-ХІІ : станом на 9 квіт. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/ed20250409#Text> (дата звернення: 29.05.2025).
322. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 11.06.2024 р. у справі № 22-23/321-05-10190. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119776621> (дата звернення: 02.09.2024).
323. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Приватного підприємства „Генеральний будівельний менеджмент“ про відповідність Конституції України (конституційність) пункту 2 частини другої, частини третьої статті 321 Господарського процесуального кодексу України (щодо гарантування захисту прав і свобод особи за рішенням Європейського суду з прав людини) : Рішення Конституц. Суду України від 14.02.2024 р. № 1-п(ІІ)/2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-24#Text> (дата звернення: 02.09.2024).
324. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з Рішенням Конституційного Суду України від 14 лютого 2024 року № 1-п(ІІ)/2024 щодо гарантування захисту прав і свобод особи за рішенням Європейського суду з прав людини : Закон України від 11.03.2025 № 4283-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4283-20#Text> (дата звернення: 10.12.2025).
325. Окрема думка суддів Великої Палати Верховного Суду Гудими Д. А., Єленіної Ж. М., Лобойка Л. М., Пророка В. В., Рогач Л. І., Сімоненко В. М., Штелих С. П. на постанову Великої Палати Верховного Суду від 07 липня 2021 року у справі № 2-a-256/08. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98548471> (дата звернення: 02.09.2024).
326. Рекомендація N R(2000)2 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам "Щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після прийняття рішень Європейським судом з прав людини" (1) (укр/рос) : Рек. Ради Європи від 19.01.2000 № R(2000)2. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_175#Text (дата звернення: 08.12.2025).

327. Постанова Верховного Суду від 29.10.2019 р. у справі № 922/1391/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85327051> (дата звернення: 12.09.2023).

328. Єзеров А. А. Неконституційність закону як підстава для перегляду судових рішень за виключними обставинами в адміністративному судочинстві. *Вісник Конституційного Суду України*. 2020. Т. 3. С. 112–124. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/yezerov_a_nekonstytuciynist_zakonu_yak_p_idstava_dlya_pereglyadu_sudovyh_rishen_za_vyklyuchnuyu_obstavynamy.pdf (дата звернення: 01.06.2025).

329. Окрема думка судді Миколи Мазура до ухвали Великої Палати від 11.06.2024 (щодо мотивів ухваленого рішення), справа № 22-23/321-05-10190. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119941060> (дата звернення: 02.09.2024).

330. Мамченко Н. Круглий стіл КАС ВС щодо відновлення прав людини за наслідками рішення КСУ. *Судебно-юридическая газета*. URL: <https://sud.ua/ru/news/sud-info/149749-vidnovlennya-prav-lyudini-za-naslidkami-rishennya-ksu-krugliy-stil-kas-vs> (дата звернення: 31.05.2025).

331. Venice Commission. Amicus curiae brief for the Constitutional court of Georgia on the effects of constitutional court decisions on final judgments in civil and administrative cases. Strasbourg, 2018. 16 p. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2018\)012-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2018)012-e) (date of access: 02.09.2024).

332. Озадовський І. Рішення Конституційного Суду України як виключна обставина для перегляду судового рішення. Scientific Collection «InterConf», м. Доха, 26–28 верес. 2023 р. 2023. С. 143–148. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/4428> (дата звернення: 12.06.2025).

333. Проект Закону про конституційну процедуру № 4533 від 21.12.2020. *Верховна Рада України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/5067> (дата звернення: 01.06.2025).

334. Іванів А., Галан М. Відкрити не можна відмовити: практика Верховного Суду як загроза принципу res judicata - Юридична Газета. *Юридична газета – онлайн версія*. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/vidkriti-ne-mozhna-vidmoviti-praktika-verhovnogo-sudu-yak-zagroza-principu-res-judicata.html> (дата звернення: 02.09.2024).

335. Judgment of European Court of Human Rights of 31.07.2008 in Protsenko v. russia (application no. 13151/04). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B"itemid":\["001-87892"\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B) (date of access: 02.12.2025).

336. Постанова Верховного Суду від 11.05.2023 р. у справі № 908/1324/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110845810> (дата звернення: 02.09.2024).

337. Постанова Верховного Суду від 23.12.2019 р. у справі № 910/13390/17. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/86530828> (дата звернення: 03.12.2025).
338. Ухвала Північного апеляційного господарського суду від 29.05.2023 р. у справі № 910/17544/20. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/111215818> (дата звернення: 02.09.2024).
339. Постанова Верховного Суду від 14.09.2023 р. у справі № 910/17544/20. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/113469770> (дата звернення: 02.09.2024).
340. Постанова Верховного Суду від 18.06.2024 р. у справі № 910/17544/20. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/120024883> (дата звернення: 02.09.2024).
341. Іванів А., Галан М. Відкрити не можна відмовити: практика Верховного Суду як загроза принципу res judicata - Юридична Газета. *Юридична газета – онлайн версія*. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/vidkriti-ne-mozhna-vidmoviti-praktika-verhovnogo-sudu-yak-zagroza-principu-res-judicata.html> (дата звернення: 02.09.2024).
342. Окрема думка судді Конституційного Суду України Сліденка І.Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень абзацу першого пункту 40 розділу VI "Прикінцеві та перехідні положення" Бюджетного кодексу України : Окр. думка Конституц. Суду України від 11.10.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nb07d710-18#Text> (дата звернення: 30.08.2024).
343. Мельник Г. П. Судовий розсуд (дискреція) як явище правової системи. *Наукові записки НаУКМА*. 2009. Т. 90 : Юрид. науки. С. 44–47. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/69f50df3-5822-4804-87df-021d6fd8265f/content> (дата звернення: 31.08.2024).
344. Білостоцький О. В. Дискреційні повноваження судді: проблеми теорії та практики : дис. ... д-ра філософії в галузі права : 081. Одеса, 2023. 243 с. URL: https://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/science/razovi_spec_vcheni_rady/df420812023/Dis_Bilostotskyi_OV_.pdf (дата звернення: 29.04.2025).
345. Posner R. A. An economic approach to legal procedure and judicial administration. *The journal of legal studies*. 1973. Vol. 2, no. 2. P. 399–458. URL: <http://www.jstor.org/stable/724058> (date of access: 29.04.2025).
346. Danziger S., Levav J., Avnaim-Pesso L. Extraneous factors in judicial decisions. *Proceedings of the National academy of sciences*. 2011. Vol. 108, no. 17. P. 6889–6892. URL: <https://doi.org/10.1073/pnas.1018033108> (date of access: 29.04.2025).
347. Weinshall-Margel K., Shapard J. Overlooked factors in the analysis of parole decisions. *Proceedings of the National academy of sciences*. 2011. Vol. 108, no. 42. P. E833. URL: <https://doi.org/10.1073/pnas.1110910108> (date of access: 29.04.2025).

348. Glöckner A. The irrational hungry judge effect revisited: simulations reveal that the magnitude of the effect is overestimated. *Judgment and decision making*. 2016. Vol. 11, no. 6. P. 601–610. URL: <https://doi.org/10.1017/s1930297500004812> (date of access: 29.04.2025).
349. Smith M., Hyman H. M. B., Redfield S. E. Addressing bias among judges. *State Court Report*. URL: <https://statecourtreport.org/our-work/analysis-opinion/addressing-bias-among-judges> (date of access: 29.04.2025).
350. Постанова Східного апеляційного господарського суду від 01.08.2022 р. у справі № 905/2199/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105592433> (дата звернення: 29.04.2025).
351. Постанова Верховного Суду від 18.02.2021 р. у справі № 14/5026/1020/2011. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96040650> (дата звернення: 29.04.2025).
352. Dempsey J., Teninbaum G. May it please the bot?. *MIT computational law report*. 2020. URL: <https://law.stanford.edu/wp-content/uploads/2020/08/May-it-Please-the-Bot.pdf> (date of access: 29.04.2025).
353. Romantz D. S., Vinson K. E. *Legal analysis - the fundamental skill*. 2nd ed. Durham : Carolina Academic Press, 2009. URL: <https://www.scribd.com/document/676028967/1-David-S-Romantz-Kathleen-Elliott-Vinson-Legal-Analysis-the-Fundamental-Skill> (date of access: 29.04.2025)
354. Thinking Ahead Institute. *Better decision-making: a toolkit*. Thinking Ahead Institute. URL: <https://www.thinkingaheadinstitute.org/research-papers/better-decision-making-a-toolkit/> (date of access: 29.04.2025).
355. Keegan M. J. Leadership insights from "The checklist manifesto: how to get things right". IBM Center for The Business of Government. URL: <https://www.businessofgovernment.org/blog/leadership-insights-checklist-manifesto-how-get-things-right> (date of access: 29.04.2025).
356. Checklists: a review of their origins, benefits, and current uses as a cognitive aid in medicine / A. Chaparro et al. *Ergonomics in design: the quarterly of human factors applications*. 2019. Vol. 27, no. 2. P. 21–26. URL: <https://www.researchgate.net/publication/330561453> (date of access: 29.04.2025).
357. Dworkin R. Dworkin's "rights thesis". *Michigan law review*. 1976. Vol. 74, no. 6. P. 1167. URL: <https://repository.law.umich.edu/mlr/vol74/iss6/3>.
358. Постанова Верховного Суду від 13.12.2023 р. у справі № 160/17003/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115630051> (дата звернення: 29.04.2025).
359. Панова Г. В. Процесуальний розсуд адміністративного суду: зміст та особливості. *Право і суспільство*. 2017. № 4. С. 81–86. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/45dce0b3-0a1d-47b0-a19b-ff89ced478ec/content> (дата звернення: 03.12.2025).

360. Постанова Центрального апеляційного господарського суду від 14.03.2023 р. у справі № 908/859/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109522207> (дата звернення: 30.04.2025).
361. Постанова Верховного Суду від 07.12.2022 р. у справі № 908/859/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107717345> (дата звернення: 30.04.2025).
362. Tsakyrakis S. Proportionality: an assault on human rights?. *International journal of constitutional law*. 2009. Vol. 7, no. 3. P. 468–493. URL: <https://doi.org/10.1093/icon/mop011> (date of access: 30.04.2025).
363. Постанова Верховного Суду від 13.07.2018 р. у справі № 905/915/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75429438> (дата звернення: 30.04.2025).
364. Постанова Верховного Суду від 11.07.2018 р. у справі № 752/6743/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75447838> (дата звернення: 30.04.2025).
365. Themis 2022. Judicial Ethics and Professional Conduct. In the judge we trust: the role of reasoning in judicial decisions / С. М. Rodrigues et al. 2022. 20 p. URL: <https://portal.ejtn.eu/PageFiles/20509/In%20the%20judge%20we%20trust%20-%20the%20role%20of%20reasoning%20in%20judicial%20decisions.pdf> (date of access: 30.04.2025).
366. Coffin F. M. *The ways of a judge: reflections from the federal appellate bench*. Houghton Mifflin, 1980. 273 p. URL: https://books.google.com.ua/books/about/The_Ways_of_a_Judge.html?id=APpE_AQAAIAAJ&redir_esc=y (date of access: 03.12.2025).
367. Постанова Північного апеляційного господарського суду від 01.10.2019 р. у справі № 910/8364/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84785843> (дата звернення: 01.09.2024).
368. Постанова Вищого господарського суду України від 23.11.2016 р. у справі № 912/147/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/63022250> (дата звернення: 01.09.2024).
369. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19) : Закон України від 30.03.2020 р. № 540-IX : станом на 1 січ. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20#Text> (дата звернення: 01.09.2024). (в редакції)
370. КЦС ВС надав судам методичну інформацію щодо спірних питань застосування законодавства про продовження процесуальних строків під час дії карантину. Верховний Суд. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/928802/> (дата звернення: 01.09.2024).
371. Ухвала Верховного Суду від 22.12.2022 р. у справі № 910/7386/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108025280> (дата звернення: 01.09.2024).

372. Ухвала Господарського суду Житомирської області від 29.07.2024 р. у справі № 906/430/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120769421> (дата звернення: 01.09.2024).
373. Ухвала Господарського суду Житомирської області від 28.03.2024 р. у справі № 906/1419/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118001428> (дата звернення: 01.09.2024).
374. Цивільне право та процес: підготовка до іспиту. Частина друга : навч. посіб. / К. Р. Резворович та ін. Дніпро : Біла К.О., 2020. 2016 с. URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/3bac_pravo/Tsyv.-pravo.-pidhot.CH.2.pdf (дата звернення: 01.09.2024).
375. Постанова Верховного Суду від 12.02.2021 р. у справі № 910/19007/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94865175> (дата звернення: 02.09.2024).
376. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р. : станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 01.09.2024).
377. Справа "Мушта проти України" (Заява N 8863/06) : Рішення Європ. суду з прав людини від 18.11.2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_660#Text (дата звернення: 02.09.2024).
378. Постанова Верховного Суду від 22.12.2022 р. у справі № 908/1276/21 (908/2285/21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108422593> (дата звернення: 02.09.2024).
379. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення процедури відведення земельних ділянок для розвитку цифрової інфраструктури : Закон України від 21.08.2024. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42412> (дата звернення: 02.09.2024).
380. Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою Товариства з обмеженою відповідальністю „Мікадо-2020" щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини четвертої статті 202, окремих приписів пункту 4 частини першої статті 226 Господарського процесуального кодексу України : Ухвала від 05.07.2023 р. № 106-3(1)/2023. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/106_31_2023.pdf (дата звернення: 02.09.2024).
381. Озадовський І. Л. Зміст та межі дії принципу «non reformatio in peius» у господарському судочинстві України. Юридичний науковий електронний журнал. 2025. № 6. С. 103–106. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/21> (дата звернення: 15.09.2025).
382. Постанова Верховного Суду від 31.01.2024 р. у справі № 183/7850/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116840099> (дата звернення: 31.08.2024).

383. Постанова Верховного Суду від 22.05.2024 р. у справі № 910/12778/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119486377> (дата звернення: 31.08.2024).
384. Постанова Верховного Суду від 04.07.2024 р. у справі № 761/7879/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120207304> (дата звернення: 31.08.2024).
385. Maciejewskio J. Principas non reformationis in peius civiliniame procese : Magistro darbas. Vilnius, 2009. 78 p. URL: <https://epublications.vu.lt/object/elaba:1999790/> (date of access: 26.06.2025).
386. Grădinaru N. The principle non reformatio in pejus in Romanian legislation. Management strategies journal. 2020. P. 90–93. URL: <https://ideas.repec.org/a/brc/journal/v50y2020i4p90-93.html> (date of access: 12.11.2025).
387. Ємчук Л. В. Поняття та засади офіційного тлумачення прав і свобод людини та громадянина. Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. / Голов. ред. В. В. Завальнюк ; Відп. за вип. М. В. Афанасьєва. Одеса, 2015. С. 146–150. URL: <http://hdl.handle.net/11300/8763> (дата звернення: 05.06.2025).
388. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15.06.2021 р. у справі № 904/5726/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98524308> (дата звернення: 09.06.2025).
389. Постанова Верховного Суду від 30.08.2022 р. у справі № 904/1427/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106079070> (дата звернення: 08.06.2025).
390. Постанова Верховного Суду від 29.09.2021 р. у справі № 910/12662/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100178992> (дата звернення: 02.09.2024).
391. Красницька А. В., Підвисоцький В. В. Мультимедійний навчальний посібник Юридичне документознавство. Нац. акад. внутр. справ. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/legal_documentation/info/lec5.html (дата звернення: 02.09.2024).
392. Постанова Верховного Суду від 24.04.2019 р. у справі № 914/921/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81435030> (дата звернення: 02.09.2024).
393. Постанова Верховного Суду від 22.08.2018 р. у справі № 925/715/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76057599> (дата звернення: 02.09.2024).
394. Постанова Верховного Суду від 27.02.2024 р. у справі № 910/15043/21 (910/13122/22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117879892> (дата звернення: 02.09.2024).
395. Постанова Верховного Суду від 27.02.2024 р. у справі № 910/15043/21 (910/13122/22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117879892> (дата звернення: 02.09.2024).
396. Постанова Верховного Суду від 02.08.2021 р. у справі № 914/1027/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98812457> (дата звернення: 02.09.2024).

397. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05.07.2023 р. у справі № 910/15792/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112664879> (дата звернення: 02.09.2024).

398. Рішення у справі «ТОВ «ФРІДА» проти України» (Заява № 24003/07) : Рішення Європ. суду з прав людини від 08.12.2016 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c83#Text (дата звернення: 02.09.2024).

399. Берназюк Я. Формалізм та надмірний формалізм: особливості адміністративного судочинства. 2023. 65 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prez_Bernaziuk_24_02_2023_Formalizm.pdf (дата звернення: 01.12.2025).

ДОДАТОК

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Озадовський І. Л. Принцип “non reformatio in peius” в господарському судочинстві України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2025. № 1. С. 50–59. URL: <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-1-9> (дата звернення: 12.06.2025).
2. Озадовський І. Л. Упорядкування здійснення господарськими судами дискреційних повноважень. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, серія «Юридичні науки»*. 2025. № 2. С. 64–72. URL: <https://doi.org/10.32782/tnu-2707-0581/2025.2/09> (дата звернення: 15.09.2025).
3. Озадовський І. Л. Зміст та межі дії принципу «non reformatio in peius» у господарському судочинстві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 6. С. 103–106. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/21> (дата звернення: 15.09.2025).
4. Озадовський І. Л. Виникнення легітимних очікувань в господарсько-процесуальних правовідносинах. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2025. № 3. С. 16–19. URL: <https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2025.3> (дата звернення: 15.09.2025).
5. Озадовський І. Л. Критерії правомірності мораторіїв на примусове виконання рішень господарських судів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 7. С. 99–103. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/21> (дата звернення: 15.09.2025).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації та які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Озадовський І. Рішення Конституційного Суду України як виключна обставина для перегляду судового рішення. *Scientific Collection «InterConf»*, м. Доха, 26–28 верес. 2023 р. 2023. С. 143–148. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/4428> (дата звернення: 12.06.2025).

2. Озадовський І. Л. Щодо виду судових рішень, у яких може бути сформовано висновок Верховного Суду щодо застосування норм права. Міжнародна наукова конференція на тему: актуальні дослідження правової та історичної науки (випуск 53), м. Київ, 18–19 верес. 2023 р. URL: https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=3663 (дата звернення: 12.06.2025).

3. Озадовський І. Л. Вимога щодо надання достатнього часу на зміни в системі правовідносин з огляду на нововведені правила в контексті господарського судочинства України. Актуальні дослідження правової та історичної науки. Випуск 74 : Матеріали міжнар. наук. інтернет-конф., м. Тернопіль, Опале, 10–11 лип. 2025 р. / ред. О. М. Яременко. Тернопіль, 2025. С. 73–75. URL: https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=4220 (дата звернення: 15.09.2025).

Результати, отримані під час дослідження, представлені на міжнародних науково-практичних конференціях, серед яких:

1. «Progressive Science and Achievements» («Прогресивна наука та досягнення») (м. Доха, 26–28 вересня 2023 року, форма участі – письмова);
2. «Актуальні дослідження правової та історичної науки (випуск 53)» (м. Київ, 18–19 вересня 2023 року, форма участі – письмова);
3. «Актуальні дослідження правової та історичної науки. Випуск 74» (м. Тернопіль, Опале, 10–11 липня 2025 року, форма участі – письмова).